CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 929 Subject: Stotra.

Title: Pūjanastava.

Author: Śankarācārya Scribe: -

Date of the work: - Date of the Ms.: V.S. १९२८

Place of the work: - Place of the Ms.: -

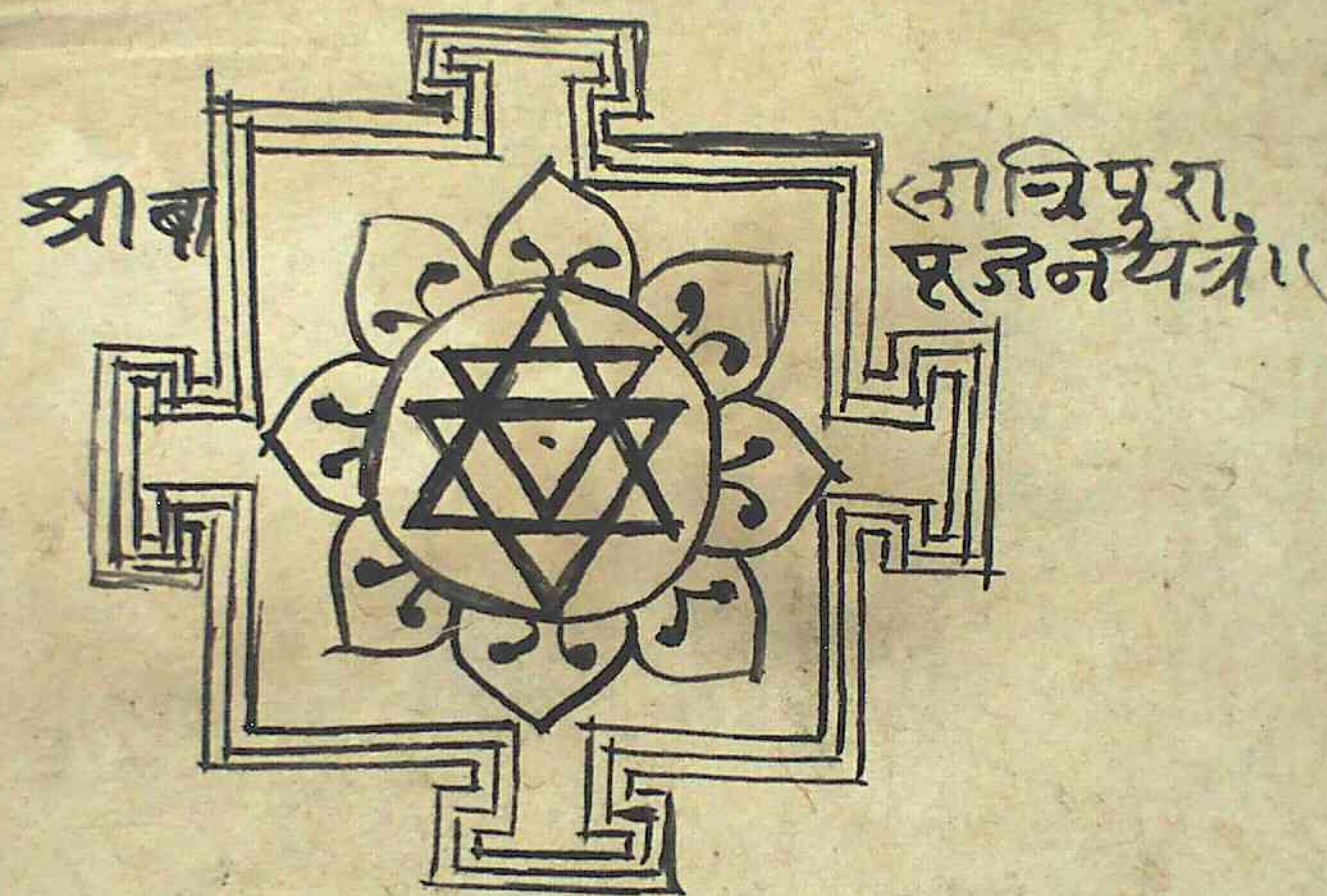
Size: 7" by 4" Extent: 17 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: —

॥श्रीं ग्रं-चो· त्रिपुरामानस·
॥पूजनस्तावपत्र ७॥प·

=सं२८०

श्री बा
लात्रिपुरा
पूजनयंत्रं ॥

श्रीगुरुगणेशाभ्यां नमः ॥ उसत्सिमाग
धमंगलगायुनेअट्टितिजागृहिजागृहिजा
गृहि ॥ पतित्रपाईद्रटाक्ष निरीक्षणैर्जग
दिदं जगदंब सुखी कुरु ॥१॥ कनकमयवि १
तर्धिःशोभमानं दिशिदिशि पूर्णसुवर्णकुं
भयुक्तं ॥ मइलपयासमर्चनं गृहाण तुं मणि
मयमंडपमध्यमेहि मातः ॥२॥ कनकलस

शशोभमानशीर्षं जलधरचुंबि समुल्लसत्पता
कं ॥ भगवति तव संनिवासहेतोर्मणिमयमंदिर
मेतदर्पयामि ॥३॥ तपनीयमयीं ईसतूलिकाकम
नीयां मृदुलोत्तरछदां ॥ नवरत्नमयाविभूषिता
बेर सिबिकेंऽगदंब तेर्पिता ॥४॥ कनकमयवितर्दि
स्थापितेतूलिकाढ्ये विविधकुसुमकीर्णे कोटि
बालार्कवर्णे ॥ भगवति रमणीयरत्नसिंहास

गं॰ स्तो॰
२

नेस्मिन्नुपविशपदयुग्मं हेमपीठे निधेहि ।
।५।। मणिमौक्तिकनिर्मितं कनकरत्नौमचतुष्टये
नयुक्ते ।। कमनीयतमं भवानितुभ्यं नवमुद्भोम्
नमेतदर्प्पयामि ।।६।। दुर्वयाच सविजान्वित
विह्वसुक्तां तयाच सहितं कुसुमाब्जं ।। पद्मयुगम
सदृशे पदयुग्मे पाद्यमेतत् उररीकुरुमातः ।।७।।
गंधपुष्पयवसर्षपदुर्वासंयुतं तिलकुशाक्ष

तमिश्रं ।। हेमपात्रनिहितं सहरत्नैरर्घमेत
उररीकुरु मातः ।।८।। जलजद्युमणावरेणुजा
तीप्रसूनकेवो लसद्विंगगंधयुक्तैः ।। अमृतैर
मृतैरिवासितैर्भगवत्याचमनं विधीयतां
।।९।। निहितं कनकस्य संपुटे पिहितं रत्नपि
धानकेन चित्र ।। तदिदं भवती करेर्पितं मधुप
र्कं जन निग्रहृत्यतां ।।१०।। एतच्चंपकतैलमंबवि

विधैः पुष्पैर्मुहुर्वासितं न्यस्तं रत्नमये सुवर्ण
चषाढ्ये भृंगैर्मन्त्रैर्मङ्गिर्वदितं ॥ सानंदं सुरसुंदरीनि
रमितो हस्तात्त्वतं तन्मया केशेषु भ्रमरभ्रमेषु
सकलेष्वंगेषु चालिप्यतां ॥११॥ मातः कुंकुम
पंकनिर्मितमिदं देहे तवोद्वर्त्तनं भक्त्याहं कलया
मि हेमरजसा संमिश्रितं केशरं ॥ केशानाम
लकै विशोध्य विसिदान्कस्तूरिकाद्यान्वि

तो स्नानं ते नवरत्नकुंभविधिना संवासितो
ष्णोदकैः ॥१२॥ दधिदुग्धघृतैः समाक्षिकैः सि
तया शर्करया समन्वितैः ॥ स्नपयामि नवाहृ
द्वतो जननि स्वां पुनरुष्णवारिभिः ॥१३॥ एला
सीरसुवासितैः सुकुसुमैर्गंगादितीर्थोदकैर्मा
णिक्यामलमौक्तिकामृतयुतैः स्वच्छैः सुवर्णोदकैः ॥
मंत्रान्वैदिकतांत्रिकान्परिपठन्स्नानं ददम

त्यादरात्स्नानं ते परिकल्पयामि जननी स्नानं
त्वमंगीकुरु ॥१३॥ बालार्कद्युतिदाडिमीयकु
सुमप्रस्पर्द्धि सर्वोत्तमं मातस्त्वं परिधेहि दि
व्यवसनं भक्त्या मया कल्पितं ॥ मुक्ताभिर्ग्रथि
तं सकंचुकमिदं स्वीकृत्य पीतप्रभं तप्तस्वर्ण
समानवर्णमतुलं प्रावर्णमंगीकुरु ॥१४
नवरत्नमये मयार्पिते कमनीये तपनीयपा

दुके ॥ सविलासमिदं पदद्वयं कृपया देवि
तयोर्विधीयतां ॥१५॥ बहुभिरगरुधूपैः सा
दरं धूपयित्वा भगवति तव केशान् कंकतैर्
मार्जयित्वा ॥ सुरभिभिररविंदैश्चंपकैश्चा
र्चयित्वा झटिति कनकसूत्रैर्जूटयन्वेष्टया
मि ॥१६॥ सौवीरांजनमिदमंब चक्षुषोस्ते वि
न्यस्तं कनकशलाकया मयाय ॥ चन्द्रने

मल्लिनमपिदत्वादक्षमृगाब्रह्मेंद्राद्यभिर्द्वि
षणैतान्मियाय।।१८।।मंजीरःपदयोर्निधा
यरुचिरंविन्यस्यकांचीकटौमुक्ताहारमुरो
जयोरनुपमांनक्षत्रमालांक्रगले।।केयूराणि ५
भुजेसुरत्नवलयश्रेणींकरेषुक्रमात्ताटं
कंतवकर्णयोर्विनिदधेशीर्षेचचूडाम
णी।।१९।।धमिल्लंतवदेविहेमकुसुमान्याधा

यभालस्थलेमुक्ताहारविराजहेमतिलकंना
सापुटेमौक्तिकं।।मातर्मौक्तिकजालिकाचकुच
योःसर्वांगुल्लासूर्मिर्येकटिरघ्याकांचनकिंकि
णिविनिदधेरत्नावतंसंश्रुतो।।२०।।मातर्भा
लतलेतवानाविमलेकाश्मीरकस्तूरिका
कर्पूरागरुभिःकरोमितिलकंदेहेंगरागेत
तः।।वक्षोजादिषुयक्षकर्दमरसंसिक्त्वाच

पुष्पद्रुमं पादोदकं कुंकुमलेपनादिभिरहं संपू
जयामि क्रमात् ॥२१॥ रत्नाकृतैस्त्वां परिपूज
यामि मुक्ताफलैर्वा रुचिरैरविद्धैः ॥ अखंडि
तैर्देवि यवादिभिर्वा काश्मीरपंकांकितंत
दुलैर्वा ॥२२॥ जननी चंपकतैलमिदं पुरोमृ
गमदोयमयं पटवासकः ॥ सुरभिगंधमि
दं च चतुःसमं सपदि सर्वमिदं प्रतिगृह्यतां ॥२३॥

सामंतं ते भगवति मया सादरं न्यस्तमेत
त्सिंदूरं मे हृदयकमले हर्षवर्षं तनोतु ॥ बा
लादित्यद्युतिरिव सदा लोहिता यस्य कां
तिरंतर्ध्वांतं हरति जगतःश्चेतसा चिंतयेव
॥२४॥ मंदारकुंदकरवीरलवंगपुष्पैस्त्वां
देवि विचिंत्तितमहं परिपूजयामि ॥ जातीजपा
बकुलचंपककेतकादीन्नानाविधानि कुसुमा

निचत्तोर्पयामि ॥२५॥ मालतीबकुलहेम
पुष्पिकाकांचनारकरवीरकेतकैः ॥ कर्णिका
रगिरिकर्णिकादिभिः पूजयामि जगदंब ते
वपुः ॥२६॥ पारिजातशतपत्रपाटलैर्मल्लिका
बकुलचंपकादिभिः ॥ अंबुजैश्च कुसुमैश्च सा
दरं पूजयामि जगदंब ते वपुः ॥२७॥ लाक्षया समि
श्रितैः सिताभ्रामिश्रितैः श्रीवाससंमिश्रितैः कर्पू

रागरुसितैः सितामधुयुतैर्गोसर्पिषालोडितैः ॥ श्री
खंडागरुगुग्गुलप्रभृतिभिर्नानाविधैर्वस्तुभिः
धूपं ते परिकल्पयामि तमिदं देवीत्वमंगीकुरु ॥२८॥
रत्नालंकृतहेमपात्रनिहितैर्गोसर्पिषालोडितै
र्दीपैर्दीर्घतरांधकारहारिभिः बालार्ककोटिप्र
भैः ॥ आताम्राज्वलदुज्ज्वलज्ज्वलनवज्जनप्रदी
पैस्तथा मातस्त्वामहमादरादनुदिनं नीराज

याम्युच्चैः ॥२६॥ महत्तिवृनवूपात्रेस्थापयि
त्वाविशालान्ऽमरूसदृशारूपान्पक्वगोधू
मपुण्यमास्तुक्ता.दीपान् ॥ बकुघृतेमथत्तेषुन्यस्त
दीपान्वूंपान्भुवनजननीकुर्वेनित्यमारा ८
र्त्रिकंत्ते ॥२७॥ सविनयमथदत्त्वाऽऽनुयुग्मं
धरिण्यांसपादिस्तिरसिधृत्वापात्रमारात्रि
कस्य ॥ मुखवरमस्तसमीपेत्वेबसाधेंत्रिधा

रंभ्रमयत्विमयिभ्रयावेल्पाईःव्रटाक्षः ॥२८॥
मातस्त्वांदधिदुग्धपायसमहाशाल्यान्न
संतानिकास्रूपाहृपसिताघृतैसवटवैःसंक्षो
द्रंभाफलैः ॥ एलाजीरवहिंगनागरनिशा
कास्तैंबुरासंस्कृतैशाकैःशाकमहंसुधाधि
करसैःसंतर्पयाम्यर्पयन् ॥२९॥ स्नानप्रक
पदधिदुग्धसिताघृतानिस्त्वोसेदभक्तेप

रु.स्त.
२

रमान्नपुरःसराणि ॥१४॥ कोऽन्नसन्मरिचजी
रकबाल्हिकानीभक्ष्याणिभुंक्ष्वजगदंबमयार्पि
तानि ॥१५॥ क्षीरमेतदिदमुत्तमोत्तमंप्राज्य
माज्यमिदमुज्ज्वलंमधु ॥ मातरेदममृतोपमं २
संभ्रमेणपरिपीयतांमुहुः ॥१६॥ उष्णोदकैः
पाणियुगंमुखंचप्रक्षाल्यमातःकलधौत
पात्रे ॥ कर्पूरमिश्रेणसकुंकुमेनहस्तौसमु

द्वर्त्तयचंदनेन ॥१७॥ अतिसीतमुशीरवा
सितंतपनीयापवनेनिवेदितं ॥ पटपूतमि
दंजितामृतंशुचिगंगामृतमंबपीयतां ॥१८॥
ताम्राम्ररंभाफलसंयुतानिद्राक्षाफलक्षौ
द्रसमन्वितानि ॥ सनालिकेलानिसमन्वि
तानिफलानितेदेविसमर्पयामि ॥१९॥ कू
ष्मांडकोशातकसंयुतानिजंबीरनारंगवि

दु॰ स्त॰

१०

मिश्रितानि ॥ सबीजपूराणि सजंबवानि पृ
सानि ते देवि समर्पयामि ॥ ३१ ॥ कर्पूरेण युतैर्ल
विंगसहितैः कंकोलचूर्णान्वितैः स्वादिसेदक्रमुकै
सगोरसखदिरैः सुगन्धिजातीफलैः मातःचैलन
पत्रपांडुरुचिरैः ताम्बूलवल्लीदलैः सानंदं मुख १०
मंडनार्थमतुलं ताम्बूलमंगीकुरु ॥ ३२ ॥ एलाल
विंगादिसमन्वितानि कंकोलकर्पूरविमिश्रि

तानि ॥ ताम्बूलवल्लीदलसंयुतानि पूगानि
ते देवि समर्पयामि ॥ ३३ ॥ ताम्बूलवल्लीदलानि
र्जितहेमवर्णस्थचूर्णपूगफलैर्मौक्तिकचू
र्णयुक्तैः ॥ संस्कृतेनमस्थितमिदं खदिरेण सा
र्द्धं ताम्बूलमंबवदनांबुरुहे गृहाण ॥ ३४ ॥
ऽपथवहमणिमिश्रैर्मौक्तिकैश्चांविकार्यत्रि
भुवनकमनीये पूजयित्वा च वस्त्रैः ॥ विविध

मिलितमुकुटं दिव्यमाणिक्ययुक्तं जननी वन
वह्निं दक्षिणे तेर्पयामि ॥१२॥ मातः कांच
नमंडमंडितमिमं दं पूर्णेंदुबिंबप्रभं नानारत्न
विशोभि हेमवलयं लोकत्रयाह्लादकं ॥ भा
स्वन्मौक्तिकजालिकापरिचितं वस्त्या महसो
धृतं छत्रं ते परिकल्पयामि सिरशि त्वष्ट्रास्व
यं निर्मितं ॥१३॥ शारदिंदुमरीचिगौरवर्णैर्म

णिमुक्ताविलसत्सुवर्णदंडैः ॥ जगदंब विचि
त्रचामरैस्त्वामहमानंदभरेण वीजयामि
॥१४॥ मार्त्तंडमंडलनिभो जगदंबयोयं भक्त्या मा
यामर्त्तमयो मुकुरोर्पितस्ते ॥ पूर्णेंदुबिंबरुचि
रं वदनं स्वकीयं तस्मिन्विलोकय विलोल
विलोचने त्वं ॥१५॥ इंद्रादयो नतिनतैर्मुकु
टप्रदीपैर्नीराजयामि सततं तव पादपीठे ॥

१२ तस्मादहंचवशारीरसमस्तमेतत्त्वंनीराज
यामिजगदंबसहस्रदीपैः॥५८॥प्रियगतिर
तितुरंगोरत्नपल्याणयुक्तःकनकमयविदू
षःस्निग्धगंभीरघोषः॥भगवतिपुरतोयं १२
वाहनार्थंमयातेतुरगशतसमेतोवायुवेग
स्तुरंगः॥५९॥मधुकरवृतकुंभोन्यस्तसिंदू
रवेणुःकनककलितघंटःकिंकिणीशोभिकंठः॥श्र
द्र

वणयुगलचंचच्चामरोमेघतुल्योजननि
तवमुदेस्यात्मत्तमातंगएषः॥६०॥द्रुततरतु
रंगैर्विराजमानंमणिमयचक्रचतुष्टयेन
नयुक्तं॥कनकमयवितानवंतंभगवतिर
थमेनंसमर्पयामि॥६१॥हयगजरथ
पत्तिशोभमानंदिशिदिशिदुंदुभिमेघना
दयुक्तं॥बहुविधसतुरंगसैन्यमेनंभगव

पू. स्त.

१२

त्रिभ त्रिभरेणचेर्पयामि ॥५०॥ पुंभपरस्थीलतस-
तसागरं बहुसंपसहितं मया बचे ॥ विपुलंधर
णीतलं मभिद्यं प्रबद्धं दुर्गमिदं समर्पयामि ॥
॥५१॥ शाल्तपत्रयुतैस्स्वभाववशान्निरतिसौरभ्ययु
तैपरागपात्रै ॥ भ्रमरकुरवरीलतैरनंतैव्यज
नैस्त्वां जगदंब वीजयामि ॥५२॥ भ्रमनविलुलि
तलोलकुंतलाली विगलितमाल्यविकीर्ण

रंगभूमिं ॥ -पइमइति रुचिरा नटी नटंति तव
हृदये मुदमातनोतु मातः ॥५३॥ मुखचंद्रमप
व एणविलासलोलवेणी विलसित निर्जित न
लोलसभंगमाला ॥ युवजनसुखकारी चारु
लावण्यलीला भगवति पुरतस्ते दिव्यनृत्यं
ति बाला ॥५४॥ भ्रमदलिकुलतुल्यालोलध
म्मिल्लभारा स्मितमुखकमलोद्याद्दिव्यलावण्य

स्त·
२४

स्वराः॥५४॥ अनुपमतववेणावारयोषानटंतिप
रभर्तृकलक्वेहो देवि धैर्यं धुनोत्युपप॥५५॥ म
न्दिंडिमझंझरझल्लरीमर्दरवस्वगंडघ
टादय॥ जितिटितिझंकृतिभिर्जगदंबिके बहु
रसंस्फुरवयं हृदयं कुचे॥५६॥ विपंचीषु सप्त
स्वरान्वादयंतस्तव द्वारि गायंति गंधर्वकन्या
॥ हृएं सावधानेन चित्तेन मातः समाकर्णय

त्वं मया प्रार्थितासि॥५७॥ अभिनवकमनी
यैनचक्रेनिर्यक्कीनां हृल्लामपि रमद्दित्वं चेतए
वत्वदीयं॥ स्वयमहमपि भचित्रेन्नत्यवादित्य
जीतैर्भगवति भवदीयं मानसं रंजयामि॥५८॥
नवदेविगुणानुवर्त्तने चतुराननोचतुराननाप
यः॥ यदि हि वक्त्रमुखेषु कुलेषु स्तवनं स्तवदन्तु
महेश्वरः॥५९॥ पदेपदेया परिपूजकेभ्यः सद्यश्च

मेध्यासिंद्धिपूर्त्तं ददाति ॥ तो सर्वपापक्षयहेतु
भूतां प्रदक्षिणां ते परितः करोमि ॥ ६० ॥ रक्तो स
त्सोरक्तलसप्रभाभ्यां ध्वजोर्द्ध्वरेखांकुलिशा
गताभ्यां ॥ अशेषवृंदारक वंदिताभ्यां नमो
भवानी पदपंकजाभ्यां ॥ ६१ ॥ चरणनलिनयु
ग्मं पंकजैः पूजयित्वा कनककमलमालां कंठ
देशेर्प्पयित्वा ॥ शिरसि विनिहितोयं रत्नपुष्पां
जलिं ते हृदयकमलमध्ये देवि हर्षं तनोतु ॥ ६२ ॥
ऽथ मणिमयमंचकाभिरामे द्युतिमति पुष्प
वितानराजमाने ॥ प्रसरदगरुधूपधूपिते
स्मिन्भगवति वासगृहे स्फुचे निवासः ॥ ६३ ॥
एतस्मिन्रखचिते सुवर्णपीठे त्रैलोक्यपवराभ
यदौ निधाय पादौ ॥ विस्तीर्णे मृदुलच्छदोत्तरे
स्मिन्पर्यंककनकमये निषीदमातः ॥ ६४ ॥ तवदे

विष्णुगणानुवर्त्तितचतुराननोचक्रेशाननादय:॥
सरोरुहचिह्नयो पदयो। निर्जितपद्मरागयो
द्युपतिरचलत्नवल्लैरलंकृते पुनकृत्तांकृचयारक्त
कृतां॥६५॥ अथवानकृषीरवासितां निज १६
तांबूलनै सेगैर जितां॥ तपनीयमयेमपङ्कजे
मुखवेगं कृषजध्वजे निधाय तां॥६६॥ क्षणमथ
जगदंब मंचके स्मिन् मृदुतर तूलिकयावि
तानराजमाने॥ प्रति हरासिमुदाशिवेनसा
र्द्धं सुखशायनं कुरुमोहृदि स्मरंति॥६७॥
मुक्ताकुंदेंदुगौरां मणिमयमुकुटां रत्नताटंक
युक्तां मक्षस्रक्पुस्तहस्तां मभयवरकरां चंद्रचू
डां त्रिनेत्रां॥ नानालंकारयुक्तां सुरमुकुटमणि
द्योतितःस्वर्णपीठां सानंदां सुप्रसन्नां त्रिभुवन
जननी चेतसाचिंतयेव॥६८॥ एषाभक्त्यातववि
रचितायामयादेवी पूजा स्वीकृत्यैनां सपदिस
कलं मेपराधं क्षमस्व॥ कनं यत्तत्तवकरुणयाप्र

दे. सा

२१ र्णं नामेति सघः सानंदं मे हृदयकमले तेन्नैव (ने स्तुति)
नित्यं निवासः ॥ १९ ॥ भुजामिमां पठेत्प्रातः भुजावृ
त्तं मुनिश्वरः ॥ भुजाप्रदमवाप्नोति बोधिनाथं च
विंदति ॥ २० ॥ प्रत्यहं भक्तिसंयुक्तो यः भुजनमिदं प
ठेत् ॥ वाग्वादिन्याप्रसादेन वत्सरान्सकविर्भवेत्
॥ २१ ॥ ॥ इतिश्री मत्संकराचार्यविरचितं भुजन
स्तवं संपूर्णं ॥ ॥ संवत १९१८ शा. १७८४ द. श. कार्त्तिक
शुक्लपक्षे चचतुर्थ्यां रविवासरे ॥ शुभ्रोएण लिखितं स्तो
त्रं सर्वकामार्थ सिद्धये ॥ परोपकारार्थं ॥ केरवरूपं

१० दर्या शुभं भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥

७/

दाऽपि। तदा प्रपन्नो देहे स्थितः आत्मा तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्देहधर्मैर्जन्ममरणादिभिर्न ब
ध्यते। न युज्यते यतः। अत्यंतमतः। देहादत्यंतं विलक्षणः। तन्न दृष्टांतः। स्थूलः इत्यादौ न वैल
क्षण्यं प्रतीयते तत्राह इदमिति॥२७॥ इदं शरीरं कुरुषर्षभ मोहत्त्वं यथा पृथक् भौतिकमी
यते दृष्टं। यथोदकः पार्थिवे तैजसेर्जलेः काले तज्जातो विनश्यति विनश्यति॥२८॥ इदं शरीरं
मोहजं अविवेकादात्मत्वेन ज्ञातं। वस्तुतस्तु पृथगेव। यतः दृश्यते दृश्यता भौतिकं च। यथा पृ
ह मित्यन्वयः॥ अत्रैवं प्रयोगः। दृष्टुः भौतिकत्वात् उष्णा तच्छरीरं भिन्नं। दृश्यत्वात् भौतिक
त्वाच्च। यथा त्वं ता विवेकिनः आत्मत्वेनाभिमपि दृष्टं ततः स्पृष्टा न दृष्टा यथा पृथक् तद्वदि भ.टी. १९

ति। भौतिकत्वानुमानं विदुष एवन् आत्मनो जन्माद्यसंभवमुपपादयति। यथा अंदकोः परमा
णुभिः जातो कुद्रादिर्यथा च पार्थिवैर्जातो घटादिर्यथा च तैजसैर्जातिः कुंडलादिः विनश्य
ति। न तु आत्मा। पृथगवस्थानाभावेऽपि भिन्नत्वे दृष्टांतद्वयमाह। यथेति॥३०॥ यथा नलो दा
रुषु भिन्नः दृश्यते। यथानिलो देहगतः पृथक्स्थितः। यथा नभः सर्वगतं न सज्जते तथा
प्रमाणः सर्वगुणाश्रयः परः॥३१॥ यथाग्निः नलो दारुष्वेव स्थितोऽपि दाहकत्वेन प्रकाशक
त्वेन भिन्न एव प्रतीयते। यथा च देहगतोऽप्यनिलो मुखनासिकादिषु पृथक् प्रतीयते। त
था देहस्थत्वेऽप्यात्मनः तद्धर्मयोगाभावे दृष्टांतमाह। यथा नभो न पङ्कादिभिः संगं न प्रा

न्नोति। तथा उभमा नपि सर्वेषां गुणानां देहेंद्रियादीनामाश्रयः। तेषामपि तो वा परः पृथगेवे
त्यर्थः॥ ३॥ पुत्रं ज्ञो नन्वयं श्रोते मूढाय मनुशोचथा। यः श्रोतायो नुवक्के दनमदर्शपेत कश्चि
त्॥ ४॥ देहमूढाः यं अनुशोचथ सोयं पुत्रश्च दर्शनस्तु यज्ञः अनुशोते किमिति शोचथ। न ह्येतावंतं
कालं अयोऽस्यणो ति अनंतर प्रतिवक्ति प्रत्युत्तरं ददाति इदानीं तस्या दर्शनात् मृतः इति चेत्
स तु शोचनीयो न भवति। प्रागपि तस्य श्रोतुर्वक्तुरदर्शनात्। यः श्रोतेति। ननु मुखनासिका
चारी प्राणवायुः श्रोता वक्ता च दृष्ट एव। इति चेत् न। सो श्रोता वक्ता वा। अचेतनत्वादित्याह सटी॰
न श्रोतेति॥ ५॥ न श्रोता नातानुवक्तायं मुख्योप्यत्र महानसुः। यस्त्विहेंद्रियवानात्मा स चान्य २०

ः प्राणदेहयोः॥ ६॥ प महान् सर्वेंद्रियचेष्टाहेतुः अत एव मुख्यः प्राणो वै मुख्य इति श्रुतेः। क
स्तर्हि वक्ता श्रोता चात आह। यस्त्विह देहे इंद्रियैः तत्तदर्थद्रष्टा आत्मा स तु प्राणदेहाभ्यां अचे
तनाभ्यां अधन्यः सचेतनः। ननु चेतनत्वे चान्यत्वे च तस्य अहं सशः स्थूलः काणो बधिर इति
देहधर्मोपलब्धिः कृतस्तत्राह॥ ७॥ भूतेंद्रियमनोलिंगान् देहानुच्चावचान् विभुः। भजत्यु
त्सृजति ह्यन्यः तच्चापि स्वेन तेजसा॥ ८॥ भूतेंद्रियमनोभिः लिंग्यते ज्ञायत इति तथा तान् दे
हान् तेभ्यो। अन्य एव भजति अहमिति मन्यते तर्हि कथं मोक्षस्तत्राह। तच्च भजनं स्वेन ते
जसा विवेकबलेन उत्सृजत्यपि हि इत्यनुभवं प्रमाणयति। ननु विवेकानंतरमप्याहार

दिकर्मस्तु प्रवृत्तेर्बंधः स्यान्नत्राह। यावदिति॥४॥ यावल्लिंगाश्रितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबंध
नं। ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोऽनुवर्त्तते॥४५॥ यावल्लिंगशरीरेण स्थितः तदभिमा
नवानात्मा भवति तावदेव तस्य तत्कर्मा बंधतं बंधहेतुर्भवति। ततो विपर्ययः देहधर्मता
ध्यं ततः क्लेशश्चानुवर्त्तते। ननु लिंगाभिमाने निवृत्ते पि यतो यं मायायोगो विपर्ययादिः मा
यया कृत्यत इति तथा। न परमात्मा इत्यर्थः। ननु सुखदुःखादीनां तत्साधनानां च सत्यत्व भ·टी·
प्रतीतेः कुतो मायामयत्वं। तथा च बहवो वादिनः सत्यत्वमेव वदंति। तत्राह वितथेति॥४॥ वि २२
तथाभिनिवेशो यं यत्तु गुणेष्वर्थवद्वचः। यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैंद्रियकं मृषा॥४६॥ वि

तथो मिथ्याभूतोऽयमभिनिवेशः। कोसौ गुणेषु तत्कार्येषु सुखदुःखादिष्वर्थः परमा
र्थः परं इति इत्युक्तं वचश्चेति यत्तस्मात्। कुत इत्यत आह। यथा मनोरथः स्वप्नः। उपसंहरति। अथे
ति। अथ नित्यमनित्यं वा नेह शोचंति तद्विदः। नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति
॥४७॥ अथ तस्मान्नित्यमात्मानं। अनित्यं देहं तद्विदः नित्यमनित्यं जातं तत्ततो न शोचंति। ननु
बहुपदेष्टारोपि शोचंतो दृश्यंते। तत्राह। नान्यथेति। ज्ञानेन दुःखाभावात् स्वभावो न निवर्त्तत
इत्यर्थः। स्वयं स्वधर्मा अपि इति युक्तं तत्रातिहासमाह। क्षुद्धक इति॥४॥ क्षुद्धको वि पितेक
श्चित्पक्षिणां निर्मितो वनकः। वितत्य जालं विदधे तत्र तत्र प्रलोभनं॥५०॥ पक्षिणां अंतक

ःद्गीश्वरेण निर्मितः यत्र यत्र पक्षिणः तत्र तत्र तान् कणादिभिः प्रलोभयन् जालं विस्तार्य वि
शेषेण धृतवान् पाठांतरे तेषामामिषादिभिः प्रलोभनं कृतवानित्यर्थः ॥ठ॥ कुलिंगमिथु
नं तत्र विचरन्समदृश्यत ॥ तयोः कुलिंगी हैमा ॥ लुब्धकेन प्रलोभिता ॥५१॥ कुलिंगः कंद
दीपक्षिविशेषः ॥ कुलिंगयोर्मिथुनं ॥ तन्मध्ये कुलिंगी पक्षिणी लोभवशात् जाले पतिता
॥ठ॥ सासक्तनिवस्तंत्वां महिषी कालयंत्रिता ॥ कुलिंगस्तां तथापन्नां निरीक्ष्य भृशदुःखि
तः ॥ स्नेहाद्दकल्पः करुणः कृपणं पर्यदेवयत् ॥५२॥ सिवस्तंत्वां जालस्य सूत्रेष्वसक्त बंधं । मटी· २२
प्राप ॥ तां आपन्नां आपदं प्राप्तां दृष्ट्वा कुलिंगः पक्षी तां मोचयितुं अकल्पः सन् पर्यदेवयत् ॥ह

हा शाखामाश्रित्य विलापं चकार ॥ तदेवाह ॥ अहो इति ॥ठ॥ अहो अकरुणो देवः स्त्रिया करु
णया विना ॥ कृपणं मा शोचंत्या दीनया किं करिष्यति ॥५३॥ करुणाया सर्वतोनुकंप्यया ।
स्त्रिया किं करिष्यति ॥ठ॥ कामं तपतु मां देवः किमर्द्धेनात्मनो हि मे ॥ हीनेन जीवता ऽदुःखमने
न विधुरायुषा ॥५४॥ आत्मनो देहस्यार्द्धेन किं करिष्यति ॥ मामपि तपतु ॥ अर्द्धं जीवन्नरोग
ऽर्द्धं पत्नीति वचनात् कथं मर्तुमिच्छसि तत्राह ॥ अनेन विधुरायुषा भार्यारहितजीवितेन मे ।
किं सुखं ॥ अतो मामपि तपतु ॥ठ॥ कथं च जातपक्षांस्तान् मातृहीनान् बिभर्म्यहं ॥ मंदभा
ग्याः प्रतीक्षंते नीडे मे मातरं प्रजाः ॥५५॥ न जाताः पक्षा येषां तान् बालकान् कथं बिभर्मि पा ।

त्वया मिये मंदभाग्याः मातस्त्वं तीव्रां ततानक्षुधयाक्रम्यमाणान् ॥ ॥ एवं कुलिंगं विलपं
तमारात्प्रियावियोगातुरमश्रुकंठं ॥ स एव तं शाकुनिकः शरेण विव्याध कालप्रहितो वि
लीनः ॥ पद ॥ शाकुनिकः पक्षिहंता लुब्धकः ॥ विलीनः मृतः ॥ अनेन स्वधर्मत्वं दर्शितं ॥ ॥ एवं
यूयमपश्यंत्य आत्मापायमबुद्धयः ॥ नैनं प्राप्स्यथ शोचंत्यः पतिं वर्षशतैरपि ॥ पद ॥ आत्म
पायं स्वमृत्युं अपश्यंत्यः ॥ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ बाल एवं प्रवदति सर्वे विस्मितचेत
सः ॥ ज्ञातयो मेनिरे सर्वमनित्यमयथोत्थितं ॥ पद ॥ अयथोत्थितं मिथ्यैव आविर्भूतं प्रत्यक्षेण भटी· २३
दृश्यमानमपि जगत् मिथ्या मेनिरे ॥ ॥ यम एतदुपाख्याय तत्रैवांतरधीयत ज्ञातयो हि सुयज्ञ

स्य चक्रुर्यत्सांपरायिकं ॥ पद ॥ सांपरायकं परलोकहत्यं ॥ ॥ ततः शोचत मा यूयं परं चात्मान
मेव च ॥ क आत्मा कः परो वात्र स्वीयः पारक्य एव वा ॥ टी० स्वपराभिनिवेशेन विनाज्ञानेन
देहिनां ॥ टी० स्वपरः इत्यभिनिवेश एवं अज्ञानं तेन विना ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ इति दैत्यपतेर्वा
क्यं दितिराकर्ण्य सस्नुषा ॥ पुत्रशोकं क्षणात्त्यक्त्वा तत्त्वे चित्तमधारयत् ॥ इस सस्नुषा स्नुषया
सहिता ॥ दितिः पुत्रशोकं त्यक्त्वा आत्मतत्वे चित्तं अधारयत् ॥ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापु
राणे सप्तमस्कंधे दितिशोकापनयनो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ तृतीये तपस्यत
सा तद्वंवीक्षाजगद्विधिः ॥ आगत्य विस्मितस्तेन संस्तुतश्च वरान् ददात् ॥ तदेवं साधुनां कद

नेदानवानादिश्यस्वबंधूनांशोकंतत्वनिरूपणेनापनीययत्कृतवान्तदाह॥ ॥श्रीनारदउ
॥हिरण्यकशिपूराजन्नजेयमजरामरं।आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराज्यंविधित्सत॥१॥अप
तिद्वंद्वंप्रतिपक्षहीनंएकराजंविधित्सतकर्तुमैच्छत॥ ॥सतेपेमंदरद्रोण्यांतपःपरमदारु
णं।ऊर्द्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिःपादांगुष्ठाश्रितावनिः॥२॥ऊर्द्ध्वौबाहूयस्यानभसिदृष्टिर्यस्य।पादां
गुष्ठेनाश्रिताअवनिर्येनासब्रह्माणंआराधितवान्॥ ॥जटादीधितिभीरेजेसंवर्त्तार्कइ
वांशुभिः।तस्मिंस्तपस्तप्यमानेदेवाःस्थानानिभेजिरे॥३॥जटानांदीधितिभिःकांतिभिःप्र सटी· २४
लयकालसूर्यइवरेजे।येदेवाःपूर्वमलक्षिताःसंतोगुविविवराः।तेतुतस्मिन्तपश्चर

तिसतिस्वानिस्वानिस्थानानिभेजिरे॥ ॥तस्यमूर्द्ध्नःसमुद्भूतःसधूमोग्निरिवज्वलन्।ति
र्यगूर्द्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः॥४॥विष्वगीरितःपृथक्प्रसृतःसन्त्रिलोकीमतप
त्तापयामास॥ ॥चुक्षुभुर्नद्युदन्वंतःसद्वीपाद्रिश्चचालभूः।निपेतुःसग्रहास्ताराःजज्वलु
श्चदिशोदश।द्वीपैरद्रिभिश्चसहितापृथ्वीचचाल॥ ॥तेनतप्तादिवंत्यक्त्वाब्रह्मलोकंय
युःसुराः।धात्रेविज्ञापयामासुःदेवदेवजगत्पते।दैत्येंद्रतपसातप्तादिविस्थातुंनशक्नुमः॥६॥
तस्यचोपशमंब्रह्मन्विधेहियदिमन्यसे।लोकानयावन्नंक्ष्यंतिबलिहारास्तवाभिभो॥७॥
तवबलिहाराःकरप्रदाःपूजाकारिणइतिवा।हेअभिभोसर्वाधिपयावन्नंक्ष्यंतीतिनवि

नश्यंति । ब्रह्मणस्तस्मिन् देवघुम्नादयितुं तत्संकल्पमाज्ञः । तस्येति चतुर्भिः ॥७॥ तस्यायं ।
किल संकल्पः श्वरलोऽक्ष्वरं तपः । श्रूयतां किं न विदितः तवाद्यापि निवेशादितः ॥८॥ तस्य संक
ल्पस्तव किं न विदितः । तथाप्यस्माभिर्निवेदितः शृणु ॥७॥ सृष्ट्वा चराचरमिदं तपोयोगस
माधिना । अध्यास्व सर्वलोकेभ्यः परमेष्ठी निजासनं ॥९॥ तपोयोगसमाधिनिष्ठ्यास्व सर्वलोके
भ्यः श्रेष्ठं निजासनं स्वलोकं अध्यास्व अधितिष्ठेति ॥७॥ तदहं वर्द्धमानेन तपोयोगसमाधिना
। कालात्मनोऽश्वनित्यत्वात् साधयिष्ये तथात्मनः ॥१०॥ तत्रैवात्मनः साधयिष्यामि ननु ब्रह्म मरी· २५
णोऽतिदीर्घायुषा तपस्त्वत्तस्त्वदं साधितं । अत्यः कृतस्तत्साधयेत् तत्राह । कालात्म

नो रिति । यद्यथायुषोऽल्पत्वेन देहो वारंवारं म्रियेत । तथापि कल्पकृः आत्मनश्चनित्यत्वात्
बहुभिर्जन्मभिस्तपस्त्वात्तत्साधयिष्यामी तिवर्द्धमानेनेति यदुक्तं तदभिप्रायमाह । अन्यथे
ति ॥७॥ अन्यथेदं विधास्येहमयथापूर्वमोजसा । किमन्यैः कालनिर्द्धूतैः कल्पांते वैष्णवा
दिभिः ॥११॥ अन्यथासुरासुरादिव्यत्ययेन । अयथापूर्वं ध्रुवपापादिव्यत्ययेन । इदं जगत् ।
विधास्यामि । अन्यैः वैष्णवादिपदैः किं प्रयोजनं । अतस्तदेव साधयिष्यामि ॥७॥ इ
ति शुश्रुम निर्बंधं तपः परममास्थितः । विधस्वानंतरं युक्तः स्वयं त्रिभुवनेश्वरः ॥१२॥ इति वचसः
पद्ग्रणेनस्य निर्बंधः शुश्रुमः । अतएव अमो अधुना परं तपः आस्थितो वर्त्तते यदत्र युक्तं तद

स्त्वनंतरमेवविधस्व ॥ अन्यथा तस्थानन्त्रंशोमतिमाक्षताम निष्टंम्यादितिशोवंतस्त्राज्ञ ।ब
तवापतंद्विजगवांपारमेष्ठ्यंजगत्पते। भवायश्रेयसेभूत्यैक्षेमायविजयायच ॥२३ तवपार
मेष्ठ्यमिदमासनंद्विजगवांमाधृतां भवायउद्भवाय। श्रेयसेसुखाय। भूत्यैऐश्वर्याय। क्षेमा
यलब्धपालनाय। विजयायउत्कर्षाय ॥ ॥ इतिविज्ञापितोदेवैर्भगवानात्मभूर्नृप। परीतो
भृगुदक्षाद्यैःययौदैत्येश्वराश्रमं ॥२४ नददर्शप्रतिछन्नंवल्मीकतृणकीचकैः। पिपीलिका
भिराचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितं ॥२५ वल्मीकतृणकीचकैःआछन्नंप्रथमंनददर्श। पश्चा
कथंचिद्विलक्ष्यतंप्राहेति द्वयोरन्वयः। पिपीलिकाभिःसमंतात्आचीर्णंभक्षितंमेदस्त्वव स.टी. २६

कमांसंचशोणितंचयस्यतं ॥ ॥ तपंतंतपसालोकान्यथाभ्रापिहितंरविं। विलक्ष्यवि
स्मितःप्राहहसन्हंसवाहनः ॥२६ अभ्रैःपिहितंछन्नंरविमिवविलक्ष्यदृष्ट्वाविस्मितःप्राह
॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ उत्तिष्टोत्तिष्ठभद्रंतेतपःसिद्धोसिकाश्यप। वरदोहमनुप्राप्तोव्रियतामी
प्सितोवरः ॥२७ अद्राक्षमहमेतंतेहृत्सारंमहदद्भुतं। दंशभक्षितदेहस्यप्राणाह्यस्थिषुशेरते
॥२८ हृत्सारंधैर्यंदंशैर्मक्षिकाविशेषैःभक्षितोदेहोयस्य ॥ ॥ नैतत्पूर्वर्षयश्चक्रुःनकरिष्यं
२ तिचापरे। निरंबुर्धारयेत्प्राणान्कोवैदिव्यसमाःशतं ॥२९ निरंबुःनिषिद्धंअंबुउदकंयेन
सपरःदेवानांवर्षशतंयावत्कःप्राणान्धारयेत्। नकोपीत्यर्थः ॥ ॥ व्यवसायेनतेनेद

दुःकरेणमनस्विना।तपोनिष्ठेनभवतातितीर्षंदितिनंदनं।२०नैवयाऽनेनव्यवसायेनैव
तावत्क्रितोहं।तपोनिष्ठेनभवतासुतरांजितः।छ।।ततस्तस्याशिषःसर्वाःदद्यामस्तुशुभंगव
।मर्त्यस्यतेऽस्मन्मर्त्यस्यदर्शनंनाफलंमम।२१मर्त्यस्यतवचास्मन्मर्त्यस्यममदर्शनंनिष्फलंनभ
वति।अतोवरंवृणीष्व।छ।।श्रीनारदउवाच।।इत्युक्त्वादिवेवादेवोभक्षितांगंपिपीलिकैः।कमं
डलुजलेनौक्षत्तद्दिव्येनामोघराधसा।२२आदौभवतीत्यादिवोब्रह्मंत्वात्प्रोक्षितवान्।छ।
सतत्कीचकवल्मीकात्सहसोजोबलान्वितः।सर्वावयवसंपन्नोवज्रसंहननोयुवा।२३यु सटी. २१
ज्ञवत्संहननंत्र्यंगदादीर्घंयस्यमः।छ।।उत्थितस्तप्तहेमाभोविभावसुरिवैधसः।सनिरीक्ष्यां

वरेदेवंहंसवाहमवस्थितं।२४ततस्तस्यदेहेनद्रवदेहकांतिर्यस्यासगिराऽश्रुहणाद्दिष्टुतेरणाव
यः।छ।।ननामशिरसाभूमौतद्दर्शनमोदास्सवः।उत्थायप्रांजलिःएकःशीघ्रमाणोदृशाविंतु
।२५तस्यदर्शनेनमहानुभवोयस्य।हर्षेणाश्रूणिकुलकोऽदेहदर्शयस्य।सानंतुष्टवाव।।
हिरण्यकशिपुरुवाच।।कल्पांतेकालसृष्टेनयोंधेनतमसाऽवृतं।व्याजिव्यनक्तिंजगदिदंस्व
यंज्योतिःस्वरोचिषा।२६त्र्यंधेनतिविडेनतमसा।।तत्रत्वहंतुः।कालसृष्टेन।वृत्रतित्रिगुणस्त्वये
ण।ध्वांतेनतमसावृतमिदंजगत्त्वयःत्रायिव्यनक्।त्वाविव्यक्तमकरोत्।तस्मैतेनमःइतिद्वि
तीयेनान्वयः।।छ।।आत्मनाऽस्यष्टतात्वेदंसृजत्यवतिलुंपति।रजःसत्वतमोधाम्नेपरायमहद्

ते नमः ॥२९॥ यश्च ब्रह्मगुणेनात्मना इदं जगत्सृजति । अवति पालयति हंति संहरति च । तस्मै र
जः सत्वतमसां धाम्ने आश्रयाय महते पराय । परमेश्वराय नम इति द्वयोरन्वयः । अत्र च स्वप्र
काशकत्वं जगत्प्रकाशत्वं तत्कारणत्वं उपादानत्वं तत्स्रष्ट्रादिकर्तृत्वं परमेश्वरत्वं चेति षड्विध
त्वमुक्तं । तदेव रूपं वयन्नमस्करोति । नम इति चतुर्भिः ॥३०॥ नमस्त आद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञान
मूर्तये । प्राणेंद्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे ॥२८ बीजाय कारणाय ते नमः । तत्र हेतुः
आद्याय । ज्ञानं ज्ञप्तिः विज्ञानं विषयाकारं ज्ञानं ते मूर्ती यस्य तस्मै । अनेन स्वप्रकाशकत्वं ज
गत्प्रकाशकत्वं जगत्प्रकाशकत्वं दर्शितं । बीजायेति निमित्तत्वमुक्तं । उपादानत्वं चाह । प्राणाद

स. टी. २८

ये ये विकाराः तैः रूपैर्व्यक्तिं कार्याकारं ईयुषे प्राप्तवते । एवमात्मना स्रष्टृत्वेत्पत्तेनोक्तं द्वैवि
ध्यं दर्शितं । महत्त्वमीश्वरत्वं चाह । त्वमीशिषे इति ॥३१॥ त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च प्राणेन मुख्ये
न पतिः प्रजानां चित्तस्य चित्तैर्मन इंद्रियाणां पतिर्महान्भूतगुणाशयेशः ॥३०॥ हे ब्रह्मन् त्व
मेव जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च ईशिषे नियंता भवसि । केन । मुख्येन प्राणेन सू
त्रात्मरूपेण । अत एव प्रजानां पतिः । तासां प्रजानां चित्तस्य चित्तैश्च तत्परिणामभूताया श्चेत
नायाः मनसश्च तन्नियम्यानां इंद्रियाणां च पतिः । अत एव महाभूतानामाकाशादीनां त
द्गुणानां शब्दादिविषयाणां । आशयानां तद्वासनानां ईशश्च । एतेनैव सर्वज्ञत्वं दर्शितं । इ

दानीयज्ञप्रवर्त्तकत्वेनैवस्वंतर्यामित्वेनचजगत्पालकत्वमाह। त्वमिति॥ ॥ त्वंसप्ततंतून्वि
तनोषितत्त्वात्रय्याचतुर्हौत्रकविद्ययाच। त्वमेकआत्मात्मवतामनादिरनंतपारःकविरं
तरात्मा॥३१॥ त्वमेवसप्ततंतून्अग्निष्टोमादियज्ञान्विस्तारयसि। कथं। त्रय्यातत्त्वावेदत्रय
रूपेण। कथंभूतयात्रय्या। चातुर्होत्रकविद्यय चत्वारोहोतारोयत्र तच्चातुर्होत्रंकर्मतद्वि
षयाविद्यया। आत्मवतांप्राणिनांआत्मभूतः। त्वमेवांतरात्माअंतर्यामी। कुतः। यतःसर्वज्ञ
ःतत्कुतःएकःअखंडःतत्रापिहेतुःअनादिःअनंतपारश्चेति। नास्त्यंतःकालतःपारंदे
शतोयस्यसः। कालरूपेणसंहर्त्तृत्वमाह। त्वमेवेति॥ ॥ त्वमेवकालोनिमिषांजनानामा

सटी·
२९

युर्लवाद्यावयवैःक्षिणोषि। कूटस्थआत्मापरमेष्ठ्यजोमहांस्त्वंजीवलोकस्यचजीवआ
त्मा॥३२॥ लवाद्यैःकालावयवैःआयुःक्षिणोषि। आत्मज्ञानरूपःपरमेष्ठीपरमेश्वरः। अ
तोजन्मशून्यःमहान्अपरिछिन्नः। किंचजीवलोकएवकर्मवशात्जन्मादिविक्रिय
ते। त्वंतुतस्यजीवस्यजीवनहेतुः। यतस्तस्यात्मा। नियंता। तत्कुतस्तत्राह। त्वत्तइति॥ ॥
त्वत्तःपरंनापरमप्यनेजत्एजच्चकिंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति। विद्याकलास्तेतनवश्चसर्वाःहि
रण्यगर्भोसिबृहत्त्रिपृष्ठः॥३३॥ त्वत्तोव्यतिरिक्तंयदिकिंचिद्भवेत्। तर्हितस्मात्तवजन्मादिवि
कारोतियस्यचादिकंवाभवेत्। तत्तुपरंकारणंअपरंकार्यंतत्त्वत्एजत्चलंगमंअनेजत्स्थाव

रं च व्यतिरिक्तं नास्ति। ननु मद्बोधकं शास्त्रं व्यतिरिक्तमस्तीति चेत्। न। यतः विद्या वेदोपा
विद्यास्ता नातिकलाश्च तदंगानि तवैव तनवः। न तु त्वद्व्यतिरिक्ताः। ननु तर्हि यतस्त्वं हृदि ब्रह्मैव
वासि। तदपि कुतस्तत्राह। हिरण्यरूपं ब्रह्मांडं गर्भे यस्य सः। त्रिवृतः त्रिगुणात्मकस्य प्रधान
स्य पृष्ठे उपरि स्थितः। अक्षरात्परतः पर इत्यादि श्रुतेः। ननु ब्रह्मांडशरीरस्य जीवस्य मम कु
तो ब्रह्मत्वं। कुतो वा ब्रह्मांडगर्भत्वादि। तत्राह। व्यक्तमिति॥ ॥ व्यक्तं विराट् स्थूलमिदं शरीरं ये
नेंद्रियप्राणमनोगुणांस्त्वं भुंक्षे स्थितो धाम्नि पारमेष्ठ्ये अव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः॥३४॥ व्य स.टी. ३०
क्तं कार्यमिदं तव शरीरं व्यक्तं सत्यमिति वा। येन शरीरेण त्वं इंद्रियप्राणमनसां गुणान्वि

षयान् भुंक्षे। किंच। पारमेष्ठ्ये परमैश्वर्ये धामनि स्वस्वरूपे स्थित एव भुंक्षे। न तु अस्मादादिवत्
स्वरूपतिरोधानेन। अतस्त्वमव्यक्त आत्मा निरुपाधिर्ब्रह्मैव पुराणः पुरुष श्रेष्ठ इत्यर्थः। ननु ब्रह्म
त्वं पुराणपुरुषत्वं कथमेकस्य। तत्राह। अनंतेति॥ ॥ अनंताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं त
तं। चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः॥३५॥ हे अनंत येन त्वया अव्यक्तेन मनोवचनागो
चरेण रूपेण इदं विश्वं ततं व्याप्तं। तस्मै तुभ्यं नमः। भगवते अचिंत्यैश्वर्याय। भगवत्वे हेतुः॥
चिदचिच्छक्तियुक्ताय। चिच्छक्तिर्विद्या अचिच्छक्तिर्माया ताभ्यां युक्ताय॥ ॥ यदि दास्यस्य
भिमतान्वरान्मे वरदोत्तम। भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो॥३६॥ नांतर्बहिर्दिवान

क्तमन्यस्मादपिचायुधैः॥ नभूमौनांबरेमृत्युर्ननरैर्नमृगैरपि॥३६॥ अन्यस्मात्त्वत्सृष्टव्यतिरिक्ता
न्। हे भगवन् आयुधैरपिमृत्युर्माभूत्॥ब॥ व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वासुरासुरमहोरगैः॥ अप्रतिद्वं
द्वतांयुद्धे ऐकपत्यंचदेहिनां॥३७॥ व्यसुभिःप्राणवर्जितैः असुमद्भिःसप्राणैः॥ब॥ सर्वे
षांलोकपालानांमहिमानंयथात्मनः॥ तपोयोगप्रभावाणांयन्नरिष्यतिकर्हिचित्॥३८॥
यथाआत्मनस्तवास्तिमहिमातथा॥ अप्रतिद्वंद्वादिकंदेहीतिशेषः॥ तपसायोगेनचप्रभावो
येषांतेषांयत् अणिमाद्यैश्वर्यंननश्यतीतितच्चदेहीत्यर्थः॥ब॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेसप्तमस्कंधेहिरण्यकशिपोर्वरप्रदानंनामतृतीयोऽध्यायः॥ ॥ब॥ ॥चतुर्थेतुवरान्ल सटी॰ ३१

ब्ध्वाविजित्याखिललोकपान्। विष्णुद्वेषेणतान्सर्वान्दैत्येन्द्रःसमपीडयत्॥ब॥ श्रीनारद
उ॥ एवंवृतःशतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ। प्रादात्तत्तपसाप्रीतोवरांस्तस्यसुदुर्लभान्॥
१॥ सुदुर्लभानपिददात्॥ब॥ ब्रह्मोवाच॥ तातेमेदुर्लभाःपुंसांयान्वृणीषेवरान्मम। तथा॥
पिवितराम्यंगवरान्यद्यपिदुर्लभान्॥२॥ ततोजगामभगवानमोघानुग्रहोविभुः। पूजि
३ नः तोऽसुरवर्येणस्तूयमानःप्रजेश्वरैः॥३॥ प्रजेश्वरैर्मरीच्यादिभिः॥ब॥ एवंलब्धवरोदैत्योबिभ्रद्धेम
मयंवपुः। भगवत्यकरोद्द्वेषंभ्रातुर्वधमनुस्मरन्॥४॥ सविजित्यदिशःसर्वालोकांश्चत्रीन्
महासुरः। देवासुरमनुष्येन्द्रान्गंधर्वगरुडोरगान्॥५॥ सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन्पितृ

पतीन् भूतान् यक्षरक्षःपिशाचेशान् प्रेतभूतपतीन् यथा ॥६॥ सर्वसत्वपतीन् जित्वा वशमानीय
विश्वजित् स जहार लोकपालानां स्थानानि सहते जसा ॥७॥ सर्वेषां सत्वानां प्राणिनां ये ये प
तयः तान् वशमानीय लोकपालानां स्थानानि जहार ॥७॥ देवोद्यानश्रिया जुष्टम् अध्यास्ते स्म
त्रिविष्टपं महेन्द्रवनं साक्षात् निर्मितं विश्वकर्मणा ॥८॥ त्रिविष्टपं स्वर्गं अध्यास्ते स्म अधि
ष्ठितवान् ॥८॥ त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनम् अभ्युवास अखिलार्द्धिमत् ॥ यत्र विद्रुमसोपाना महामार
३ कतानुवः ॥९॥ तत्र स्वर्गेपि महेन्द्रवनं अध्युवास अधिवसति स्म ॥ अखिलसमृद्धियुक्तं वेश्म भटी. ३२
वाहा यत्रेति त्रिभिः ॥९॥ यत्र स्फाटिककुड्यानि वैडूर्यस्तंभपंक्तयः ॥ यत्र चित्रवितानानि प

स्वरागामतानि च ॥१०॥ पयःफेननिभाः शय्या मुक्तादामपरिच्छदाः ॥ कूजजिन्पैर्देव्यः शा
ह्यायंत्यस्तत्र ततः ॥११॥ मुक्तादामभूतानि परिच्छदाः परिकरा यासां ॥८॥ रत्नस्थलीष्वपश्यं
ति मुद्दं स्पशुं दरं सुखं ॥१२॥ तस्मिन् महेन्द्रवने महाबलो महामना निर्जितलोक एकराट्
रेमे निर्विघ्नं ह्रियसुगसुरादिभिः ग्रता पितेस्तूर्जितचण्डशासनः ॥१३॥ ऊर्जितं अधिकं चंडं ती
व्रं शासनं आज्ञा यस्य सः ॥१३॥ तमंगमन्दं मधुनो सुगंधिना विहगनता घ्राणमशेष धिष्ण्य
पाः ॥ उपासतोपायनपाणिभिर्विना विभिन्नपोयोगबलोजसां पदं ॥१४॥ अंगदेशजन्गभ
गंधिनाउग्रगंधेन मधुना सुरयामनं तत एव पिहितेन विहर्षिते तान्येश अंजिणाम्यस्पृतं ॥ अशे

षधिस्वपाः सर्वेलोकपालाः उपायनयुक्तैः पाणिभिः तं उपासंते सेवंते। त्रिभिर्ब्रह्मविष्णुरु
द्रैर्विना। पदं स्थानमाश्रयत्वं तं। उपासनप्रकारमाह। जगुरिति॥८॥ जगुर्महेंद्रासनतुंगमास्थि
तं विश्वावसुतुंबरुस्मदादयः। गंधर्वसिद्धाऋषयोस्तुवल्गुजः। विद्याधराश्चाप्सरसश्च पांड
व॥१४॥ सएव वर्मास्थिभिः कृतैर्विन्यूरिदस्त्रिणः। हन्यमानो द्विजोगात्स्व ग्रहीद्वेवनंते
जस्मा॥१५॥ पश्चात्सृष्टपयस्यातस्यासीत्सप्तद्वीपवती मही तथा कामदुघा द्यौस्तु नानाश्चर्यपदं
नभः॥१६॥ रत्नाकराश्चरत्नौघान् तत्पत्न्यश्चोक्षूर्मिभिः। क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीराप्र
वोदकाः॥१७॥ तत्पत्न्यो नद्यः कुल्याः घृतकुल्यादीन्। रत्नाकरानेवाह। क्षारेति सप्त॥८॥ शैला

षटी·
३३

द्रोणीभिराक्रीडं सर्वर्तुगुणान् द्रुमाः। दधार लोकपालानामेक एव पृथग्गुणान्॥१८
आक्रीडं क्रीडास्थानं द्रुमाः सर्वर्तुगुणान् पुष्पफलादीन् सर्वलोकपालादीनां पृथग्वि
धान्गुणान् वर्षवदनशोषणादीन् एक एव दधार॥८॥ इत्थं स विनिर्जितककुबेकराड्
विषयान्प्रियान्। यथोपजोषं भुंजानो नातृप्यदजितेंद्रियः॥१९॥ निर्जिताः ककुभः दि।
शो येन यथोपजोषं यथा। प्रीति विषयान् सेवमानोपि नतृप्यत् यतोऽजितेंद्रियः।
॥८॥ एवमैश्वर्यमत्तस्य दृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः। कालो महान् व्यतीयाय ब्रह्मशापमुपेयु
षः॥२०॥ महान् कालः एकसप्ततियुगान् किं विदधिकान्॥८॥ तस्योग्रदंडसंविग्नाः स

र्वेलोकाः सपालकाः। अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं प्रभुरच्युतं। २१ लोकपाला ऊचुः॥ त
स्मै नमोस्तु काष्ठायै यत्रात्मा हरिरीश्वरः। यद्गत्वा न निवर्त्तंते शांताः संन्यासिनोमलाः। २
२ इति तेसंयतात्मानः समाहितधियोमराः। उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रावायुभोजनाः।
२३ तेप्यमराः सुरपतिप्रभृतयः तत्रैव स्थिताः संतः हृषीकेशं आराधयामासुः॥ छ॥ ते
षामाविरभूद्वाणी अरूपा मेघनिःस्वना। संनादयंती ककुभः साधूनामभयंकरी। २४ प
रेष्टविधुश्रेष्ठाः सर्वेषां लब्धमास्तु वः। मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये। २५ मम दर्श
नस्तवनं श्रवणं सर्वेषां भूतानां श्रेयसां उपपत्तये भवति॥ छ॥ ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैत्ये।

सटी. ३४

यापसदस्य च। तस्य शांतिं करिष्यामि कालं तावत्प्रतीक्षत। २६ कालमाहयदेहि॥
छ॥ यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु। धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशु विनश्यति। २७ न
तु देवानां विद्वेषे पि अस्य विनाशो नास्ति ब्रह्मवरेणोर्जितत्वात्। तत्राह। निर्वैरायेति॥ छ॥
निर्वैराय प्रशांताय स्वसुताय महात्मने। प्रह्लादाय यदा द्रुह्येत् हनिष्ये पि वरोर्जितं। २
सर्वमहं सद्दानमसकृद्द्रोह्मिति भावः॥ छ॥ इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः।
न्यवर्त्तंत गतोद्वेगा मेनिरे चासुरं हतं। २८ असुरं हतं मेनिरे। यतः इदानीं तद्वेषप्रवृत्त
त्वादिति भावः। तमेव द्वेषं वक्तुमादौ सुतस्य महत्त्वमाह। तस्येति॥ छ॥ तस्य दैत्यपतेः पुत्रा

श्चर्याः परमाद्भुताः। प्रह्लादो भूत्महांस्तेषां गुणैर्महद्रूपासकः॥३०॥ गुणैर्महान्भूत्वा गु
णैर्महान्भूत्वा गुणानेवाह। महद्रूपासक इति॥८॥ सोवर्द्धत स्वकुले निर्मलो मलिन
श्रये। महतिग्राह्वइष्टः शशीविलोर्विद्वौमणिर्यथा॥३१॥ ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसंधो जिते
न्द्रियः। आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः॥३२॥ सत्यासंधा प्रतिज्ञा यस्य। प्रियश्चसु
हृत्तमश्च सर्वभूतानामभूत्। किंवत् आत्मवत्। यथा आत्मा सर्वभूतानां प्रियादिरूपेण व
र्तते॥८॥ दासवत्संनतार्यांघ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः। भ्रातृवत्सदृशे स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभा सटी· ३५
वनः॥३३॥ दासवत्सम्यक्नता आर्याणां अंघ्रयो येन। गुरुष्वीश्वर इति भावना यस्य॥८

विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानस्तंभविवर्जितः। सर्वैर्गुणाः सदैकत्र निवसंति महासुरे॥३४॥ वि
द्यार्थरूपसत्कुलजन्मतैः आढ्योपि मानादिदोषैर्विवर्जितः॥८॥ नोद्विग्नचित्तो व्यसने
षु निःस्पृहो श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक्। दांतेंद्रियः प्राणशरीरधीः सदा प्रशांतका
मो रहितासुरोसुरः॥३५॥ व्यसनेषु प्राप्तेष्वपि नोद्विग्नचित्तः। दृष्टश्रुतेषु गुणेषु इहामुत्रभो
गेषु अवस्तुबुद्धिः। तेषु निस्पृहः। दांता इंद्रियादयो येन। रहितः आसुरो भावो मत्सरादिर्य
स्य। असुरोपि सन्प्रशांतः॥८॥ यस्मिन्महद्गुणा राजन्गृह्यंते कविभिर्मुदा। न ते धुना
पिधीयंते यथा भगवतीश्वरे॥३६॥ तस्मात्प्रह्लादात् महद्गुणाः शांतादयः कविभिर्गृह्यंते।

यस्मिन्न् साधूनां गुणाः कदापि तिरोहिता न भवंति ॥ यं साधुगाथासदसि रिपवोपि सुरा
नृप। प्रतिमानं प्रकुर्वंति किमुतान्ये भवादृशाः ।३६ साधुगाथासदसि देवासुरमनुष्याणां
मध्ये कः साधुरिति प्रसंगवत्यां सभायां यं प्रकादं प्रतिमानं दृष्टांतं रिपवः सुरा अपि कुर्वंति
।तत्र किं वक्तव्यं भवादृशाः श्रीकृष्णभक्ताः ॥ गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते
वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ।३७ सूच्यते मया केवलं द्योत्यते। सुष्टु कथ्यते इ
ति वा। नैसर्गिकरतेर्लिंगान्याह ।न्यस्तेति ॥ न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्कया
।कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशं ।३८ तन्मनस्कतया तदेकचित्तत्वात ईदृशं वर्त्तमा भ.टी. ३६

नं जगदपि न जानाति ॥ आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिबन् ब्रुवन् । नानुसंधत्त एता
नि गोविंदपरिरंभितः ।३९ एतानि आसनादीनि । गोविंदेन परिरंभितः आत्मना एकीकृतः
सन् नानुसंधत्त न ज्ञातवान् ॥ क्वचिद्रुदति वैकुंठचिंताशबलचेतनः । क्वचिद्धसति तच्चिं
ताह्लाद उद्गायति क्वचित् ।४० क्वचिद्रुदति वैकुंठचिंताशबलचेतनः । हे विष्णो मां मा उपे
क्षस्वेति । वैकुंठस्य चिंतया शबला मिश्रा उद्भासिता चेतना यस्य । तस्य चिंतया आह्लादो य
स्य स कदाचित् अकस्मादेव हसति ॥ नदति क्वचिदुत्कंठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् । क्व
चित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ।४१ क्वचित् उत्कंठः सुकंठः सन्नदति । हे कमल

हीति। कदाचिन्नश्चेष्टां स्वयं करोति॥ ३॥ क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः। अ
स्पंदप्रणयानंदसलिलामीलितेक्षणः॥ ४१ संस्पर्शस्तज्ज्ञावाप्तिस्तेन निर्वृतः। अस्पंदः स्थि
रो यः प्रणयः। तेन आनंदः। अतः आनंदाश्रुयुक्ते आमीलिते ईषन्निमीलिते ईक्षणे यस्य स
॥ ३॥ स उत्तमश्लोकपदारविंदयोर्निषेवयाकिंचनसंगलब्धया। तन्वन्परां निर्वृतिमात्म
नो मुहुर्दुःसंगदीनस्य मनः शमं व्यधात्॥ ४२ आत्मनः परां निर्वृतिं तन्वन् दुःसंगेन दीन
स्य अन्यस्यापि मनः शमं शांतं व्यधात्॥ ३॥ तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि। हिर
ण्यकशिपू राजन्नकरोदघमात्मजे॥ ४३ अघं द्रोहमकरोत्। प्रथमाध्यायांतेष्टमेवा॥ भटी. ३९

र्थमतिविस्मयेन पृच्छति॥ ३॥ युधिष्ठिर उवाच। देवर्ष एतदिच्छामो वेदितुं तव सुव्रत
। यदात्मजाय शुद्धाय पितादात्साधवे ह्यघं॥ ४४ तव त्वत्तः वेदितुं ज्ञातुमिच्छामः। अघं मारकं
द्रोहं॥ ३॥ पुत्रान्विप्रतिकूलान्स्वान् पितरः पुत्रवत्सलाः। उपालभंते शिक्षार्थं नैवाघम
परो यथा॥ ४५ उपालभंते आक्षिपंति। अपरः शत्रुरिव अघं मारकं द्रोहं नैव कुर्वंति॥ ३॥
किमुतानुवशान्साधूंस्तादृशान्गुरुदेवतान्। एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो
॥ ४६ अनुवशान् अनुकूलान् साधून् अरागरोषान् गुरुः पितैव देवता येषां तान् उद्दिश्य
अघं द्वेषरूपमपराधं न कुर्वंति। एतस्मिन्विषये संदेहं विधम निराकुरु॥ ३॥ पितुः पुत्राय

विद्वेषो मरणाय प्रयोजितः।मातान्ममति मे पिछन्न्एतस्मिन्नूसंकटे द्विज।४७श्रायुष्
न्मन्हि द्विरूप पिताक्रतो द्वेषः सुतस्य मारणार्थं प्रयोजितः प्रवर्तित इति यत्।एतकौतूहलं।
अपरं अन्यायो द्वेषः स पितुर्मरणाय जातः।एतकौतूहलं॥४॥ ॥इति श्रीभागवते म
हापुराणे सप्तमस्कंधे प्रह्लादचरिते चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥४॥ ॥पंचमे गुरुतोऽधीतं स्वक्ता।
विद्योः स्तुतीरतं।घातयन्विसपाद्यैः स्तुतं दैत्यो न चाशकत्।भगवान्भक्तिरेव विद्वेषकारण
मिति वक्तुमाह।श्रीनारद उवाच।पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः।शंडाम प्रही' ३८
र्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहांतिके।१काव्यः शुक्रः।तस्य सुतौ शंडामर्कौ तस्य गृहांतिकेऽव

वसतामिति शेषः॥४॥ तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदं।पाठयामासतुः पाठ्या
नन्यांश्चासुरबालकान्।२पाठ्यान्राजनीत्यादीन्।पाठ्यानन्यासुरबालकांश्च॥४॥य
त्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रुवेऽनुपपाठ च।न साधु मनसा मेने स्वपराभद्रहाश्रयं।३अनुश्रव
णानंतरं तथैव पपाठ किंतु मनसा तत्साधु न मेने।तत्र हेतुः।स्वपर इति असद्ग्रहो मिथ्या
भिनिवेश एवाश्रयो यत्र तत्नीतिशास्त्रं॥४॥तं पप्रच्छ वक्रं दैत्येंद्रः कदापि स्मलनंछितः।
बालं गुरुगृहाद्यांतं ददर्श स्वायतेक्षणं।४स्वायतेक्षणं विशालनेत्रं॥४॥गृहीत्वांकेर
पं त्रं खटिकायां सुशोभनं।पूर्णिं चक्रांकितां पट्टीं हरिनामांकितां दरात्।पतमाह्वयप्र

ह

दाविष्टोलालयत्प्राहमस्मितं सुधीस्त्वमिति तेमाता नित्यं प्रह्लादस्त्वमिति। इत्थं प्रह्लादते
मामिति ब्रूते। यद्यवत्सोऽभिज्ञाणां मध्ये प्रह्लादः सुधीः ॥ ६ ॥ अथ तदयक्किंचित्प्रपामिष्ठ
रूशिक्षितो यन्मे सम्यक् समायाति निर्दोषं मलवर्जितं ॥ ७ ॥ निर्दोषमस्खलितं यन्मे समाया
तितत्प्रठ ॥ ८ ॥ अथाह पितरं हर्षात्प्रह्लादो जन्मवैष्णवः। गोविंदं त्रिजगद्वंद्यं प्रणम्य तत्राब्रवी

प्र॰ ३ मिति ॥ ८ प्रह्लाद उ ॥ नमामि मत्प्यस्तुरवर्धदेहिनां सदामभक्तिस्थिधिया मम हृद्दाने। द्विवात्म
पातं प्रहृत्मंधकूपं वनं गतो यद्धरिमाश्रयेता ॥ ९ ॥ हे असुरवर्य असद्ग्रहात् तत्वदंममेतिमि प्र॰टी॰ ३९
थ्याभिनिवेशात्। गृहात् सम्यक् उधित्वा विषमाः धीर्येषां ते वनं गताः संतः हरिंमाश्र

येतेति यत् तन्मेव साधुमत्या कथंभूतं गृहं आत्मपातं आत्मनेऽधःपात निमित्तं अंधकूप
वन्मोहावहं ॥ ९ ॥ नारद उवाच ॥ श्रुत्वाऽत्र गिरो दैत्यः परपक्षसमाहिताः। जहास बुद्धिर्बा
लानां भिद्यते परबुद्धिभिः ॥ १० ॥ परपक्षे विष्णुपक्षे परिनिष्ठिताः। हासे दैत्यः बुद्धिरितिगा
थालिंगप्रवसन्नं प्राह साधु किंकिं भवन्वद। विचार्य वदतां वत्र मा विचारितमुच्यतां ॥ १० ॥ र
मरो विंदत्वति विष्णो माधव सत्पते। एवं वदंति ये सर्वे ते मत्र मम वैरिणः ॥ ११ ॥ श्रासिता
स्तु मयेदानीं त्वयेदं फल्गुलं वचः उक्तं तिपरितो बीस्त्रवनः प्राह दैत्यराट् ॥ १२ ॥ सम्यग्नि
रीक्षितां दैत्यागुरुगेहे द्विजातिभिः। विष्णुपक्षैः प्रतिछन्नैः बालो नित्यं प्रतार्यते ॥ १३ ॥ देवि

स्तुपक्षैर्नगिवतैः बालः शिक्षां ग्राहयते। ननु च कृष्णेन भगवता नोक्तः प्रपंचः स्वयं तथापि प्र
तिछन्नैः वेषांतरेणाछन्नैः।।ठ।। अथ तं सुक्ष्ममानीय प्रह्लादं दैत्ययाजकाः। प्रशस्य श्लक्ष्णया
वाचा समपृच्छंत सामभिः।।टी दैत्ययाजकाः षंडामर्कादयः। सामवाक्यैस्तं प्रह्लादं अपृच्छं
त।।ठ।। तामूचतुः।। वत्स प्रह्लाद भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा। बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धि
विपर्ययः।।टी बालानन्यान् अतिक्रम्य तुभ्यं तव एष बुद्धिविपर्ययः कुतः सत्यं ब्रूहि।।ठ।
बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत्। भण्यतां श्रोतुकामानां गुरूणां कुलनंदन।।१२
प्रह्लाद उवाच।। स्वः परश्चेत्यसद्ग्राहः पुंसां यन्मायया कृतः। विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भ सटी. ५०

गवते नमः।।टी अहो मायया मोहिताः सर्वे लोकाः मामास्वियं नीत्याश्चर्येणाहा देयुरखः स्व
वर्णिर्यउक्तं ते बुद्धिभेदः स्वकृत परकृतो वा। नत्वत्रं स्पष्टएवं तु स्वः पर इति मिथ्या नि
वेशो यदीयया मायया वेत्कृतः। नत्वास्तवः। अत एव तदीयया मायया विमोहितबु
द्धिनां सवतामेव दृष्टः नतु मम। तस्मै अचिंत्यमायेश्वराय नमः। आः पापकि मे मत्स्वल
पसि। तव बुद्धिभेदो यतो जातः तं कथयेत्याक्षिप्तः सन् तत्प्रसादादेवोत्तरमाहास्य
दिति त्रिभिः।।ठ।। स यदानुव्रतः पुंसां पशुबुद्धिर्विभिद्यते। अन्य एष तथान्योऽहमिति भेदग
तासती।।टी स भगवान् श्रीनारायणः यदा अनुव्रतः अनुकूलो भवति। तदा पुंसां अवि

वेकिनामपि शुद्धिः भेदगतास्वसती मिथ्यासंसारविषयापि विनिघ्यते। परं आत्मनि
भाजायते। भेदस्य असत्वं दर्शयन्नाह। सएवेति।।ढ।। सएष आत्मा स्वपरेत्यशुद्धिभिरु
रत्याद्यनुक्रमणो निरूप्यते। मुह्यंति यत्कर्मनि वेदवादिनो ब्रह्मादयोप्येषमितन्निम
मति।१८। सएष परमात्मैव स्वः पर इति च अविवेकिभिर्निरूप्यते। युक्तं चैतत्। यतः य
स्य वर्त्म जिज्ञासया ब्रह्मादयो मि मुह्यंति। तत्रान्ये के वराकाः। तत्र हेतुः दुरत्ययं दुर्घ
टं अनुक्रमणं अनुचरितमनुवर्तनं वा यस्य। ननु निर्विकारस्य तस्य कथं मतिभेदक	म टी. ५२
त्वं। तत्राह। यथेति।।ढ।। यथा भ्रामास्ययो ब्रह्मन्स्वयमाकर्षसंनिधौ। तथा मे भिद्यते चे

तश्चक्रपाणेर्यदृच्छया।१९। यथा अयो लोहं जडमपि आकर्षस्य अयस्कांतस्य समीपे
स्वयमेव भ्रमति तथा चेतः चक्रपाणेः संनिधिरेव। तवकृतो जाता संनिधिः। यदृच्छ
या। न ज्ञायते कस्य तपोदानादेः फलमेतत्।।ढ।। एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम म
हामतिः। तं निर्भर्त्स्याति कुपितः सदीनो राजसेवकः।२०। राजसेवकत्वात् दीनः सत्त्व
वाचेति शेषः।।ढ।। आनीयतामरे वेत्रमस्माकमयशस्करः। कुलांगारस्य दुर्बुद्धेश्चतु
र्थोस्योदितो दमः।२१। सामदानभेददंडानां मध्ये चतुर्थः दमो दंडः अस्य दुर्बुद्धेः उदि
तः योग्यः। अरे वेत्रं कशा आनीयतां। दुर्बुद्धेर्हेतुः। कुलांगारस्य। कुलस्यांगारवन्नाश	वे

द्दितोः।तत्कुतस्त्वाद्॥ ॥दैत्यचंदन[stain]नेजातोयंकंटकद्रुमः।तन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णो
र्नालायितोर्भकः।२२दैत्येयाएवचंदनद्रुमाःतत्रवनेअयंकंटककद्रुमोबब्बूलस्तत्तुल्यो। ०२
जातः।तदेवाह।यस्मद्दैत्यचंदनवनस्यमूलोन्मूलनेपरशुस्थानीयस्यविष्णोःअयंअर्भक
एवनालायितःदंडमिवाचरत्।यथापरशोश्छेदकत्वेबब्बूलादिकमतिर्मितोदंडःसहका
री।तंदंडंविनाछेदनासमर्थत्वात्।तथासौविष्णोर्दैत्यमूलोछेदेदंडत्वंजातइत्यर्थः॥ ॥इतितं सटी.
विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः।प्रह्लादंग्राहयामासत्रिवर्गस्योपपादनं।२३इति ४२
तंप्रह्लादंभीषयन्त्रिवर्गप्रतिपादकंधर्मार्थकामप्रतिपादकंअध्यापयामास॥ ॥त

तएनंगुरुर्ज्ञात्वाज्ञातज्ञेयचतुष्टयं।दैत्येंद्रंदर्शयामासमातृमृष्टमलंकृतं।२४ज्ञातंज्ञे
यंउपायानांचतुष्टयंसामदानादिर्येनतंप्रह्लादंमात्रामृष्टंउद्वर्त्यस्नापितंअलंकृतंभू
षणतिलकादिभिः।राज्ञेदर्शयामासेतु॥ ॥पादयोःपतितंबालंप्रतिनंद्याशिषासु
रः।परिष्वज्यचिरंदोर्भ्यांपरमामापनिर्वृतिं।२५आशिषायाचिरंजीवसुखीभवेतिप्रति
नंद्यउत्संगेउपवेश्यप्राह॥ ॥आरोप्यांकमवघ्रायमूर्ध्न्यश्रुकलांबुभिः।आसिंच
न्विकसद्वक्त्रमिदमाहयुधिष्ठिर।२६हिरण्यकशिपुरुवाच॥प्रह्लादानूच्यतांतात
स्वधीतंकिंचिदुत्तमं।कालेनैतावतायुष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भवान्।२७दास्यामितिगुरो।

रथ्यडकूलंस्वर्षस्तूषणं।पठिष्यमियदिस्मोकमेकंनीतिसक्षुद्भवं।२३प्रह्लादउ॥श्र
वणंकीर्त्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं।अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनं।इतिपुं
सार्पिताविष्णौभक्तिश्चेन्नवलक्षणा।क्रियतेभगवत्यद्धातन्मन्येधीतमुत्तमं।२४पा
दसेवनंपरिचर्या।अर्चनंपूजा।दास्यंकर्मार्पणं।सख्यंतद्विश्वासादि।आत्मनिवेदनं।
स्वशरीरसमर्पणं।यथाविक्रीतस्यगवाश्वादेःभरणपालनादिचिंतानक्रियतेतथादे
हंतस्मैसमर्प्यतच्चिंतावर्जनमित्यर्थः।इतिनवलक्षणानियस्याःसाभक्तिर्हरौअर्पिता
चेत्तदुत्तममधीतंमन्ये॥७॥निशम्येतत्सुतवचोहिरण्यकशिपुस्तदाउवाचवध्यता सटी· ४३

मिषशाठ्योस्तवमतत्परः।३०पितुर्दुष्टवचःश्रुत्वाधीमान्सन्नयमंत्रमः।प्रह्लादःप्राहदैत्ये
र्यमेवंब्रूयाःकदाचन।३१सर्वैश्वर्यप्रदंमंत्रंजवाग्नेस्तंजनंतथा।हमनस्स्मेतियोब्रूयात्से
नयंविंदतेपरं।३२स्मसनिंदास्तंपापंगंगयापिनपूयते।स्मेतिपंचरूवस्वंजपनेकथा।
त्मशुद्धये।३३आत्मशुद्धयेबाह्यास्यंतरशुद्ध्यर्थं॥७॥गुरुवेपिब्रवीम्येतद्यतोहितकरंपरं
शरणंव्रजसर्वेशंगुरावघ्यपिपापरूतं।३४एतत्स्मसजपलक्षणंमंत्रंयतःपरंहितकरं।अ
स्यथाद्रप्रकटक्रोधःसुरारिर्निर्स्मयन्स्तुतं।धिक्धिक्चपलशीलंवांममाप्यग्रेप्रगल्भा
से।३५प्रगल्भसेप्रौढिमावरसि॥७॥उक्त्वैतत्परितोवीक्ष्यभूनराद्विशोगुरुः।वध्यतामे

षदैत्येयानाश्रुत्वेद्दिद्दिनेष्टेते।३६। अथदैत्येंद्रुं तानीतो निबध्यकशालेः द्विजः। शृणुत्वत्रसुव
वेदंरूषाप्रस्फुरिताधरः।३७। अत्रबंधो किमेतत्ते विपक्षं श्रयतामता। आमारंयाद्दितो बालो।
मामतादत्यड्मतो।३८। नविद्यते पारं यत्तत्तस्त्रपारं। नविद्यते पारं यस्मादिति वास्तवोर्थः।
।मित्रत्वेन वर्त्तमानस्यापितवविरोधावरणं तामसंत्वाविति मित्याह। मंतीति।।३।। मंति हयम
धत्ताल्लोकेऽस्मैत्राः छयवेषिणः। तेषाभ्रुदत्यघं काले रोगः पातकिनामिव।३९। ऽष्टमेवंमित्र
त्वंयेषां तेऽस्मैत्राः छयवेषिणः सप्रवेषिणः। यथापातकिनां काले रोगः ३देति। तदेवाह।अ
स्वाहास्तयरोगी यास्तुरापःश्यावदंतकः। स्वर्णहारी ऊकुनरवीऽस्त्रमार्गकृततल्पगः। इत्या

प्रही·
४४

दिस्मृत्युक्तपातकिनां जन्मांतरे। यथा रोगः ३देति। तथाऽर्जितानां सुजनत्वेन वर्त्तमान
नामपिच्छवं विद्वेषादिकं ३देति। अतो ब्राह्मणाः विस्मुनक्ता इत्यर्थः।।४।। ३करुत्तरत्रवावा।न
मत्वणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेंद्रशत्रो। नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन्। नियच्छमन्युं
कदास्ममानः।४०। इंद्रशत्रो इति संबोधनेन। नहि ब्राह्मणे भूतकृकोपो युक्त इति। तव
सुतो मत्प्रणीतं मया पाठितं यत्तत्न्नपठति। न परप्रणीतं चैतत्। नोस्माकं कृतं कृस्मितं दोषं मा
स्मच्चदाः मयि दोषारोपणं मा कुर्वित्यर्थः। तव सुतस्यैवेयं नैसर्गिकी स्वाभाविका मतिरि
त्यवैहि।।३।। लीलयैव जितं देवत्रैलोक्यमखिलं त्वया। अस्मल्लन्न हिरोषेण किं कुर्व्यस्पल्प

गुरुणैव प्रतिबोधितो ... आहा गुरु ... १२

के मयि ॥ ४० अल्पके ब्राह्मणे मयि किं कुरुष्यसि । अनर्थको यं कोप इत्यर्थः ॥ ३ ॥ नारद उ० ॥ स
त्राङ्को धोऽथ देवारिस्तत्रुचोवाचाधिक द्विजान् । विष्णुस्तवं मम गुरुतं पापवालमपी प ॥ ४१ ॥ ४२६
स्तुक्तेनाथ गुरुणा प्रह्लादः पार्श्वतः सखेदं वीक्षितः आह । तातवाच्यो न मे गुरुः ॥ ४२ उक्तेति
पादावनतं उत्थाप्याहृष्टः स्तुतान चैव गुरुर्मुखीयं तेऽकृतो न द्राम नतीमतिः ॥ ४३ गुरुर्मुखीयं
गुरुवाक्यजनितावेत्म तिर्नाद्येच्च न द्रुम तीविष्णुस्तवनलक्षणामतिस्तवनलक्षणा
मतिस्तव कृतः ॥ ३ ॥ प्रह्लाद उ० ॥ त्रिजगद्गुरुणोवेत्थं कारुण्याद् द्विक्षितोऽस्म्यहं । अस्माधुन ष
सेतात वं च तेनैव शिक्षितः ॥ ४४ नमोऽस्ति सकले लोके योऽनंता प्रेरितः स्वतः । ब्रवीति तं के

मटी० ४५

पिबति चेष्टते वाऽश्वसत्यपि ॥ ४५ प्रयुक्तमेव तदाम्येन तत्पक्षे मां नामधी धियं । एवं विष्णुर्या चितो
विष्णुर्नजैश्वर्यैककारणं ॥ ४६ अन्यथा विष्णु भजनं विना त्रैलोक्यराज्यप्राप्तिः कुतः ॥ ३ ॥ त्रैलो
क्यैश्वर्यमेतन्ने यत्प्रसादाद् दिहाभवत् । तमनर्चयतो विष्णुं व्यक्ततोऽनेन तघ्नता ॥ ४७ यद्यात्त्वमावं
भजनस्य कुं प्राप्नोति सर्वथा । सर्वेशकल्पितं तस्मादितोऽन्यं तद् ब्रूवे गुरो ॥ ४८ गुरुरप्यं गुली मो
ह्वाद्दृष्टिदेष्ट्रा तरेर्पयन् निषिध्य इति मन्त्रोक्तं यत्किं चिन्न कृमस्व मे ॥ ४९ उक्तेति पादावनतं राज
सायामलं प्रभुतं । तद्गुरुं मोचयित्वाहकृतो मनेदृशी मतिः ॥ ५० भवादृशानां विषयासक्तानां ।
अत्रा नधिकारादित्याशयेनाह । मतिरिति ॥ ३ ॥ मतिर्नकृष्णे परतः स्वतो वा मिथोऽभिपद्ये

तद्गृहव्रतानां। अदांतगोभिर्विशतां तमिस्रं पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानां॥ परस्परतः गुरोः स्वतो
वा मिथो वा अन्योन्यतः श्रीकृष्णे मतिर्नाभिपद्येत। नाभिपद्येत केषां गृहव्रतानां। गृह एव व्र
तं संकल्पः इति तत्परा निष्ठा येषां। अत एव अदांतैः अनुपरतैर्गोभिरिंद्रियैः हेतुभूतैः तमिस्रं
संसारं विशतां प्रवाहगतानां कुतः श्रीकृष्णे मतिः स्यात्। तत्र चर्वितस्यैव चर्वणं येषां। ननूत्त
मस्य परमानंदस्वरूपत्वात् तेऽपि गृहस्था अपि तन्निष्ठा एव किं न स्युरिति चेत्तत्राह। न ते विदुः॥
न वेत्ति विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः। अंधा यथांधैरुपनीयमानास्ते
ऽपीशतंत्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः॥ परस्य दुराशयाः विषयवासितांतःकरणाः। ते विष्णुं न विदुरेवा॥ भटी. ७६

स्वार्थगतिं। स्व एव परमार्थः पुरुषार्थो येषां तेषां गतिं। तमुक्तं तद्विषयाधीनां। ननु तेऽपि गुरू
पदेशादिविष्णुं ज्ञास्यंति। न। बहिर्विषयेष्वर्थो येषां ते बहिरर्थाः तानेव गुरुत्वेन मंतुं शीलं येषां
ते। अतः अंधैरुपनीयमाना अंधा यथा पंथानं न विदुः किं तु गर्तादावेव पतंति तथा। ई
शस्य तंत्र्यां दीर्घरज्ज्वां वेदलक्षणायां उरूणि दामानि ब्राह्मणादिनामानि यस्यां। तस्यां का
म्यैः कर्मभिर्बद्धा एव भवंतीत्यर्थः। तदुक्तं। विषयाविष्टचित्तानां विष्ण्वावेशः सुदूरतः। वारुणी
दिग्गतं वस्तु व्रजन्नैंद्रीं किमाप्नुयात्। ननु च एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांत
रात्मा। इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं विष्णुं कथं न विदुः। अतो वा तेषां तमिस्रप्रवेशः। तत्राह नै॥

षामिति॥४॥ नैषां मतिस्तावदुरुक्रमांघ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः। महीयसां पादरजोभि
षेकं निःकिंचनानां न वृणीत यावत्॥५॥ निःकिंचनानां निरस्तविषयाभिमानानां। पादरज
साभिषेकं यावन्न वृणीत तावत्। स्तुतिवाक्यतो जातोपि एषां मतिः उरुक्रमस्यांघ्रिं न
स्पृशति। असंभावनादिभिर्विहन्यत इत्यर्थः। अनर्थस्य संसारस्य अपगमो यदर्थः तस्मादंघ्रि
स्पर्शिन्याः मतेः अर्थः प्रयोजनं महद्वत्तुग्रहणाभावान्न तन्निश्चयो नापि मोक्षस्तेषा
मित्यर्थः॥४॥ इत्युक्तोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपू रुषा। अंधीकृतात्मा स्वोत्संगान्निरस्यत म
हीतले॥५॥ निरस्यत चिक्षेप। यतः अंधीकृतात्मा अविवेकव्याप्तांतःकरणः॥५॥ आहाम

र्षरुषाविष्टः कषायीभूतलोचनः। वध्यतामाश्वयं वध्यो निःसारयत नैर्ऋताः॥६॥ अम
र्षो असहनं तेन सहितया रुषा आविष्टः। व्याप्तः। कषायीभूते आताम्रे लोचने यस्य स अ
हहे नैर्ऋताः एनं अधमं आशु निःसारयत। मद्दृष्टेः बहिः कृत्वा वध्यतामिति। वध्यो वेद
उः॥७॥ अयं मे भ्रातृहा सोयं हित्वा स्वान्सुहृदोधमः। पितृव्यहंतुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्च
र्चति॥८॥ अतो वध्यतां यतोसावेव मे भ्रातृहा। तत्कुतः। यतः असौ स्वान्सुहृदः हित्वा पितृ
व्यहंतुर्विष्णोः पादौ दासवदर्चति। तत्पक्षपातीत्यर्थः। अहो विस्मरप्यविश्वसनीयं किं।
स्वीकृतवानित्याह॥८॥ विष्णोर्वा साध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमंजसः। सौहृदं दुस्त्यजं पित्रो

:अन्नमएवायमितान्वयः।२

रक्षाद्यः पंचद्वायतः॥५७॥ अद्वालजद्दो। ननु तव ब्रह्मः कथमस्मा शिवंध्यस्तत्राह॥७॥ परोप्य
पत्यं इति रुद्रयष्टौ षधस्त्वदेहज्ञो प्यामयवस्तुतो ऽद्वितः॥ छिंद्याघदंगं यद् तात्मनो इतिशेषं
सुखं जीवति तद्विवर्जनात्॥५८॥ परोपि शत्रुरपि औषधमिव हितस्तस्चेत्तां तर्हि अपत्यवत्ज्ञे
यः॥ सुतः स्वदेहज्ञोपि अहितश्चेत् आमयवत्ज्ञेयः॥ आस्तां ममतास्पदस्य कथा स्वं गमपि
स्वकीयं करचरणादिकं तदप्यात्मनो ऽहितं चेत्तर्हि छिंद्यादेवा दृष्टांतु स्पष्ट एवा इति॥ मही· ५८
७॥ सर्वैरुपायैर्हंतव्यः संतोजश्चायनाम्नैः॥ शुद्धलिंगधरः शत्रुबुद्धेनेई ष्टमिवं द्विधं॥५९॥
अतः सर्वैरुपायैर्हंतव्यः संतोजो नोजनं नोजनतादि विषादि प्रयोगैरित्यर्थः॥ यथा ऽष्टमि

द्रियं मुनेः शत्रुरेव॥७॥ नैरृतास्तेम मादिष्टा जन्त्रविंशूलपाणयः॥ तिग्मदंष्ट्राकरालास्याः
ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः॥६०॥ तिग्मा तीव्रा भयंकरा दंष्ट्रा येषां करालानि भयंकराणि आस्या
नि मुखानि येषां॥ ताम्राणि श्मश्रूणि शिरोरुहाः केशाश्च येषां ते॥७॥ तदंतोमे स्वं नादं छिंधि
भिंधीति वादिनः॥ आमीनं चाहनच्छूलैः चक्रादं सर्वमर्मसु॥६१॥ परे ब्रह्मण्य निर्देश्ये ज्ञानवत्य
खिलात्मनि॥ युक्तात्मन्यफलाश्चासन् अग्रण्य स्नेव सत्क्रियाः॥६२॥ परे इति श्वरे युक्तः समा
हितः आत्मा मनो यस्य॥ तस्मिन् चक्रादेतेषां नैरृतादीनां प्रहाराः निःफलाश्चासन् तत्र हे
तुः ब्रह्मणि निर्विकारे अनिर्देश्ये अविषये भगवति निरतिशयैश्वर्ये अखिलात्मनि शरणादौ

वचनागोचरे ।

नामपिनियंतरिपवंभूतेपरमेश्वरमनोयस्या।अद्रुण्पस्पनिर्द्दैवस्पसक्रियामहोघमा।४१।प्र
यासेपहतेतस्मिन्दैत्येंद्रःपरिशंकितः।चकारतद्वधोपायानिर्बंधेनयुधिष्ठिर।४२।परितोवि
ह्यामसप्राद्दुर्वैदैत्यपजटानिदं।हन्यतामेषकुटिलःशास्त्रघातैःसुतीक्ष्णैः।४३।अन्येकृत्योन्म
त्यमर्माणिश्वसत्यांगंसविनउपतां।काकोलकंकगृध्रेभ्योरक्षत्वेनमतोहरिः।४४।अथस्थलश्च
दात्यस्यगात्रेशस्त्राणिरस्तसां।नीलोत्पलदलानीवपेतुः।छिन्नान्यनेकधा।४५।किंप्रारुता
निशस्त्राणिकरिष्यंतिहरेःप्रियं।तापत्रयमहास्त्रौघःसर्वोयस्माद्विभेतिहि।४६।अस्माल्लह
हेर्लक्ष्मात।४७।तेउग्रशास्त्रशकलैःप्रतीपोछ्रैरितस्ततः।हन्यमानात्यवर्त्तंतसद्यःफलदरै

रिव।४८।तेदैत्यास्तेःशस्त्रखंडैर्हन्यमानाःसमंततः।सर्वेन्यवर्त्तंताउत्कृत्तेतेविस्रवद्धननेसद्यःफल
दःइव।४९।वैष्णवंबलमालोक्यराजातुतनयंदधौ।आजन्ममतावान्द्रेद्दोनिवलर्षीतेरनये।नदावि
शक्तानवलंश्रीभागवतपीडया।५०।समादिशन्समाहूयदंदशूकान्नृपोद्भविषान्।अशास्त्रवध
योप्यायमस्मज्ञोहरितोषकृत्।५१।अयंशास्त्रैर्वधयोग्योनभवति।यतोस्मज्ज्ञमस्तु।५२।
तस्मात्त्वद्भिरचिरात्हन्यतांगरलायुधाः।इत्युक्तास्तेभुजंगमप्याशुच्छिंद्यादेवकलेवरं।५३।हेग
रलायुधाःहेसर्पाः।अयंडराचारस्त्वद्भिरेवहन्यतां।५४।हिरण्यकशिपोःश्रुत्वावचनंतेभुजं
गमाः।तस्मात्त्वरांजयुक्ताःसर्पाप्रहर्षवशावर्त्तिनः।५५।अथज्वलद्दहनकरालदंष्ट्रिणःस्फुर

स्फुरद्दशानसहस्रभीषणाः ॥ अकर्म्मकाद्धरिमद्दिमस्य कर्म्मकं हरिविग्रयं द्रुततरमापतन्
रुषा ॥७२॥ समीक्ष्य तावत्परिपततः फणीश्वरान् स्वयं भ्रमः फणिरिपुकेतनं धिया ॥ ययौ सु-
तो दितिजपतेः सचस्मृतः स्थितो ऽभवत्स्फुरदिगरुडध्वजद्रुतं ॥७३॥ परितः वाद्धर्द्दिक्षु आपतत
फणीश्वरान्वीक्ष्य फणिरिपुकेतनं गरुडाधिरूढं हरिर्धिया ययौ स च स्मृत एव हृदि स्थितः
अभवत् ॥७३॥ अथाद्दशाब्धारत्नधराः सहस्रशो विधाय तं विषशिखिधूमधूसरं ॥ ततो विदन्
स्फुरद्दिगरुडध्वजं ध्रुवं धृतं धृतत्वरः लं नृपतिजनं क्रमस्त्वणे ॥७४॥ सचाप्यरक्षरिवरक्षां खतिः सरस्तुधार
सद्गुतमखिलं निजं वपुः ॥ तदाप्युतस्मरणसुखार्णवस्थितो बहिः स्थितं न च समवेदकिंचन मटी ५०

॥७५॥ सपक्कादः स्वं तदेष्यावाप्युदेवं स्मरन् बहिः स्थितं किंचिदपि नापश्यत ॥७६॥ तदाब्जेऽपि फ-
णिनिवहैर्दृष्या श्रमेर्दितः सुखी नृपसहि विस्फुरद्विषैः ॥ यमस्वसुजलपटलेयद्बुद्दः स्खली
लया हृतस्वकालियाङ्गैः ॥७६॥ गराम्बुधास्वचमपि तेऽनुमल्पिकां वपुष्यनस्मृतिबंडमिद-
ते ॥ अलं न ते हरिगुरुषस्य केवलं ॥ विरूपतं निजदशनैर्विना स्तताः ॥७७॥ ततस्फुटस्फुट
फणरत्नमस्तकस्त्सहा रुधिरस्रुत्यार्द्रमूर्तयः ॥ स्खलद्भिर्तैर्गरुडशातैस्स्वखंडिताः सडद्रु
द्रुतं समविलाशनान्नयात् ॥७८॥ ततः श्रवच्छुतजविषस्पूर्तयो द्विधाप्तताज्जतदशनाद्भुजं-
गमाः ॥ समेत्यातदितिजपतिं व्यजिज्ञपत विनिःश्वसत्प्रबलफणाभुंगमाः ॥७९॥ भुजंगमा जं

ऊचुः॥ तवात्मजं वयमदित्तेः नमाः कथं शृणु प्रभो सुरजितराजकेसरी। त्वजेसुतं परमगवा
धर्मी दृशं मद्द्बलं तव सुतस्य नाद्भुतं।८०।आत्मांसु जिह्वा मसि चेत्सुतं जानन्द्दष्यैव कृपों वि
षवह्निदग्धमन्। प्रभो मद्दीधनपि तस्य शेषात् तस्मिन्न शक्ता स्तु तदैव वध्याः।८१।मद्दात्मन
वस्य तवात्मजस्य वधे नियुक्ता गरुडैर्हताः स्म। क्वाप्यागतेस्तनतु वज्रघातात् स्वामि तु दन्ता
दशनाश्च भिन्नाः।८२।तदद्भुतं देव तदीयमंगमस्त्रौघशीर्णालीव कुडविंपाति। विद्रवमानं प्रब
लेश्च दंष्ट्रैर्दंदोलिसारा विगुणं कठोरं।८३।इत्थं तु नागाः कठिनं निवेद्य ययुर्विसृष्टाः प्रभुणा
कृतार्थाः। विचिंतयंतः प्रभु विस्मयेन प्रह्लादसामर्थ्यनिदानमेव।८४।तेसर्वे नागाः प्रभुना हिर सटी· ५२

ण्यकशिपुना विसृष्टाः संतः अकृतार्थाः अपि आत्मानं कृतार्थं मन्यमानाः ययुः॥ ॥श्रीना
रदउवाच॥ अथासुरेशः सचिवैर्विचार्य निश्चित्य सद्युतमदंडसाध्यं अस्य माप्रावणनं जगा
द आरोप्य वांकं रुपउणपचितं।८५।हे नृपयुधिष्टिर। असुरेशो हिरण्यकशिपुः तं जगाद॥ ॥
हिरण्यकशिपुरुवाच॥ रक्षाद्ड्भेष्ट पिनिर्जां गजाता न वध्यः स्य षस्मपापममाकृतास्मादि
५५. शीमद्वांतसुरांश्च पश्चात्स्वरवग्रहान्मे सुखितोस्य मोघा।८६।मामिछयानुग्रहनिग्रहाणां क
र्तारमित्थं न हि वेत्सि दुर्वैर्यतस्त्वमस्मान् परित्यज्य बाल्यादनामद्रूपं हरिमाश्रितोसि।८७।अत:
परंतो पजउवशात्तुं दयाहि राज्ञां नमदास्म भुद्दे। नाकार्यकार्ये विमृशं तिरोषेहनिष्पमेशा हु

रतो हृथात्वं।८८यतस्त्वं शत्रुरतः॥३॥किंवाफलंतेपरसंश्रयेण किंवानमाधीस्वतएवपुत्र।स्वा
धीनमेवात्मबलंविचार्यविसृज्यमोर्ख्यंत्यजशत्रुपक्षं।८९पितुर्वचस्त्वपरिज्ञायइहेप्रुकंद
दामःसमृद्धीर्जगाद।एतत्करिष्यामिमद्रूसृजत्वस्वयोदितंप्रस्कोतरंचपश्चात।९०वि
चार्यतामार्यमवारिपक्षःओढारिषड्वर्गमृतेनकश्चित्।स्वाधीनमात्मंदमसौद्विपापोदया
ध्यनोगायजनस्यनित्यं।९१स्वपौकामक्रोधादिषड्वर्गःस्वाधीनंस्वात्माधीनंगुणंज्ञात्वानंदकु
ण्डि॥३॥कामादिभिर्वैवितएषलोकःत्यजत्यनंतंवस्तुतिप्रयुक्तेः।कस्त्रीप्रयुक्तेरिवङ्ग्प्र
योगैर्भ्रांतः३मान्स्वंपितृमातृपक्षं।९२इ:प्रयोगेईर्मैत्रे॥३॥एकःसदस्वेष्ठनवेदिरक्तः।त्रि सटी ५२

तापखिन्नोयदिविष्णुमिच्छेत्।कृदेयथागोत्रिषिताततस्तंनिवारयंत्याश्वरयःस्मराद्याः।
९३त्यक्ष्यामिवैनंविडुपक्षमार्यश्शृणुष्वात्मीयबलंयदक्तं।विष्णुर्वलंमह्यखिलात्मभूतस्त
दस्यसेवापरमंश्रयस्व।९४धइयंवमेतानसदाप्रतिज्ञात्यक्ष्यामिराज्ञनपराञ्जिघे।यदो
षवद्धोक्रमनामरूपंहरिंस्तुतोसीनिगुणःपरोयः।९५मनामरूपेणमनामरूपःसेव्यंक
यस्मात्स्वसमानरूपः।कार्पण्यपङ्क्तौरूपणेनसेव्यःकार्पण्यपदीनोधनवान्हितांन्या।९६
इतिवैस्त्ववचाक्यानिद्विरण्यकशिपोर्मनः।इष्टंनविविशुःसिद्धाःपतितस्येवमंदिरं।९७प्र
ह्लादोकिपयःपानप्रदृष्धक्रोधकृविषः।स्वविद्याव्यालतोदृष्टोदेत्योनृशामतप्पत।९८अथ

कोथमहावेशाविस्मृतार्थाकततःश्रमः।वैष्णवंसर्वथावध्यंहंतुंतत्क्षितिपतिस्म[illegible]ष्ट्रा
हादशिखरेतिष्ठन्तिजामनमहोन्नते।सत्रमासस्सुरस्तस्मात्तस्याधःक्षुत्रमपातयत्॥२०॥
स्वगिनार्कपथाद्वीरःप्रापपादाष्टतयोजनात्।अमत्रमोच्युतंविष्णुंमोदमम्मीलयितयत्ना
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्थिरानंदमयस्तदा।नमवेदनिजंदेहंव्यथतेमकथंकदा॥२१॥अथपर्व
तगोवायुस्तंशानेरवतारयत्।दधारसगवन्नकंस्पर्शाद्वांछनृपविगता॥२२॥हतंतंत्रिजगद्भ सटी·
ह्याहृतंधन्येनवायुना।अधःशिलातलंभित्वाधर्त्तुमागाद्वसुंधरा॥२३॥हतादिवरादेतंदिव्य ५२
रूपधराधरा।तनकंसापियंदैत्यकराघ्रास्यामधारयत्॥पश्चापयित्वाचतंदेवीप्रक्षालंदंष्ट्र

णतामही।विष्णुर्विप्रियंतासंबोध्यप्राहचूणपानिनाषणं।इत्थियुवाच॥वक्राद्रुत्पोसि
वसुंधरेहंपार्श्वेस्थितेंत्वांउद्धतिछलेन।स्पृष्टुंकराभ्यांवपवित्रगात्रेविपत्तितत्वांप्रसुरेवमां
॥२७॥अस्याःफलंवादशदर्शनेस्थितनोःफलंवादशगात्रसंगः।जिह्वाफलंवादशकीर्तनं
सुदुर्लभंभागवताचयस्मात्॥२८॥आलप्यमानापितदीमहस्तैःसहानतुष्यामिपवित्रतायाःस्व
यःस्नतपायमदाश्रयादंसुनिर्मलास्म्यघतवांगसंगात्॥२९॥शाक्तिभुरायज्ञवराहसंगा
वदिव्यास्तुमेसातुविराभिभूता।वस्परर्पमामाद्यभुतनर्नवानूर्द्धंईमभार्थास्मपिलोकको
टी॥३०॥पतावतामेसफलश्रमोत्रममस्तमेतज्जवनंदधन्याः।यच्चादशाभागवताश्चरंतिदि

त्रिःपठेदेमंसकलंशृणुतेततः॥२१॥यन्त्राद्रस्यान्भागवतान्विप्रान्सर्वविप्रोस्तथार्चांत्रलक्ष्मीशुश्रूषां
।प्रीत्यानयामांशिरसाबिभ्रर्त्तिप्रदशोषद्रूपीभगवत्परेशः॥२२॥अहोस्तुतार्थंस्तुतरांनुलोके
यस्मिन्स्थितोभागवतोनमोमि।स्पृष्टांतिपश्यंतिचयेजनंवंतंभवादृशाश्चाद्हरिलोकभाजः।
२३वयस्यत्रजातेविषयांतकस्यक्रासंगतोदृष्टिमतंतलोकः।वक्कीर्त्तनालोकनदूषतयायाः
सर्वेहिमर्त्याद्हरिलोकभाजः॥२४॥पापैकमित्रःकलिरेतिचिंतांदृष्ट्वांगमिषेत्रकथंस्वकाले
ग॰ ।प्रक्रादृताश्नोजवैवलियस्यभ्रूणपांःकथाःस्वाप्स्यतियावद्युर्वी॥२५॥ताद्दंसमर्थाभगव भटी· ५४
त्त्रियाणांवक्तुंगुणान्सप्रयत्नवोप्यगण्यान्।भवप्रभावंभगवान्हिवित्तितथाभवंतोभ

गवत्प्रभावं॥२६॥पितानवायंबत्तदूर्खदुःखोनवेत्तितेतत्त्वमचिंत्यशक्तेः।येत्वांस्मरिष्यंत्यमले
नतेपिकैल्यदृष्टाःक्वयिकाकथास्यात्॥२७॥भवेत्यपीभागवतप्रभावंयदंघ्रिजान्रेणुक
णानुस्मरंतः।रक्षःपिशाचग्रहभूतरोगान्ववज्रोपमान्दिक्षुपलाय्ययांति॥२८॥पिताचतेत्
घांभुनिधिंसदेवप्रवर्द्धयत्मजतिसेवतत्राव्यंस्यपापाग्निवाडवाग्निःदृष्टेहेस्थितस्तत्व
नवेत्तिदैत्यः॥२९॥पापात्मकोप्येषजनस्प्रसादात्निस्तीर्णपापोभवितास्तुतार्थः।द्हतिष्यति
र्येनमतंतद्रूपीस्वयंहरिःसिंहनरस्वरूपः॥३०॥प्रक्रादयास्यापिपरेशरक्ष्यचिरायमांपावय
संचरंस्त्वं।एतेजवत्पाननपंचमेणह्यायांतिदेत्याःशतत्रःसमंतात्॥३१॥उक्केत्यलस्ताधरा

ण्णीपरैः साङ्गामदेवीव्रणाताचतेन। स्तुतावदक्षसिमुदीक्षमाणाखुकृदृक्ष्मागवतंतमेव॥२२
अथोऽन्यदैत्यनदाददृशुः संभ्रमागताः॥ तिष्ठन्तं तं शिलापृष्ठे प्रसन्नमुखमन्तं॥२३ ते नीता
स्तस्यमाहात्म्यात् दैत्या विस्मयकं पिताः। न किं विद्युत्रः प्रह्लादेऽनरारूढगजाख्तम्॥२४ स्वसुंश
रोसुः प्रह्लादं राज्ञेसोपिन्नयाकुलः। निर्विस्मश्चिंतयामास विदित्वात्मपराजयं॥२५ कोवायं दु
ष्टरूपेणशत्रुः किं वा चिकीर्षति। कथमेनं वशीकुर्यां अविंत्यमहिमास्य हं॥२६ इतः परं त्व
न्तो पिनापराधान्त्ससिष्यति। हं तुं च शक्यते नैव तदिदं कष्टमागतं॥२७॥ श्रीशुक उवाच
॥ एवं गतेऽपि दुष्टकैत्यैः अभिचारावपातनैः। मायाभिः संनिरोधैश्च गरदानैरभोजनैः॥२८ हिम

वाय्वग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि। नशक्केशौ यदा हंतुमपापमसुरः सुतं॥२९ चिंतां दीर्घतमां
प्राप्तः तत्कर्तुं तान्यपद्यत॥२० दंदशूकैः सर्पैः अभिचारैः हलत्या॥ गिरिशृङ्गादधःपातनैः मायाभिः शं
बरतिर्मितास्ति। संनिरोधैः अवटादिषु। पर्वताक्रमणैः समुद्रमध्ये निक्षिप्य तदुपरि पर्वताक्रम
णैः॥ एभिरुपायैर्यदा हन्तुं न शशाक। तदा दीर्घतमां चिंतां प्राप्तः। तत्कर्तुं चिंतायाः प्रतीकारं क
र्तुं तान्यपद्यत नाज्ञासीत्। चिंतामेवादृषेति॥३॥ एषमेव कस्माद्धन्तो वधोपायाश्च निर्मिताः। तैस्ते
र्दीर्हि स्म द्वर्मैः मुक्तः स्वेनैव तेजसा॥३०मेमया अमाधु पद्भयथा ज्ञवतितथावोक्तः। अस्मद्धर्मै
रपकारैः अचौपिरैवा। सर्वापद्भ्यः स्वेनैव तेजसा मुक्तः॥३॥ वर्तमानो विदूरे वैवालोप्यव्ययः

रयां न विस्मरति मे ऽनार्यस्तु नः शोफ इव वक्तुः ॥३१॥ अविकृते ऽसमीपवर्तिमानः बालो पित्र्यजडधीः ५२
निर्णयचिन्नः । मे ऽनार्य मयाकृतमपकारं न विस्मरति यथा अजगरस्य मः ऽत्र श्वन शोफो
नाम पितृस्पांदूरिश्वंद्राय विक्रीतः तथा ययालयोरपकारमविस्मरन्नत द्विपतं विश्वामित्रमाश्रि
त्य गोत्रांतरमापन्नस्तद्वत् स्वभावापरित्यागे दृष्टांतः श्वनः शोफः पुच्छमिवेति । षण्मासमंतर्न लि
कापिलीनं यथा श्वनः पुच्छं सरलतां न याति ॥८॥ अप्रमेयानुभावोयं अकृतश्चिद्रयो भरः । स्तु सटी.
नमेतद्विरोनमृत्युर्मेऽनविता ध्रुवं ॥३२॥ अपरिमेयो ऽनुभावो यस्य तं । न कृतश्चिद्भवं यं यस्या मृत्यु ५६
स्तत्यश्च ॥८॥ इति तं चिंतया किंचित म्लानत्रियमधोमुखं । गोडमक्षयीशानमसौ विविक्त इति द्यो

धेर २ नगा २ बोर प्रमर:२

नयालाविता अन्यथा मनसु नैव न विष्यती पर्यः ।

अंसमनतोउशनसः पुत्रो नीतिशो विविक्त एकांते

वन्नः ॥३३॥ जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं त्वद्वो विजृंभणाध्वस्तसमस्तधिष्ण्यं । न तस्य विंत्यं तव नाथ व
स्तु दृ । नाविशिष्टतां गुणदोषयोः पदं ॥३४॥ हे विभो त्वया एकेन त्वद्विजृंभणमात्रेण जगत्त्रयं जो
जितं । तेनैव त्वद्विजृंभणेन ध्वस्ताधिष्ण्यु पालोकपाला यस्मिन् तस्य तव चिंतनं चिंता याः कार
णं न वस्तुदेत पश्यामः । शिष्टतां वृत्तं गुणदोषयोः पदं विषयो न भवतीत्यर्थः । तथापि वंध
नमस्यावित मित्याह । इममिति ॥८॥ इमं हि पाशैर्वरुणस्य बद्धा निधेहि निंतो न पलायते
यथा । बुद्धिश्च तुंगो वयस्यार्थसेवया याववनुरुतर्गवं आगमिष्यति ॥३५॥ यावद्गर्वः शुक्रः
आगच्छति तावत् बद्धा निधेहि यः पुंसो बुद्धिः वयस्यात् तथा आर्थसेवया समीचीनान् भवति ॥८॥

प्रतिवर्ज नैवास्ति । यद ४

तातः किं अतन्नचक्रु।१

तथेति गुरुणोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत्। धर्मो ह्यस्योपदेष्टव्यो राज्ञां ये गृहमेधिनां॥ [illegible] ॥ अनुज्ञाय
तथेत्यंगीकृत्य इदमब्रवीत्॥ ॥ धर्ममर्थं च काममेव निततरां चातुर्वर्ग्यशः। प्रकाशयो च कुरु राजन् प्रश्र
यावनताय च॥ ३७ ॥ ततश्च तौ शंडामर्कौ प्रकाशयधर्मादिकं पृथक्। प्रह्लादस्तत्सामाश्रवनतश्चता
स्मै॥ ॥ यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपशिक्षितं। न साधु मेने तच्छिष्यो द्वंद्वारामोपवर्णितं॥ ३८ ॥
यथावत् त्रिवर्गं उपशिक्षितमपि न साधु मेने। कुतः द्वंद्वैः रागद्वेषादिभिः विषयैश्चारमणं ये
षां तैरुपवर्णितं॥ ॥ इत्थं विसृष्टं बलधियां गिरः श्रुत्वान् महामतिः। प्रह्लादो गुरुवाक्यं च नमे॥
निरे विघ्नमात्मनः॥ ३९ ॥ आराधने सर्वदेवस्य विघ्नादेव स्तनास्त्वमी नतत्र प्रहृष्टं तं गुरुषं गुरवो वारयं

ति यत्॥ ४० ॥ हंत नानि विघ्नैः श्रेयांसि स्युर्होमसर्वाणि सर्वदा। श्रेयस्त्वमाकथं सिध्येत् निर्विघ्ना
हरिसाधना॥ ४१ ॥ श्रेयांसि स्वर्गादिसाधनानि॥ ॥ कदाचिच्चकस्पविधिर्घोरमतेचंचलं मनः॥
ध्यावयंत्यथ तं विघ्नाः शार्दूला हरिणं यथा॥ ४२ ॥ सर्वेशसाधनान्निष्टं लोभयंतीष्टदाः सुराः र
क्षांसि वा जीषयंति गुरवो वारयंति च॥ ४३ ॥ दृष्ट्वानीदृशा विघ्नान् प्राप्ता निर्विघ्नमथ सुध
ःतमेव यत्नात्स्थं स्वतस्य पदमश्नुते॥ ४४ ॥ विषयब्रह्मणो मार्गौ विरुद्धौ हि परस्परं। अन्यत्राप्यम
र्गे निरतो याति नान्यतरं नरः॥ ४५ ॥ तावद्बाह्यसुखं श्लाघ्यं मन्यते रूपणो जनः। यावद्वेदं
न वा कैवल्यं हि बाधिर्यं न निवर्त्तते॥ ४६ ॥ बाह्यसुखं विषयसुखं। बाधिर्यं अविवेकः॥ ॥ ॥ ॥

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेयुधिष्ठिरनारदसंवादेप्रह्लादचरित्रेपंचमोध्याय
ः॥५॥ ॥षष्ठेगुरौगृहेप्यग्रेप्रह्लादोदैत्यबालकान्॥अनुकंप्यपरंतत्वंनारदोक्तमुपादिश
त्।निरर्थकक्रियालापैरायुर्व्ययमजाननां॥प्रह्लादःस्वदयंप्राहधर्मंभागवतंसतां॥५॥श्री
शुकउवाच॥अथसगुरुगृहेपिवर्त्तमानःसकलविद्युतसत्कृपापचेता।जडइववि
चाचारबाह्यस्तस्मात्ततमनंतमयंजगत्प्रपश्यन्॥श्रुतिविहरणपानभोजनादौसमम
नयंसततंविविक्तसक्तं।सहगुरुकुलबालकैःकदाचित्श्रुतिविरताह्वयवदत्समेत्यबा
लाः॥समेत्यएकत्रमिलित्वामहाधायिनस्तंअपृच्छन्॥६॥तेऊचुः॥तवचरितमहोवि सटी· ५८

चित्रमेतत्क्षितिपतिपुत्रयतोऽस्यभोगलुब्धः।हृदिकिमपिविचिंत्यहृष्टरोमाभवसिस
दैवबदांगपद्यमुहां॥२॥यतिप्रयपदनामभोगवर्जीन्क्षितिपतिनाविहितान्विजित्यसु
खैःकथमिहबलवानपीहशाखंसुखविमुखःपरमत्रकोऽर्थकं नः॥४॥इतिगदितैवतःस
मंहृष्टचात्तवदितिह्रपमस्मर्ववत्सलत्वात्॥शृणुतसुमनसःसुरारिपुत्राःयदहमनन्यर
तिर्वदामिहृष्टः॥५॥धनजनतरुणीविलासरम्योभवविभवःकिलभातियत्समेतं॥वि
मृशतसुबुधैःकृतैषणेभ्योऽद्भुतमथवापरिवर्ज्यएवदूरात्॥६॥प्रथममिदविचार्यतांयदं
बाजठरगतैरनुभूयतेसुदुःखं।क्रमिलिततनुभिस्सदग्नितप्तैर्विविधभराजनना।निसं

स्मरसि ॥५॥ अत्र ह्यमिदं तिवसाम्यमेध्यपंके जठरगृहे बत तत्पूर्वमस्मृतेशाः । बहुविध बहुजन्म-
निश्च खिन्नो निजसुहृदं तं स्मृतवानद्यो न ह ॥६॥ जवस्कारागृहे तत्राप्यमेध्यपंके निवसामि
यतः स्मस्मृतेशाः ॥७॥ बहुरिह परितप्यते यदुग्रैः कटुलवणाम्लरसैर्हिमार्त्तुकैः । अच-
लमनतकाकाशकं दुःखफलमिदमच्युत विस्मृतेः सुघोरं ॥९॥ कारागृहे दस्युरिवास्मि बद्धो
जरातृष्णाविद्धकमिदृत्रगेहे । क्लिश्यामि गर्भेपि पतत्त्वत्तुकं दपादाश्रयोरस्मार्योन कष्ट म.टी. ५८
॥१०॥ अतः परं वस्तुतमेव यन्नाम्मदा न जिघ्र विगतात्पुहस्रः । स्या निर्गमो मे जगराक्षदा-
तन्न पूर्ववत्मोहमहं करिष्ये ॥११॥ पूर्ववत्गतजन्मवत् । मोहं न करिष्ये ॥७॥ इत्थं मत्स्ये

दरतश्च जंतुर्विनिर्गमिवांछति पथ्यस्तत्स्य । बद्धः पशुर्वै निजबंधमुक्तिं परस्य पत्रद्दरान्नृषित-
स्वडागं ॥१२॥ एवं भवो दुःखवौ मयः स देवासेव्यः कथं दैत्यसुताः प्रभुर्वः । तस्मान्न वै स्मिन्न वि-
लवारुद्रूपे दुःखाकरे नैव पतंति संतः ॥१३॥ अस्मिन्भवे संसारे अविवेकतर्थारूपे । वि-
वेकतः दुःखाकार । अतः संतो न पतंति ॥७॥ यद्यस्ति नात्यत्तरणं सुखाय सुकं सर्वत्र स्यत नं सु-
खायेत्व विंदतामत्र मदोत्सशानां सुकं हि पिण्याक दुःखादि नद्वरणं ॥१४॥ पिण्याकं तैलयंत्रो-
द्धृतं ॥७॥ एवं नवं दुःखमयं विदित्वा दैत्यात्मजाः साधु हरिं भजध्वं । एवं जनो जन्मफलं लभेत
तनो चेद्भवाब्धौ प्रपतेदधोधः ॥१५॥ संसारसंक्षोद्धरिमर्च्चयात मेव संसारम धोनयं ॥७॥ एता
पि

वतावोस्तुस्तत घ्नतापि भावः पदा संस्मृतिराक्रमेत।२६ इत्यन्तान्तिकत्वात्तद्रूपयास्वच्छोवदा।
मिच्छद्दसंसवसितिं सुसंस्था:।व्याख्येयमेतन्तु निर्द्वंद्वं तुष्टं ज्ञानं त्रयीमिद्धमनन्यभावैः।१७ प्रक्र
म३।कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान्भागवतानिह दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदं।१।दु
र्लभं मानुषजन्मेति न पश्चाद्धर्मान् आचरेत्।तत्रापि भागवतानेव।न कामान्।यतोऽर्थ
दं मतं मनुष्यशरीरं तत्रापि कौमार एव।यतस्तदध्रुवं।भागवतानेव धर्मानाचरेदित्येतदु
पपादयति।यथा हीति चतुर्भिः।२।यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पादोपसर्पणं।यदेष
सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरः सुहृत।२।इह मनुष्यजन्मनि।विष्णोः पादोपसर्पणमेव श्रे

सटी.
६०

ण्यं।यस्मादेष सर्वेषां आत्मा।आत्मत्वात्सुहृत्।प्रियश्च।अनुरागो यमः।कथं त्याज्य
स्तत्राह।३।सुखमैन्द्रियकं दैत्या देहयोगेन देहिनां।सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथा दुःखमयत्नत
ः।३।एवं सर्वत्र पश्चादादावपि दैवात्पूर्वादृष्टात्।ऐन्द्रियकं विषयसुखं लभ्यं।यथा अयत्नतो दु
ःखं प्राप्यते।अतस्तदर्थं प्रयासो न कर्तव्यः।३।तत्प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्य
यः परं न तथा विन्दते क्षेमं मुकुन्दचरणाम्बुजं।२०यतः प्रयासात्परं केवलं आयुषो व्य
य एव।ततः पुरुषं श्रीवासुदेवं भजत।४।ततो यतेत कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः
शरीरं पौरुषं यावन्न विपद्येत पुष्कलं।२२ अयं संसारंभयं आश्रितः प्राप्तः पुरुषं पुष्पं शरीरं

रं यावत्तावत्फलमारोग्यमस्ति। न विपद्येत। अस्तमनं न प्रवेघावत्तान रेपदितिवा। ताव
द्बीग्रंहेमायर्यतेती। आयुर्व्ययक्रममाह। तुंपरतिस्त्रिभिः॥७॥ तुंसोवर्षशतंह्यायुःदेतं
र्द्धं चाजितात्मनः। निःफलं यदसौ रात्रौ शेतेंधं घापितस्तमः।२२। आयुषोर्द्धं रात्रौ यातीत्य
र्थः। यतः शेते॥७॥ अधर्धस्य बाल्यकौमारे क्रीडतो याति विंशतिः। जरया ग्रस्तदेहस्यया
त्यकल्पस्य विंशतिः।२३। जरायां स्वकल्पस्य किंचित्कर्त्तुमसमर्थस्य विंशति वर्षाणि याति
॥७॥ डराहूरेण कामेन मोदेन च बलीयसा। शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि।२४
डराहूरेण उरवेस्त्राघूर्यमाणेन कामेन। प्रमत्तस्य स्त्र्यावधानस्य स्वविवेकिनः। सर्वमेवायुः

मध्य.
६१

र्द्धं यातीति। ननु यो वने युद्धासक्तोपि पश्चाद्विरक्तः सन्क्षेमं मोक्षं यास्यतीत्याशंक्य तद
संभवं दर्शयन् कौमार एव स्वाचारे हितत्वेन उपपादयति। कोऽद्रेक्षितिमप्रस्तिः॥७॥ कोऽद्रेक्ष
उमात्मकमात्मानमजितेंद्रियः। स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुं।२५। कोन्वर्थतृष्णां
विसृजेत प्राणेभ्योपि यदीप्सितः। यं क्रीणात्यसुभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको वणिक्।२६।यं
अर्थं स्वसुभिः। क्रीणाति। प्राणहानिमंगीकृत्यापि स्वर्थं साधयति। यथा तस्करादिः। तमि
तर्थतृष्णां कोनु विसृजेत्॥७॥ कथं विप्रियाया अनुकंपितायाः संगं रहस्यं रुचिरांश्च मंत्रा
न्। सुहृत्सु च वत्सस्नेहः शिशूनां कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः।२७। प्रियायाः संगादिकं स्म

इति द्वितीये नाव प॰ १

रन् कथं विरज्येत ॥ मंत्रान् हितहितान् आलापान् । मुहुस्सु च संगं । तेषां स्नेहेन सितो बद्धः शि
शुतां कलानि मधुराक्षराणि श्रृण्वन् । तेषु अनुरक्तं चित्तं यस्य । स कथं विरज्येत ॥ वृत्तं ॥ ७ ॥ उन्ना । धन्ता॥२
नूस्मरं स्नाड्हित्रीः दृश्यौ त्राद्दनस्वस्तृर्वा पितरौ वदीनौ गृहात्मनोज्ञो रूपरिच्छदांश्च वृत्ती ।
श्वकुल्याः पश्चात्स्वपवर्गान् ॥ २८ ॥ दुहित्रीः स्वशुरगृहे स्थिताः । दुह्याः । प्रियाः । मनोज्ञा उरवः प हृत्यां मा॰
रिच्छदाये भूतान् गृहान् । कुल्याः कुलपवेरंपरागंता दासीः कथं देया ॥ ७ ॥ स जंतु कोशस्कृ ...विका॥३ पत्री
द्विवेद्यमानः कर्माणि लोभांद्विनिरुप्सकामः । अपस्ययगेहं बहु मन्यमानः कथं विरज्येत ६२
दुरंतमोहः ॥ २९ ॥ कोशस्कृत् कोशकीटः यथास्यात्मनः हितं । गृहं कुर्वाणो निर्गमाय द्वारम्

पिनावशेषयति । तथा कर्माणि दृप्यमानः भ्रमान् । ननु अविनष्टकामोपि दोषदर्शनेन विरक्तः
सन् त्यजेत । तत्राह । अपस्यं गेहं बहु मन्यमानः । अतो दुरंतो मोहो यस्य । स कथं
विरक्तः स्यात् । दुरंतमोहत्वं दर्शयन्नाह ॥ ७ ॥ कुटुंबपोषाय वियन्निजायुः न बुध्यतेर्थं विहतं ४१
प्रमत्तः । सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा निर्विद्यते न स्वकुटुंबरामः ॥ ३० ॥ कुटुंबपोषणाय वियत्
क्षीयमाणं निजमायुः । उपरुषार्थं च विहतं गतं न बुध्यते । अत एव तापत्रयेण दुःखितचि
त्तोपि न निर्विद्यते । तत्र तापत्रये दुःखबुद्धिं न करोति । यतः स्वकुटुंबे आरामो रतिर्यस्य । प्रमः ।
स्व तत्वौर्यं करोतीत्याह ॥ ७ ॥ वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः । प्रे

त्येदत्वा थाप्यनिर्वेदियस्ततत्कृत्यशांतकामोद्दरतेकुटंबी॥२४॥ विन्नेभ्वनिल्यंत्र त्रितिविष्टंवेत
पस्य।परवित्तहर्तुः प्रेत्यनरकलक्षणंदंडं चराजदंडं उद्दिलक्षणं दोषं विद्वानपि जानन्नपि तथा
प्यशांतानिलाषः परवित्तं हरत्येव।तदेवं कौटुंबक्षुत्तमानिस्यः दिग्नन्निः शुकै उपपादि
तं।इदानीं दिग्भ्रमस्यक्तस्य वैराग्यावस्मंभवमुपसंहरति।विद्वानिति॥७॥ विद्वानपीत्युक्तं दक्षुत्ताः
कुटंबंपुष्णन् स्वलोकायनकल्पते वैव्यं स्वीयपारक्यविभिन्नभावः तमः प्रपद्येत यथा वि
मूढः॥२२॥ स्वलोकायस्वात्मपरामर्शायनकल्पते।किंतु विमूढो यथा तथा विद्वानपि तत्वे
निवेशमेव प्रपद्येत।तत्रहेतुः यः स्वीयमिदं पारक्यमिदमिति भिन्नगर्वो भावनायस्य।सः त

सटी॰ ६३

श्वि

स्मात्कौमारएवभागवतान्धर्मान्समाचरेदितिसहेतुकमुपसंहरति।यत इति॥८॥ यतोनक
श्चित् कथंचित्त्वविद्वान्दीनः स्वमात्मानंपालंसमर्थः।विमोचितुंकामदृशां विहारेक्रीडामृगो
यन्निगडोविसर्गः॥२३॥ यतः कश्चिदपिस्वमात्मानं मोचयितुं नसमर्थः।ततः श्रीनारायणं उपे
तं शरणं यातेत्युत्तरेणान्वयः।असामर्थ्येहेतुः अलंदीनोलंपलंयत्रतः कामोदृशियासांता
सां विहारे क्रीडायां मृगः सः।तासां विहार साधनं आत्मानं मन्यमानः यत्रयासुनिगडः शृंखल
रूपो विसर्गः पुत्रपौत्रादिरूपोभवति।अतएवस्वात्मानं मोचयितुं नसमर्थः॥८॥ ततो
विदूरात्परिहृत्य दैत्यादेत्सेभ्यसंगं विषयात्मकेभ्यः।उपेतनारायणमादिदेवं सम्मुक्तसं

३ निविते ३ मोडनि

विहारामिति पृथक् पाठ ३

गोऽङ्गीकृतोऽपवर्गः॥ २४॥ विविधं दूरात् दूरतः संगं विषयात्मकेषु देहेषु परित्यज्य विदूरात् दृशी
घ्रं नारायणं उपेत्यान्वयः। यस्मात्कृतिभिः स एवापवर्गो दृष्टः। ननु बालानामस्माकं तज्ज्ञ
नमशक्यमिति चेत्तत्राह। न ह्यतीति॥ ॥ न ह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासोऽसुरात्मजाः। आ
त्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः॥ २५॥ हे असुरात्मजाः हरिं प्रीणयतः आराधयतो न ब
ह्वायासः। आत्मत्वात्सर्वत्र सिद्धत्वादिति च हेतुद्वयमुपपादयति। परावरेष्विति चतुर्भिः॥ ॥
परावरेषु भूतेषु ब्रह्मांतस्थावरादिषु। भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च॥ २६॥ ब्रह्माद्यंते सटी· ६४
येषां स्थावरान्तादिर्येषां तेषु जीवेषु भौतिकेषु अजीवेषु घटादिषु महत्सु च भूतेष्वाकाशा।

मा।
दिषु॥ ॥ गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा। एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः॥ २७॥
गुणेषु सत्त्वादिषु गुणसाम्ये प्रधाने गुणव्यतिकरे महत्तत्त्वादौ एक एव भगवानीश्वरोऽस्ति। परब्रह्मस्वरूपे
उकथं ननु तर्हि द्रष्टृदृश्यभोक्तृभोग्यादिभेदः कथं। माययेत्याह॥ ॥ प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरू
पेण च स्वयं। व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः॥ २८॥ प्रत्यगात्मा द्रष्टा भोक्ता त
गोचर२५ त्स्वरूपेण व्यापकतया निर्देश्यः। दृश्यं भोग्यं देहादि तद्रूपेण व्याप्यतया निर्देश्यो मायया
याद्दीयत इत्युत्तरेणान्वयः॥ ॥ केवलानुभवानंदस्वरूपः परमेश्वरः। माययांतर्हितैश्व नर्हितैर
र्य ईयते गुणसर्गया॥ २९॥ केवलोऽखण्डोऽनुभवात्मकः। आनंद एव स्वरूपं यस्य। ननु स एव चे
वस्तात स्वरूपे अविकल्पः अनिर्देश्योपि निरूपणे पक्षे। अनिर्देश्योप्यविनिर्देश्यः विकल्पितेऽस्य च पः॥२

त्सर्वत्र तद्दिक्सर्वज्ञत्वाद्युपलक्ष्येत । तत्राह । गुणात्मकः सर्गो यस्याः सा गुणसर्गा तया मायया

च्छन्नं तद्दिक्तं ऐश्वर्यसर्वज्ञत्वादि यस्य ॥ २३ ॥ तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदं । भावमासुरमु

न्मुच्य ययातुष्यत्यधोक्षजः ॥ २४ ॥ यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां सौहृदं च कुरुत आसु

रं भावं उन्मुच्य संत्यज्य । यया सर्वभूतदयया अधोक्षजः तुष्यति । ततः किं तत्राह ॥ ॥ तु

ष्टे च तत्र किमलभ्यमनंत आद्ये । किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः । धर्मादयः किमगु

णेन च कांक्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥ २५ ॥ तत्र तस्मिन् श्रीनारायणे सर्वभूत

दयया तुष्टे सति किं अलभ्यं । तथापि गुणपरिणामाद्दैवादयत्नसिद्धा ये धर्मार्थादयः किं तैः

अगुणेन मोक्षेन कांक्षितेन किं तमुपगायतां नः अस्माकं पंकोनांत्रकांक्षितस्यापि

सिद्धेः आसिद्धिर्लवजिरेव दृष्टा । यद्वा ब्रह्मादीनां जयः । यद्वा मा भून्मोक्षः । तस्य चरणपंक

जयोः सारं जुषां जुषां सेवमानानां नः मोक्षेनापि किं । ननु च धर्मार्थादिः अपुरुषार्थत्वे कि

मित्याचार्याभ्यां वेदोक्तत्वेन सत्यत्वे वा निहितस्तत्राह ॥ ॥ धर्मार्थकाम इति यो निहितस्त्रि

वर्गः ईक्षा त्रयी शमदमौ विविधा च वार्ता मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मार्पणं स्व

सुहृदः परमस्य पुंसः ॥ २६ ॥ धर्मो अर्थः कामश्चेति यस्त्रिवर्गः तदर्थं ये ईक्षाद्या उक्ताः । ईक्षा

आत्मविद्या शमदमौ बाह्येंद्रियांतःकरणजयः तर्को दंडनीतिश्च । विविधा च वार्ता आजी

विकाल्वदेवसर्वं निगमस्य अर्थजातं स्वसुहृदः स्वांतर्यामिणः परस्य पुंसः श्रीआत्मार्पणं पाथ
तमितितिहि सर्वं मत्यं मन्ये। सत्य परत्वात्। अथांत्येत्तस्सर्वं ममत्यमेव। यद्यातदेतदखिलं नि
गमस्यत्रैगुण्यविषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये। सत्यं भवतः निस्त्रैगुण्यलक्षणं परमस्य पुंसः स्वात्मा
र्पणमेवेत्यर्थः॥ तदुक्तं भगवता॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन। तेषां भवतः वि
श्वासार्थं गुरुसंप्रदायमाह। ज्ञानमिति॥ ३॥ ज्ञानं तदेतदखिलं कुरु वापमादितारायणो न
रसखः किल नारदाय। एकांतिनां भगवतस्तदकिंचनानां पादारविंदरजसाप्लुतदेहितानां सटी. ६६
त॥ ४॥ तत्रत्वयत्र नारदः श्रीनावकाचश्रीनारायणः तत्रकृतोस्मादृशानामधिकारः इतिचे

तत्राह। भगवतः एकांतभक्तानां यत्पादरजस्तेन आप्लुतानां स्नातानां देहिनां सर्वेषाम
पि तत्त्वज्ञानं स्यादेव। नतु नमानामेवेति नियमः॥ ५॥ स्तुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसं
युतं। धर्मं भागवतं शुद्धं नारदाद्देवदर्शनात्॥ ६॥ विज्ञानसहितं अनुभवपर्यंतं ज्ञानं
मया पूर्वं नारदात् श्रुतं। तत्रातिविस्मिताः केचित् गद्गदया गिरा रोमांचितगात्राः संतः
श्रद्धया तत्यादरेण पुनरपि विवेचयंति। एके तु परस्परमहिनिकोवेरूपहासं कुर्वंति॥ ७॥ दैत्य
पुत्रा ऊचुः॥ प्रकादवं वयं चापि कुंतेन्यंविमदेगुरू। एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि
हीश्वरौ॥ ८॥ हे प्रकादवं वयं एताभ्यां शंडामर्काभ्यां कृतं अन्यं गुरुं न विद्मः। एतदागमना

तत्त्वे २ भार

स्पूर्वमेवअहंनारदपार्श्वंगतःइतिचेत्तत्राहः।बालानामपिअतिशिशूनामस्माकंएतौई
श्वरौनियंतारौ।अतस्तवात्यत्रगमनंनसंभवति।मएवात्रागतइत्यपिनसंभवतीत्याहः।
बालस्येति॥ढ॥बालस्यांतःपुरस्थस्यमहत्संगोदुरन्वयः।छिंधिनःसंशयंसौम्यस्याच्चेद्विश्रंभ
कारणं।ढ।अंतःपुरस्थस्यबालस्यतवमहत्संगोदुर्घटः।विश्रंभकारणंविश्वासहेतुस्तर्हि
अस्माकंसंशयंछिंधि॥ढ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेनारदयुधिष्ठिरसंवा स.टी.
देबालानांहितोपदेशोषष्ठोऽध्यायः॥६॥ ॥सप्तमेमातृगर्भस्थःस्वस्मिन्नारदभाषितं।प्रह्ला ६१
दोवर्णयामासशिष्यप्रत्ययसिद्धये॥अत्राविनारदोदैत्यभार्यागर्भस्थितौरिंतत्व

स्तावकथामाहात्म्यार्थःषोडशास्मिन्सुधीः।ढ॥श्रीनारदउवाच॥एवंदैत्यसुतैःपृष्टोमहा
भागवतोऽसुरः।उवाचस्मयमानांस्तान्स्मरन्मदनुभाषितं।१स्मयमाद्देन्नो किंवदिष्यतीत्
त्याश्चर्यंकुर्वाणान्॥ढ॥प्रह्लादउवाच॥पितरिप्रस्थितेस्माकंतपसेमंदराचलं।युद्धोद्यमं
परंचक्रुःविबुधादानवान्प्रति।२अस्माकंपितरिहिरण्यकशिपौतपश्चरतिसतिदेवा
युद्धोद्यमंचक्रुः॥ढ॥पिपीलिकैरहिरिवदिष्ट्यालोकोपतापनः।पापेनपापोऽभक्षीतिवदि
तोवासवादयः।३अस्मल्लतेनैवपापेनपापोसौअभक्षिभक्षितइतिहर्षेणवदंतोदेवाःयुद्धो
द्यमंचक्रुः॥ढ॥तेषामतिबलोद्योगंनिशम्यासुरयूथपाः।वध्यमानासुरैर्भीताःदुद्रुवुःसर्वे

तो दिशं ॥४॥ कलत्रपुत्रवित्ताप्तान्गृहान्पशुपरिछदान्नावेक्ष्यमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राण
परिप्सवः ॥५॥ विलुंपन्राजशिबिरं अमरा जयकांक्षिणः ॥ इंद्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्र
हीत् ॥६॥ राजशिबिरं राजगृहं अमरा विलुंपन् सर्वस्वापहारेण नाशितवंतः ॥ इंद्रस्तु राज
महिषीं मम मातरं कयाधूनाम्नीं अग्रहीत् ॥६॥ नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुररीमिव ।
यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्ददृशे पथि ॥७॥ प्राह नैनां सुरपते नेतुमर्हस्यनागसं । मुंच मुंच मह
भागतीं परपरिग्रहं ॥८॥ अनागसं निरपराधां मेनां नेतुं ग्रहीतुं नार्हसि इति ॥८॥ इंद्र उवाच ॥
आस्तेस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरद्विषः । आस्यतां यावत्प्रसवं मोक्षेऽर्थपदवीं गतः ॥९॥

भा·
६८

विषह्यं दुःसहं ॥ अतः अनया प्रसवपर्यंतं अत्रास्यतां ततः अहं अर्थपदवीं गतः ध्वंसः सन्जा
तपुत्रं हत्वा एनां मोक्ष्यामि इति भावः ॥९॥ श्रीनारद उवाच ॥ अयं निःकिल्बिषः साक्षान्महाभा
गवतो महान् । त्वया न प्राप्स्यते संस्थां अनंतानुचरो बली ॥१०॥ साक्षात्स्वगुणैरेव महान् । नतु
पित्रादिसंबंधान्महान् । त्वया हेतुभूतेन संस्थां मृत्युं न प्राप्स्यति । तत्र हेतुद्वयं । निःकिल्बिष
अनंतानुचर इति ॥१०॥ इत्युक्तस्तां विहायेंद्रो देवर्षेर्मानयन्वचः । अनंतप्रियभक्त्यैनां प
रिक्रम्य दिवं ययौ ॥११॥ अनंतस्य प्रियो यो दृंसवा पि प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्या एनां प्र
प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य दिवं ययौ ॥११॥ ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रयं । आ

ग१

श्वासस्येद्दोल्लतां वक्षे यावान्नत्तुरीरामः॥२२॥ यावन्नेत्रन्नीभ्रागच्छति तावद्दिष्टममाश्रमेऽवधपतां॥२३॥त

थैतयाश्रीद्दवर्षैरं तिसाध्यऽकृते मयायावद्देत्यपतिर्घोरान्नपश्येनन्यवर्त्तत॥२४॥ऋषिंपर्यचर श्रीतिकृतम्येकं

न्तत्रजक्षमापरमयामती॥ अंतर्वत्नीस्वगर्भस्यक्षेमायेच्छाप्रसूतये॥२५॥ ऋतवन्नीगर्भिणी इच्छय

न्तद्रागमनानंतरंप्रसूतये।एवमपिस्वगर्भस्यक्षेमायसुखाय ऋषिंपर्यचरत्सेवितवती

॥१॥ ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः।धर्मस्यतत्त्वंज्ञानंचमामप्युद्दिश्यनिर्म सटी.

लं॥२६॥तस्याः शोकशांत्यैधर्मस्यतत्त्वंचकिलक्षणंज्ञानं आत्मानात्मविवेकः।तदुभयंमांउ ६५

द्दिश्यप्रादात्॥१॥ तत्तुकालस्यदीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ऋषिणानुगृहीतंमांनाधुना

प्यजहात्स्मृतिः॥२७॥ भवतामपिभूयान्मेयदिश्रद्दधातक्वः।वैशारदीधीः श्रद्धातः स्त्रीबा

लानांचमेयथा॥२८॥ भूयात्भवेत् वैशारदीस्वार्थनिश्चितः।दृश्यद्दंकारछेदनीबुद्धिःका॥

सावैशारदीधीः इत्यपेक्षायांश्रीनारदोक्तमेवदेहात्मविवेकप्रकारमाह।जन्माद्यास्तिद

स्त्रांतिः॥१॥ जन्माद्याः षडिमेभावादृष्टादेहस्यनात्मनः।फलानामिववृक्षस्यकालेनेश्वर।

नृ३ मूर्तिना॥२९॥ जन्माद्याः षड्भावाः देहस्यदृष्टाः।नतुआत्मनः।जायते।अस्ति।वर्द्धते।विपरि दे२

षड्भावा २ विकारा णमते।अपक्षीयते।नश्यतिच।वृक्षस्ययथाफलानांदृश्यंते।तद्वदात्मनिसत्येवदेहस्य

दृष्टा।ईश्वरीविकारसमर्थाः मूर्तिर्यस्यकालस्य।तेनोदवं।देहधर्मैतद्वैलक्षण्येनात्मनोदे।

त१

दाद्धेदर्शितिः।इदानीमात्मधर्मैश्च भेदंस्फुटयन्नहंकारादिकंत्याजयति।आत्मेति
॥व॥आत्मानित्योव्ययःशुद्धःएकःक्षेत्रज्ञआश्रयः।अविक्रियःस्वदृक्हेतुर्व्यापकोसंगोना
वृतः॥१९॥आत्मा नित्यः।अविनाशीवाअरेअयमात्मेतिश्रुतेः।अव्ययःअपक्षयशून्य
ःअक्षरेपरमेव्योमन्निति श्रुतेः।शुद्धः।निरवद्यंनिरंजनमितिश्रुतेः।एकमेवाद्वितीयंब्र
ह्मेतिश्रुतेः।क्षेत्रज्ञः।विज्ञातारमरेकेनविजानीयादितिश्रुतेः।आश्रयः।यस्मिन्द्यौःपृथि
वीचांतरिक्षमितिश्रुतेः।अविक्रियः।निष्कलंनिःक्रियंशांतमितिश्रुतेः।स्वदृक्।आ मटी.
त्मज्योतिःसम्राडितिहोवाचेतिश्रुतेः।हेतुः।तस्माद्लोकान्सृजतीतिश्रुतेः।व्यापकः। ९७

सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेः।असंगी।असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः।अनावृतः।पूर्णमदःपूर्ण
मादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेः।व।एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनोलक्षणैःपरैः।अहं
पे३ ममेत्यसद्भावंदेहादौमोहजंत्यजेत्॥२०॥एतैर्द्वादशभिरात्मनोलक्षणैःपरैःश्रेष्ठैःविवेकसमर्थैः
देहादिष्वहंविद्वान्असद्भावंमिथ्याबुद्धिं।नन्वेवंविविक्तात्मज्ञानितोपि अपरोक्षानन्नुभवेनब्र
ह्मताप्राप्तिःकथंस्यात्।यतोहंकारादिकंत्यजेदित्यपेक्षायांतत्प्राप्तिप्रकारंसदृष्टांतमाह।स्व द
र्णमिति।व।स्वर्णंयथाग्रावसुहेमकारःक्षेत्रेषुयोगैस्तदभिज्ञआप्नुयात्।क्षेत्रेषुदेहेषुतथा
त्मयोगैरध्यात्मविद्ब्रह्मगतिंलभेत॥२१॥यथाहेमकारःस्वर्णकारःक्षेत्रेषुभास्करस्वर्णकोष्ठ

देवा

यावत्तु योगैर्धमनाद्युपायैः ईश्वरनिर्दिष्टः उपायाभिनिर्दिष्टे मकारः प्राप्नुयात्। तथात्मयोगेनात्म
प्राप्त्युपाये। ब्रह्मगतिं ब्रह्म तां अध्यात्मवित् आत्माधिष्ठसकार्यकरणसंघातज्ञाता अध्या
विकाराश् त्मविवेकं। आत्मप्राप्त्युपायमाह। अष्टाविंशतिविधिः। ८। अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः स्वयमेव
तु स्त्रिंश्च गुणाः। षोडशाचार्यैः तु मानेकस्य समन्वयात्। २२ अष्टौ प्रकृतयः। मूलप्रकृतिमहद
हंकारो पंचतन्मात्राणि इत्यष्टौ। त्रयः सत्वादयो गुणाः। ते च प्रकृतिगुणाः एव न तु भिन्नाः
। एकादशेंद्रियाणि पंचमहाभूतानि इति षोडश। उमानात्मापकः प्रोक्तः। कपिलादि म.टी.
भिराचार्यैः। एकत्वे हेतुः। एतस्माद्विनायात्। तदुक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः ९२

क

प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशस्तु विकारो न विकृतिर्न प्रकृतिः पुरुष इति। ८। देहं तु सर्व
संघातं जगत्तस्थुरिति द्विधा। अत्रैव पृथ्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्पजन्। २३ जगत्तु जंगमं
तस्थुः स्थावरं सर्वसंघातात्मके देहे पुरुषो द्रष्टव्यः पृथ्यः। श्रुत्यकं चैतदित्यादौ नेति नेती
त्यन्यापोहे क्रियमाणे स्वयमेव अतत्पजन् अनात्मवर्गात् पृथग् उपलभ्यमान इत्यर्थः। तस्मि
न् शरीरे अनात्मवर्ग्यं दर्शयति शास्त्रांतरात्। नात्मा शिशुर्नैव युवा न वृद्धो न चैष देवासु
रमानवोऽपि। नायं न सन्नाव गुणानुबद्धः सत्ता मतेः स्वप्नहरो मरालः। स्थूलो न सूक्ष्मो न
स शोन दीर्घो न ह्रस्वं न वायुर्न जलं न पृथ्वी। नाग्निर्न चाहं न मतिर्न चित्तं सच्चिद्घनानंदमयस्व।

को पि वा ॥ अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोशतात्मना । सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरस
त्वरैः ॥२४॥ अन्वयो नाम मणिषु सूत्रमिव सर्वस्यानुस्यूतत्वेनावगमः । अत एव मणिभ्यः सू
त्रस्येव एकैकव्यतिरेकश्च तयोर्द्वैकं । तेन यो विवेकः पूर्वोक्तो वा तेन उशता शुद्धेन
त्मना मनसा सर्गस्थानसमाम्नायैः सृष्टिस्थितिसंहारैः । यतो वा इमानि भूतानि जायंते
इत्यादिश्रुतिभिः क्रमसर्गाद्यनुसंधानेनेत्यर्थः । विमृशद्भिरसत्वरैः । अव्यग्रैर्मृग्य एत इति पूर्वेण
न्वयः । विमर्शप्रकारमाह बुद्धेरिति द्वाभ्यां ॥ बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः । ता
येनैवानुभूयंते सोध्यक्षः पुरुषः परः ॥२५॥ अध्यक्षः साक्षी ॥ ॥ एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धि

पर१

सटी. ५२

भेदैः क्रियोद्भवैः । स्वरूपमात्मनो बुध्येद्गंधैर्वायुमिवान्वयात् ॥२६॥ अतः एभिर्बुद्धिभेदै
ः परिणामैः पर्यस्तैः परितः क्षिप्तैः आत्मधर्मत्वेन निरस्तैः । बुद्धिधर्मत्वे हेतुः । त्रिवर्णैः त्रिगु
णात्मकैः क्रियोद्भवैः । कर्मजन्यैः । बुद्धेरेव त्रिगुणात्मकत्वात्तस्याः भेदैरेवैतावं
स्था । आत्मा तु बुद्ध्यन्वयात् तदवस्थावानिवाभाति । न तत्वतः । इत्यात्मनः स्वरूपं बुध्ये
त जानीयात् । अत्र दृष्टांतः कुसुमगंधैर्यदाश्रयवायुमिवान तु तद्रूपतया कुसुमोपाधि
को पि वायोर्गंधो विवेकज्ञानेन निवर्तते । एवमात्मनः संसारो न निवर्तत इत्याशंक्याह
एतद्दिति ॥ ॥ एतद्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबंधनः । अज्ञानमूलोऽपार्थोपि पुंसः स्वप्न इ

कर्मक र्तुबार

बुद्धे प्रकाशात् उपसर्वः १

विष्यते ॥२७॥ एतद्वारः बुद्धिद्वारः । तद्वस्त्वाधारको वा संसारः । नत्वतः । हि यस्मात् बुद्धेर्ये
गुणाः कर्माणि च तैर्निबध्यत इति तथा । यथा शीतमूलः स्थलतः अपार्थोपि मिथ्याभूतोपि स्व
प्नवत् स्वे इति । वायोस्तु गंधद्रव्यसंबंधस्यावास्तवत्वात् विषमो दृष्टांतः ॥ठ॥ तस्मादेव सि
द्धः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनां । बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥२८॥ यस्मादेवं निवृ
त्तिर्घटते तस्मात् बीजमज्ञानं तस्य निर्हरणं दहनं । किं तत् । योगः थैंकेभूतः धियः प्रवाहं
जाग्रदादिरूपं उपरमयतीति तथा । तदेवं ज्ञानप्रकारमुक्त्वा तत्साधनं धर्मस्य तत्वं श्रीनारदे
भ्यः कथयति । तत्रेति पंचभिः ॥ठ॥ तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः । यदीश्वरे भग भा॰ ७३

वति यथा यैरंजसा रतिः ॥२९॥ यैर्धर्मैर्यथानुष्ठितैर्वा भगवति श्रीनारायणे रतिर्विनियतु
स्यात् स उपायो भगवता श्रीनारदेनोक्तः । तथा च गीतासूक्तं ॥ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहो
षि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणं । तत्रैवांतरंगान् धर्मानाह । गुरुरिति ।ठ
गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च । संगेन साधुभक्तानां ईश्वराराधनेन च । श्रु
रोः शुश्रूषया तद्भक्त्या प्रज्ञा सर्वस्वधलब्धार्पणेन च ॥ठ॥ श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनैर्गुण
कर्मणां तत्पदांबुरुहध्यानात् तल्लिंगेक्षार्हणादिभिः ॥३१॥ तत्पादरेणुरोर्वा लिंगानां मूर्ती
नां ईक्षणं अर्हणं आदिर्येषां वंदनादीनां तैश्च ॥ठ॥ हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः

भवान्तामप्रिजा नाति द्वियावाद् यः श्वाग्नितत्वेनः इत्यादि

इति स्तुत्वा निमनसा कामैस्तैः साधुमानयेत् ॥३२॥ एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे । नि:काम
वासुदेवे भगवति यया संलभ्यते रतिः ॥३३॥ निर्जितः षण्णां कामक्रोधलोभमोहमदमत्सराणां
वा इंद्रियाणां वा वर्गो यैः । भगवति देहलिंगात्माद्दृष्टि निश्चयेति त्रिभिः ॥ ॥ निशम्य कर्माणि गु
णानतुल्यान्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि । यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कंठ उ
द्गायति रौति नृत्यति ॥३४॥ गुणान् भक्तवात्सल्यादीन् अतिहर्षेण उद्गताः पुलका रोमां सप्त-
चा अश्रूणि च वर्तन्ते गद्गदं यथा भवत्येवं प्रोक्तं उत्कंठं यथा भवति तथा उद्गायति रौति नृ ९४
त्यति ॥ ॥ यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्याक्रंदते ध्यायति वंदते जनं । मुहुः श्वसन्वक्ति

हरे जगत्पते नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ॥३५॥ तदा पुमान्मुक्तसमस्तबंधनः तद्भाव
भावानुकृताशयाकृतिः । निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजं
॥३६॥ तस्य भगवतश्चेष्टादिः तस्य भावो भावना तेनानुकृते आशयाकृती मनःशरीरे यस्य । नि
र्दग्धं बीजं अज्ञानं अनुशयो वासना च यस्य सः । एवं भक्तिप्रयोगेण अधोक्षजं समेति प्रा
श्री प्नोति । ततः किमतः ॥ ॥ अधोक्षजालंभमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्र
शातनं । तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधाः ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरं ॥३७॥ अधोक्षजस्यालंभं रव
मननमास्पर्शो अशुभात्मनः अशुभः रागादियुक्तः आत्मा मनो यस्य । संसृतिचक्रनाशः ।

नंतन्निवर्त्तकं ब्रह्म विदुः। तदेव ब्रह्म निर्वाणं लयो मोक्षः तदात्मकं सुखं विदुः। हृदीश्वरं
अंतर्यामिणं। ननु किमस्य केवलं न मंतव्यमित्याह॥८॥ को विषयार्थो सुखबाह्य कादिरूप
सनेत्स्वेरुदिद्धिदवसतः। स्वस्मात्मनः सर्वस्थेषु देहादीनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः। उ
८ छिद्रवत्स्वाकाशवत्तु हृदि तिष्ठतः विषयाणां उपपादनैः अर्जनैः किं। तत्र हेतुः सर्वा
दादीनां सामान्यतः विषयनिष्ठत्वे सूकरादिसाधारण्यापत्तेरित्यर्थः। न चैवमादौ कृतकृत्य
दोषः। श्रीनारदोक्तानुवादरूपत्वात्। अस्य प्रकरणस्य अनर्थकं विषयार्जनमित्याह॥९॥ भटी ३५
रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुंजरकोशभूतयः। सर्वेऽर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः

कुर्वंति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः॥ राय इत्यर्थादयः क्षणभंगुरं आयुर्यस्य तस्य एते किय
त्प्रियं कुर्वंति। तदुक्तमितिहासे। धनं द्विगुणरूपं लोके गुरुं धनमेव वा। अवशेषमेकं त्यज
न्त्यस्मा ते किं धनं रक्षयेति॥ एवं श्रुताः स्वर्गादयो गामस्यपि न सेवार्हा इत्याह। एवमिति॥१
एवंविधा लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः। तस्माद्दृष्टश्रुतदूषण
परं भक्त्योक्तमीशं भजतात्मलब्धये॥१०॥ क्रतुभिर्ज्योतिष्टोमादिभिः कृताः जन्यत्वेन कर्मजि
तो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेः। अत एव पुण्यतारतम्य
न सातिशया न निर्मलाः स्पर्धादिमत्त्वात्। न विद्यते दृष्टं श्रुतं च दूषणं यस्मिन्॥१०॥ यद्यर्थे

मिद्धकर्माणि विद्वान्यः सङ्गान्नरः करोत्यतो विपर्ययमिममोघं विंदते फलं ।४१। यदर्थं यस्सं
कल्पः कृतः संकल्पितात् विपर्ययं विपरीतं फलं स्ववशं प्राप्नोति । तदेव दर्शयति । सुखाये
ति ।८। सुखाय दुःखमोक्षाय संकल्पः इदकर्मिणः । सदाप्नोतीत्या दुःखमनीहायाः सुख
हृतः ।४२। ईह्या इच्छया । क्रियर्थवा । यः सर्वमनीहायाः हेतो सुखेनवा मनः स्वात्मनीतमईश्व
या दुःखमाप्नोत्येव ।८। कामान्नकामयनेकाप्यैः यदर्थमिदमुपुरुषः । स वै देहस्तु पारक्यो नं
श्वरेयात्सुपैति वा ।४३। कामान्नभोगान्नकाम्ये विषयैः कर्मनिर्वायदर्थं शरीरं स करोति स
देहः पारक्यः । श्वादिभोग्योऽनवात्मीयः । स्तं गुरस्था ।८। किं नु अप्रवहिता पत्य दारागार धन
मटी. १६

वक्र ४९२ यतिरेका
द्यः । राज्यं कोशगजामात्यभृत्याश्च ममतास्पदाः ।४४। किन्तु देहव्यवहिताश्चपत्याद
यो ममता विषयाः पारक्या इति । किं वा स्वयं पुरुषार्थरूपस्य किमनेरति तुच्छैरित्याह ॥
किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः । अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानन्दमहोदधेः ।४५। यो
गावसरे ना वाच्य । एतैः कः उपयोगः । निरूप्यतामित्याह ।८। निरूप्यतामिह स्वार्थः ।
क्रियान्नदेहस्वतोऽसुरा नः । निषेकादिश्मशानान्तु क्रियमाणस्य कर्मभिः ।४६। प्राचीनैः कर्म
भिः क्रियमाणस्य क्रियान्त्यर्थः इति वान्वयः । ननु कर्मस्तु समाप्रेष्वभोगावसरः स्यादि
त्याह । कर्माणीति ।८। कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना । कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्व

विवेकतः ॥४६॥ तवेदं कर्मतत्फलं ह्यौदैहिकं च परमार्थ इत्यादि । उभयं कर्म च देहं च अविवेकत
अज्ञानेनैवन्तुता ॥७॥ तस्मादर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः । भजतानीहयात्मानम
नीहं हरिमीश्वरं ॥४८॥ अर्थादयः देये पाश्रयाः यदधीनाः तं हरिं भजध्वं ॥७॥ सर्वेषामपि भू
तानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः । भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ॥४९॥ भूतानां प्राणि
नां जीवसंज्ञितः अंतर्यामीति भजतां ननु असुराणामस्माकं तद्भजने अनधिकारः इत्यपि
न वाच्यमित्याह ॥ देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गंधर्व एव वा । भजन् मुकुंदचरणं स्वस्ति मदा॰ ११
मान् स्यात् यथा वयं ॥५०॥ नालं द्विजत्वं देवत्वं ऋषित्वं वासुरात्मजाः । प्रीणनाय मुकुंद

स्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥५१॥ न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च । प्रीयतेऽमलया भक्त्या ह
रिरन्यद्विडंबनं ॥५२॥ अमलया निःकामया भक्त्या अन्यद्विडंबनं तत्समात्रं ॥७॥ ततो हरौ भ
गवति भक्तिं कुरुत दानवाः । आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥५३॥ दैत्या यक्ष र
क्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः । खगा मृगाः पापजीवाः संति ह्यच्युततां गताः ॥५४॥ अच्युतत
अष्टतवं । एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः । एकांतभक्तिर्गोविंदे यत्सर्वत्र तदी
क्षणं ॥५५॥ तदीक्षणमिति सर्वभूतानां गोविंदस्य आत्मत्वानंदेयं ॥७॥ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे सप्तमस्कंधे दैत्यपुत्रानुशासने सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥७॥ ॥ अष्टमे तिरुषाम्न

नुतिर्घ्नन्दैत्यान्गृह्णन्तस्स्वयं । आविर्भूय नृसिंहेन स च ब्रह्मादिभिस्तुतः । स्वंतःस्वपापसुधाम
र्माबहिः क्रोधेनृकेसरी । दैत्येंद्रमपितावेन भजं तं स्वमना वयत् ॥७॥ श्रीनारद उवाच ॥
अथ दैत्यसुताः केचित् श्रुत्वा तदनुवर्णितं । जनुस्ञानिरवद्यत्वात्तैवगुर्वनुशिक्षितं ॥१ अथ
न्येगुरहः पतये शशांसुर्दारका भिया । अध्यापयति यत्किंचिदस्मान् स्वतनयात्मजः ॥२ किम
ध्यापयतीत्युपेक्षायामाह ॥७॥ ज्ञानं बोहरिर्मोक्षमित्यादि बन्धूल्पति बन्धुर्दारकास्केवि
स्वक्ता दस्यानुकारिणः ॥ तदा तु मस्पचर्यायां गतो सो राक्षसेश्वरः । श्रुणोति राज्ञो नगरे जय
गोविंदनामपणं ॥४ आविस्तु नतं सर्वं बलवान्दानवेश्वरः । प्रातरानूय तं पुत्रं स्मरंतं मन

३८

साद्दरिं पश्चिद्वापरुषयावाचा वक्राद्यमतद्दर्शनं । आक्रंदेक्षमाणः पापेन तिरश्चीने
नरुषा । दपापेन परेषेण । तिरश्चीतेन वक्रेण निरीक्ष्य नृपादि ॥७॥ वश्रयावनतं दांबद्धांज
लिमवस्थितं । सर्पः पदाहत इवश्वसन्नुग्रइति दारुणः ॥९ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ हेदु
र्विनीत मंदात्मन् कुलभेदकराधम । स्तब्धं मच्छासनोद्वृत्तं नेष्ये त्वा यमालयं ॥८ हे मंदात्म
न् स्वल्पबुद्धे । मदाज्ञातिलंघिनं त्वां स्वयं यमालयं नेष्यामि ॥७॥ क्रुद्धस्य यस्य कंपंते त्र
यो लोकाः सहेश्वराः । तस्य मे शीतवन्मूढ शासनं किं बलोत्यगात् ॥१९ किं बलं यस्य मवि
बलः । कस्य बलेनेत्यर्थः ॥७॥ श्रीनारद उवाच ॥ इत्येव वचनं श्रुत्वा पितुर्धीमान् हरेः प्रियः

प्रह्लादः प्रणतः प्राद्गतश्रीः प्रहसन्निव ॥१०४ प्रह्लादः ॥ न केवलं मे भवतश्च राजन्नामवे बलं
बलिनां चापरेषां । परेवरेमी स्थिरजंगमा ये ब्रह्मादयो येन वशं प्रणीताः ॥११॥ स ईश्वरः कालउ
रुक्रमो मायावोजः सहः सत्त्वबलेंद्रियात्मा । स एव विश्वं परमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यत्ति गु
णत्रयेशः ॥१२॥ उरवं क्रमाः पादविक्षेपा यस्य वक्रपराक्रम इति वा । उज्ज आदिक्षु पः सर्वं धे
यं भुक्षि वर्गगुणत्रयेशः । गुणत्रय नियंता ॥७॥ जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः समं मनो धत्स्व
न संति विद्विषः । कुतो जितादात्मन उत्पथस्थिताः स हि प्यनंतस्य महत्समर्हणं ॥१३॥ न तु म
त्तुरसौ कथं समापि सयवबलं स्यात् तत्राह ॥ आत्मनस्त्वसदृशं मनो दुरंतावे । जहि त्वत

वशं प्रणीताः
सत्त्व...मई
श्रृंगति

...दिः केवलमम
...इति किन्तु ।
...बलिनाम
...वदंत

मटी.
३५

विना

ः विद्विषो न संति । यतः स्वजितादात्मनो मनसः कुतः । अन्ये विद्विषो न संतीति । किं च ॥
तद्भितदेव हि साम्येन मनसो धारणमेव समर्हणमाराधनं विद्धि । न तु मया दिग्विजये स
र्वे रिपवो जिताः अतः सांप्रतं विद्विषो न संतीति चेत्तत्राह । दस्यून् इति ॥७॥ दस्यून् पुराष
जि स्मु विजिग्युरपतो मन्यंत एके स्वजिता दशो दिशः ॥ जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्व
मोहप्रभवाः कुतः परे ॥१४॥ हे राजन् एके हे यवाद् स्यास् हृदाः आरोलुंपतः सर्वस्वं हरतः षडि
न्द्रियलक्षणान् अशत्रून् विजित्य अजित्वा दश दिशः स्वयं जिता मन्यंते सो धोरस्तु जितचित्त
स्य देहिनां समस्य स्वेज्ञे विड्षः स्वाज्ञानकल्पिताः कुतः स्युः ॥७॥ अतो नृपमहाविष्णुं स

नरे शत्रवः

ङैश्वार्यैककारणं त्रैलोक्यैश्वर्यमेतत्तेयस्स्मादादिह्याभवत ॥१५॥ इन्द्रं सुरकुलांगारस्मा
येनत्रिशिरक्षये। उरुरूप्यंगुलीमोहाद्दहिदंष्ट्रांतेरर्पयन् ॥१६॥ निषेधमिति मद्वोक्तं यत्किंचि
त्कुमस्वमे। श्रुत्वेति कुपितो दैत्यः सुनमोहस्तांजलिं ॥१७॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ त्वमे
वं मर्तुकामोसि यो सि योसि मात्रं विकत्थसे। मुमूर्षूणां हि मंदात्मन्नून्नं स्युर्विप्लुता गिरः
॥१८॥ त्वमेकं निश्चितं वै मर्तुकामोसि। हिनिश्चितं देमंदात्मन् मुमूर्षूणां आसन्नमरणानां देहि
नां मनस्थिता सुमर्यादा गिरो भवति ॥ ॥ यस्त्वया मंदभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः। क्का
सौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तंभे न दृश्यते ॥१९॥ हे मंदभाग्य मदन्यो जगदीश्वरः यद्यस्ति तर्हि सो

स्ति। प्रह्लादः प्राह। सर्वत्रास्ति। हिरण्यकशिपुराह। तर्हि यद्यस्ति तत्स्तंभे कस्मान्न दृश्य
ते। प्रह्लादः स्तंभेपि तिरोहितमाणोन न भासमानाह। दृश्यत इति ॥ हिरण्यकशिपुस्तु तमेपरूपन्नाय
॥ सोहं विकत्थमानस्य शिरः कायाद्धरामि ते। गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सि
तं ॥२०॥ विकत्थमानस्य विपरीतं ब्रुवाणस्य ते शिरः कायात्हरामि। पृथक्करोमि ॥ ॥ ए
वं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन् रुषा सुतं महाभागवतं महासुरः। खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात्
स्तंभं तताडातिबलः स्वमुष्टिना ॥२१॥ प्रह्लादेन मूर्ध्नि बद्धांजलिना निरीक्षमाणं स्तंभमुष्टि
ना ताडितवान् ॥ ॥ स विक्रमन् पुत्रवधेप्सुरोजसा निशम्य निर्ह्रादमपूर्वमद्भुतं। अंतः

समायांनददर्शतत्पदंवितत्रसुर्येनसुरारियूथपाः॥२२॥तत्पदंध्वनेराश्रयंनददर्शयेन
ताडितदैत्याःवितत्रसुः॥ब॥सत्यंविधातुंनिजभृत्यभाषितंव्याप्तिंचभूतेष्वखिलेषुचा
त्मनः॥अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन्स्तंभेसभायांनमृगंनमानुषं॥२३॥भगवांस्तदास्तं
भंविदार्यअदृश्यतदृश्योबभूव॥किमर्थंस्तंभेअदृश्यतनिजभृत्येनप्रह्लादेनयद्भाषितं
स्तंभेदृश्यतइतितत्सत्यंविधातुं॥तथाअखिलेषुभूतेषुआत्मनोव्याप्तिंचसत्यांकर्तुंस्तंभे
अदृश्यत॥अत्रतदेतदुक्तंभवति॥केचनावभूतेषुयमदस्तुचोभगवानत्रास्तीतिते सटी· ८२
नोक्तभृत्येनभाषितंसत्यंकर्तुंतथाअदृश्यत॥अत्यद्भुतंदेहंबालकमतिघोरंरूपंउद्वहन्

दृश्यत॥तत्किमर्थं॥निजभृत्यैःसनकादिभिःशापानंतरमसुरत्वेयैःत्रिभिर्जन्मभिःशापमो
क्षोभवत्वितितत्सत्यंकर्तुंभगवान्तथाअदृश्यत॥तथाअद्भुतंरूपंअनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र
विग्रहात्मकत्वतः॥निजभृत्येनहिरण्यकशिपुनाब्रह्मणांप्रतिवरदानसमयेयद्भाषितंयद्भू
तेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्योमृत्युर्मास्तुममप्रभो॥ब्रह्मणातथास्त्वित्युक्तेनचवचनंउभयोर्वाक्यं
सत्यंकर्तुंअद्भुतंब्रह्मणःसृष्टौअदृष्टमस्तुतंचरूपंउद्वहन्नमनुष्याकारंनमृगाकारं॥
नहितब्रह्मसृष्टंरूपं॥नचमनानशुष्कस्म्यांवः॥नवप्राणिणेवनाभ्यांभाषितंसत्यंकर्तुंट
दृश्याद्वारि॥यच्चहिरण्यकशिपुनाभाषितं॥भूतमेतद्विरोधेनमृत्युर्मेभविताकिलेति

तद्वचः सत्यं विधातुं । यच्च नारदेन भगवद्भृत्येन भाषितं इदं घृति । अयं महात्मा त्वया सं
मूर्तं स्तुतं प्राप्स्यति । अनंतानुचरः अक्रूत षिंद्रयो मरः इत्यनेन स्वस्य भक्तपक्षपातं च यद्भ
पितं तत्सत्यं कर्त्तुं तथा देवर्षेः प्रपन्न । चकार निजभाषितं च किं तदाकर्णितेयच्च विज्ञानी हि
नमेव कः अनुपश्यतीति तेषां महत्त्वमद्भुतं भवद्भीष्टतु संसारसागरं । तथा पृथिव्याः निजभक्त =रा
यो वचः सत्यं कर्तुमद्भुतरूपाविष्करणं । किं तद्वचनं इति प्यति हि येन मतं तद्रूपी त्वयं द सटी.
रिः सिंह नरस्वरूपं पं तत्सत्यं विधातुं । अलमति विस्तरेण ॥ ८ ॥ स सत्वमेनं परितो विपश्य ८२
स्तंभस्य मध्यादनुनिर्जिहानं । नायं मृगो नापि नरो विचित्रं अहो किमेतन्नृमृगेंद्ररूपं । रथस

दैत्येंद्र एवमद्भुतं श्रुतिं श्रुत्वा तदा यस्सेवं प्राणिविशेषं सर्वतो विलोकयन् स्तंभस्य मध्यात्
निर्जिहानं निर्गच्छंतं नृमृगेंद्रयोर्मिश्रं रूपं दृष्ट्वा अहो किमेतदिति मीमांसितवान् । विचा
रितवान् ॥ ७ ॥ मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकं । प्रतप्तचामी
करचंडलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृंभिताननं ।२५ तस्यैवमतिभयानकं नृसिंहरूपं मी
मांसमानस्य अग्रतः स नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः भयानकत्वमेव दर्शयन् तद्रूपमनुव
र्णयति । प्रतप्तं यच्चामीकरं सुवर्णं तद्वत् पिंगा निलोचना तिष्ठन्ति स्फुरत्सटाजटाः केसरा
ः कंठरोमाणि स्फुरंति सटाकेसरैः जृंभितं प्रसारितं स्फाटोपमाननं यस्मिन् ॥ २० ॥ करालदंष्ट्रं

करवालचंचलत्स्फुरांतजिह्वां भ्रुकुटीमुखोल्बणं । ललाटोर्द्धकर्णं गिरिकंदराद्भुतघ्राणास्य
नासं दंष्ट्राभेदभीषणं ॥२६॥ करालास्तुंगा दंष्ट्रा यस्मिन् रूपे । करवालं खड्गं तद्वच्चंचलात्स्फु
रांतनवनीलाभा जिह्वा यस्मिन् तत् । ह्नौ कपोलभागौ तौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणं । कर्ण
तमुखविस्तारमित्यर्थः ॥ वा ॥ दिविस्पृशकायमदीर्घपीवरग्रीवोरुमरुत्स्थलमध्यमल्पं च
ऋांघ्रगौरैः स्फुरितं तनुरुदैः विघस्सुजातीकराननखायुधं ॥२७॥ दिवस्पृक्कायो यस्मिन् स्त्र सदी·
लुकसमासः । अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा स्थूला ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं वक्षःस्थलं यस्मिन् । अ ८३
ल्पमध्यं तु छिन्नाद्दृशु दरं यस्मिन् शशांकांशुवत्कोमलैर्नखैः दैल्लोमपंक्तिः स्फुरितं व्याप्तं । विघद्रुप

र्वतः प्रसृता भुजास्तेषां श्रातीकानि सोमाः तेषां शतानि यस्मिन्त्नाः । नखान्येवश्चायुध
नियस्मिन् ॥२८॥ ॥ ऽऽ ॥ इरामदं सर्वनिर्जितरात्रुधववद्वैकविद्रावितदैत्यदानवं । प्रायेणमेयं
हरिणो कमायिना वधः स्मृतोनेन सङ्घघेतेन किं ॥२८॥ ऽसरामदं स्त्रानुसंज्ञाकं सर्वाणिव
तिजानि त्रा । चक्रगदाधनुरादीनि इतराणि वज्रादीनि श्रायुधानि तेषां द्विशत्संख्या ।
कानि तैर्विद्राविता दैत्यादानवाश्च येन । तदाविर्भावप्रयोजनं विमर्शपूर्वकं तेन सहदैत्य
स्य युद्धमाह । प्रायेण महामायाविना हरिणो मेश्रायमेवं कृतो वधः स्मृतस्तु देवशिष्टैः तेन
ः स्नवत्रा तथाप्येतेन सङ्घघेतेन किं न विविस्पादित्येवं बुद्धवतं तं संघ्ययापतदित्यन्वयः ॥ ब

एवंब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधो नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुंजरः। अलक्षितोऽग्नौ पतितः पतंगमो
यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा।२५ तदासौ असुरः नृसिंहस्योजसि दीप्तौ पतितः स
न्दृश्यदृश्योव सूत।७॥ न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि। स्वतेजसा यो नु पुरापिबत्तमः। ततो
ऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया।२६ सत्त्वधामनि सत्त्वप्रकाशे द
रोपतितस्य तमो मयस्य स्वदर्शनं न विचित्रं न भवति। नन्वहं तु योऽहरिः पुरा सृष्ट्यादौ प्रल
यकालीनं तमः अपिबत्।७॥ तं विक्रमन्तं सगदं गदाधरो महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाग्रहीत्
।स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो विक्रीडतो यद्वदहिर्गरुत्मतः।२७ तस्मिन् विक्रमंतं तत

सप्त।
८५

स्ततः प्रहरंतं भगवान् तं नृसिंहमग्रहीत्। तदनंतरं स तस्य हस्तात् उत्कलितो नृसिंहग्रह
णात्।७॥ असाध्वमन्यंत हृतौकसोऽमराः घनच्छदा भारत सर्वधिष्ण्यपाः। तं मन्यमानो निजवी
र्यशंकितं यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः।२८ तदा अपरे देवाः सर्वे लोकपाला दिक्पाला
श्च असाध्व अमन्यंत। हृता नाशिता ओकः स्थानानि येषां ते। तत्क्रिया घनच्छदा मेघांतरिताः
सं तं यद्धस्तात् स्वयं मुक्तः तं नृहरिं स्ववीर्याच्छंकितं मन्यमानो सुरः खड्गचर्मणी प्रगृह्य पु
नस्तं आससाद नरेण व्ययः।७॥ पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी प्रगृह्य वेगेन जि
तश्रमो मृधे। तं श्येनवेगं शतचंद्रवर्त्मभिश्चरंतमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः।२९ श्येनस्येव वे

गोयस्य।तां।शातचंद्रवर्मभिःखङ्गवर्मभार्ग्यैः अछिद्रं यथा भवत्येवमुपर्यधस्वरं तं ॥७॥
लग्नाद्धस्त्रामं खरमुस्खातोघुणं निमीलितासं जगृहे महाजवः।विषघ्नसुकरं तं यदृण
उरं दृरिव्यालो यथा सुखं कलिङ्गालतवचं।३५ खङ्गचर्मणी गृहीत्वा विपक्षेषु मंमतः।विद्व
रं तं महासुरं दृष्ट्वा भगवान् तं समपद्दीत।खरेण तीक्ष्णेनअस्वतन महाशाहश्रवणनयेनस
पद्दरेस्तेजसा च निमीलिते अक्षिणी येन।कलिङ्गेन वज्रेणन त्ताताव्याग पियस्यातं गृही॥ भक्ता. ८५
त्वा भगवान।अहृद्सौ होवकार॥७॥ तथापि स्यापापपदार लीलया नखेर्यथा द्विगरुडो म
हाविषं।सरं भङ्गः प्रेङ्कत करालसावनाभ्यांतमनांतं विद्रिलिदङ्गस्वाजिकर्कया।अविदार

णोदृष्टांतः।अहिं गरुड इवेति।नखैर्ददार।कथंभूतं अंतरं विवशं।घारिमनायातं
र्न तर्वेर्द्दिः।ऊरौ निपात्यत्यं नखमोनगामबरे।नखैर्तनुमस्तुभिः असुमपद्रिवा एवं द्विवान
का परिद्धाराय संध्यायामिति ज्ञातव्यं॥७॥ततोददारकरजैः सतद्देहमितस्ततः।व
याकथं तस्माद्भ्रतेस्वसमर्दे देहबंधनं।३६ करजैर्विद्ध गात्रं उद्देत्यं मातेतिवादिनं।ग्रा
कादः प्राद्दश्रानकेनाद्यतेवसरःपितः।३७ हे पितः अद्य मरणसमये मातेत्युच्चरि
तं नावसरः।तर्द्दि किं उच्चरेयामीत्याह॥७॥तानमातेतिमाब्रूहि मरणे समुपस्थिते
वद्गगोविंद गोविंद गोविंदेति भवतः।३८ समुपस्थिते समपक्कसमीचीनेमृत्यो प्रा

ह्लेमतिमातस्तातेतिमाब्रूहि।गोविंदगोविंदेतिब्रूहि।अनेनसत्पुत्रस्यापिधर्मोदर्शित
ः।यत्पितरिआसन्नमरणेविष्णुस्मरणंकार्यमिति।७।असृक्कुलवालारुणकेसरा
ननोयथांत्रमालीद्विपदत्यया हरिः।नखांकुरोत्पाटितदंस्रवैरोरुदं।विसृज्यतस्याउ
वरान्नुदायुधान्।३९दैत्यवधस्तुक्कातत्कृत्यवधमाह।नखांकुरैरंतरवाग्रे।उत्पाटितंदंस
रोरुदंयस्यतंहिरण्यकशिपुंविसृज्यतस्यानुचरान्स्वहस्तस्तत्पातनवधावत्।अस मरा·
जोरक्तस्यलवैःबिंदुभिःअक्ताःसिक्ताःअतएवअरुणाःकेसराःआननंवयस्यस ८६
।कइवद्विपदत्ययाहरिःसिंहोयथा।अंत्राणांमालाकंठेविद्यतेयस्य।८।अहन्नस

मंतान्नखशस्त्रपार्ष्णिभिःदोर्दंडयूथोन्नुपथानुसहस्रशः।सटावधूताजलदाःप
रापतनग्रहाश्चतद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः।४०दोर्दंडानांभुजानांयूथानिसमूहानिवि
द्यंतेयस्य।तंदैत्यंद्वंअनुपंथायेषांअन्यानपितत्पक्षपातिनइत्यर्थः।दैत्यवधस्य
स्यहारराटोपमाह।सटाभिःअवधूताःप्रकंपिताजलदामेघाःपारापतन्व्यशीर्य
ता।अनेनयेमेघांतरितादेवास्तेस्पष्टंपश्यंत्वितिआज्ञांदत्तवानित्यर्थः।तस्यह
ष्ट्याविमुष्टरोचिर्येषांग्रहाणां।तत्तिरस्कृतप्रभाअभवन्नितिशेषः।८।अंत्रोथय
ःश्वासहताविक्षुब्धःनिष्कादिनीताःदिग्गजाविक्षुब्धःघोराःसटोक्षिप्तविम

न संकुलाघोत्सर्पत्तस्मावपदातिपीडिता॥४२॥ दिगिभाः दिग्गजाः॥ तस्य सटाभिः उल्लि-
खितानि विमानानि तैः संकुला व्योमास तीव्रोत्सर्पता स्थानात् प्रकार्षणेन उत्सर्पत्वलि-
ता॥४॥ शैलाः समुत्पेतुरमुष्य रंहसा तत्तेजसा खं ककुभो न रेजिरे॥ ततस्सभायामु-
पविष्टमुत्तमे नृपासने संभृततेजसं विभुं॥४२॥ अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षितं प्रचंडवक्त्रं
न बभाज कश्चन॥४२॥ स्वष्टलैश्वर्यमाश्चर्यमिव मन्वाकोनूहलेन तस्यासने उपविष्टं श्री
नृसिंहं प्रयात् को पि नाबभाज न तासेवतानलक्षितो द्वैरथं प्रतियोद्धा येन॥४॥ त्रिश
स्यलोकत्रयमस्तकज्वरं तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृधे प्रहर्षवेगोत्कलितानना मुहुः

बा
सटी.
६९

ःप्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः॥४३॥ लोकत्रयमस्तकज्वरं शिरोव्यथेव दुःसहं॥ प्रहर्ष
वेगेनउत्कलितानि विकसितानि आननानि यासां ताः सुरस्त्रियः पुष्पवर्षैर्ववृषुः
र्॥४॥ तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं दिदृक्षतां संकुलमास नाकिनां॥ सुरानक
दुंदुभयोऽथ जघ्निरे गंधर्वमुख्या ननृतुर्जगुः स्त्रियः॥४४॥ नाकिनां देवानां विमाना
वलिभिः नभस्तलं संकुलं संकीर्णं आस॥ सुराणां आनकाः पटहाः जघ्निरे॥ स्त्रियो
ऽप्सरसः ननृतुः गंधर्वा जगुः॥४॥ तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेंद्रगिरिशादयः॥ ऋषयः
पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः॥४५॥ मनवः प्रजानां पतयो गंधर्वाप्सरसां गणाः॥

यक्षाः किंपुरुषास्तात वैतालाः सिद्धकिंनराः।४६ एते विष्णुपार्षदाः सर्वेस्तुनंदकुमु
दाद्यः पृद्धिर्बद्धांजुलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसं।४७ ईडिरे नरशार्दूलं तालिहूरवा
राः पृथक्। ब्रह्मादायाश्च सिंहस्पत्रां कयाकुलं वेतसः। आराद्देवास्तु वन्मस्तदशोभ्ने
केः पृथक् पृथक्।४७ ब्रह्मोवाच।। ततोऽस्म्यनंताय दुरंतशक्तये विचित्रवीर्याय पवि
त्रकर्मणे। विश्वस्य सृष्टिस्थितिसंयमान्गुणैः स्वलीलया संदधतेऽव्ययात्मने।४८ देव
तेतच्चनंतं त्वां प्रसादयितुं अनंताय नतोऽस्मि। अनंतत्वे हेतुः। दुरंताः अनंताः शक्तयः। मटी· ८८
यस्य तस्मै। ततः विचित्राणि वीर्याणि प्रभावा यस्य तत् किमर्थं पवित्राणि श्रवणम

त्रेणयापरस्यालनानि कर्माणि यस्य। विचित्रवीर्यत्वमेवाह। विश्वस्येति। संदधते सम्य
क् कुर्वते। एवमपि अव्ययात्मने। अप्रच्युतस्वरूपाय।। रुद्रस्तु तत्कोपकालाग्निज्ञान
यं कोपावसर इति तं प्रार्थयति।।४८।। रुद्र उवाच।। कोपकालो युगांतस्ते हतोयमसुर
अल्पकः। तस्तु तं पाहि उपस्थितं न कं ते नक्तवसत्न।४९ एतदस्य युगांतस्तव कोपस्य का
लः। कोपायोगपश्चाग्यंकाल इत्याह। अल्पकः अत्यल्पः अप्सुरोते हैः। अतः कोपाः।
ति त्याग्राक्रादं मा हिंसी रित्याह। तस्तु तमिति यद्वा। अकालेप्ययं कोपः अस्य पक्तस्य
रक्षणार्थमिति चेत् तं हि इदानीं कोपं त्यक्त्वा इमं पादीत्यर्थः। इंद्रस्तु नास्माकं हविर्

गाढ्हिलाषः पुरुषार्थः॥ किंतु त्वत्परिचर्यैव पुरुषार्थः भवता तु नरेनेन संरंभेण व्यक्ता
र्यमेव साधितं तस्य कार्यस्य सिद्धत्वात् उपसंहरेतं क्रोधमित्याशयेनाह॥६॥ ईश्वर उवाच॥
प्रत्यानीताः परमभवता त्रायता नः स्वभागा दैत्याक्रांतं हृदयकमलं वः गृहं प्रत्यबोधि
॥ कालग्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते मुक्तिस्तेषां न बहुमतता नारसिंहापरैः किं॥ प
द्दे परमतोऽस्मात् त्रायता रक्षता भवता स्वीया एव भागा दैत्याक्रान्ता हृताः स्वर्गं तथा मि
ण स्वैवयज्ञनोक्तवात्॥ अस्मदीय हृदयकमलं च वः गृहमेव एतावत्पर्यंतं कालं न॥ स्रा· ८९
यदेतु वेन अस्मस्मृतिपथेनित्यं स्थितेन दैत्येन ग्रस्तं तं व्याप्तं सत् प्रत्यबोधि॥ भयापाकर

१कौसे

णेन विकाशं नीतं॥ नन्तु तव त्रिलोक्यैश्वर्यसाधनार्थं भयं तु यम इति चेत्तत्राह॥ कालग्र
स्तमिति॥ ते त्वां हे नारसिंह नरसिंहस्याकारेण आविर्भूत॥ अपरैः स्वर्गादिभिः किं॥ स्व
यं स्तु तपः प्रवर्त्तनेनास्माकं महाननुग्रहः कृत इत्याह॥ ऋषय ऊचुः॥ त्वं नस्तप
परममात्थ यदात्मतेजो येनेदमात्मपुरुषात्मगतं ससर्ज॥ तद्विप्रलुप्तममुनाद्य शर
णपालरक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः॥ त्वं नो यदा तु परमं ध्यानलक्षणं तपः प
रमवेदेतुः आत्मनस्तव तेजः प्रभावरूपं तदेवाह॥ येन तपसा आत्मनि लीनमिदं
विश्वं ससर्ज॥ सृष्टवानसि॥ तत् अमुना दैत्येन विप्रलुप्तं अंकुचितं सत् हे शरणपालस्त्र

घरस्नार्थं गृहीते नानेन तवपावशुनरपि तपः कृतेत्यनुज्ञातवानस्मि। तस्मै तेन मङ्गल
श्लोकचतुर्थपादस्यानुरवगः। पितरस्तु श्राद्धोद्धरणेन परमोपकारित्वां श्रीनृसिंहश
रणं मं ति। ७। पितरः ऋतुः। श्राद्धानि नोधिभुञ्जते प्रसन्नं तन्नृजैर्दत्तानि तीर्थसमये पिति
लां स्वयमप्पः। तस्योदरान्नखविदारितेर्विपाद्यआर्छत् तस्मै नमो नृहरये खिलधर्मगोप्त्रे।
पश्राद्धानि श्रद्धया श्रद्धायुक्तानि पिंडादीनि नोऽस्मत्पुत्रैर्दत्तानि प्रसन्नं छलात् प्रच्छ
र्छत् स्वयं मधिलत्य भुञ्जे। किंच। तीर्थस्नानसमये पितृपुत्रैर्दत्तं तिलोदकमप्ययं प्रपि
बत्। तानि पिंडान्युदकानि च यस्योदरात् अप्याहृतवान्। कथंभूतात् उदरात् नखैर्वि

सटी. ९७

दीर्णविपाद्यस्य तस्मात्। वपाविदारणेन तत्कृतपिंडोद्धरणमेव फलमिति भावः। ८।
सिद्धाः ऋतुः। योनो गतिं योगसिद्धा मसाधुस्त्रोषीद्योगतपोबलेन। नानादर्पं तं न
खैर्निर्ददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह। पद्योगसिद्धां गतिं अणिमादि सिद्धि ताना
अनेके दर्पापस्तं। तस्मै तुभ्यं नताः स्मो वयं। ९। विद्याधराः ऋतुः। विद्यां पृथग्धारणया
नुराद्धांत्यषधद्ज्ञो बलवीर्यदृप्तः। मयेत संख्यपशुवद्धतं तं मायानृसिंहं प्रणताः स्म नि
त्यं। पधतं वाच्चुद्दिश्य विद्यांश्चं तर्धाना दिलक्षणां अनुराद्धां संप्राप्तां यो बल वीर्यदृप्त
स्मानत्यपेधत् मनवतासंख्येषु पशुवद्धतं तं वां प्रणताः स्म। १०। नागाः ऋतुः। येन पापे

नरत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः । तद्वद्भिः पाटितेनास्मद्वन्नानंदनमोस्तु ते ॥ ५ ॥ परत्नानि
फणानुस्थितानि तथा स्त्रीरत्नानि च हृतानि । आसां स्त्रीणामस्माकं च वदनः आनंदि
येन । तस्य संबोधनं । इति पितृदेवावलोकिताः संतोषहर्षविकसांजलयो मनवः प्राणेमुः । म
मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव परिभूतसेतवः । भवता खलः सत्पथम
हृतः प्रभो करवाम ते किमनुशाधि किंकरान् ॥ ५ ॥ मनवो वयं धर्मपालकाः । परिभू
ताः सेतवो वर्णाश्रममर्यादा येषां ते अनुशाधि अनुशिक्षय ॥ प्रजापतयो पित सटी. १०२
दवलोकिताः प्रोचुः ॥ ६ ॥ प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा न येन प्रजा वै सृजामो निषि

प्रजापतयः

पितरः

द्धाः । स एष त्वया भिन्नवक्षा नु शेते जगन्मंगलं सत्वमूर्तेऽवतारः ॥ ७ ॥ परेशा ते त्वया
अभिसृष्टा प्रजास्रष्टा प्रेरिता वयं येन निषिद्धाः संतो एतावंतं कालं प्रजा न सृजाम
ः । स एष भिन्नवक्षाः नु निश्चितं शेते । अहंतं अतः परं प्रजाः सृजाम इति ध्वन्यंतः । आज्ञ
हे सत्वमूर्ते तवायं अवतारो जगतो मंगलार्थः ॥ गंधर्वाश्च पितृदवलोकिताः प्रोचुः ॥ ८ ॥ गं
धर्वाप्सरस ऊचुः ॥ वयं विभो ते नटनाट्यगायका येनात्मसाद्वीर्यबलौजसा कृताः । स एष ने
तो भवता दशामिमां किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते ॥ ९ ॥ हे विभो वयं ते त्वदीया न
टाः नर्तकाः नाट्ये नृत्ये गायकाश्च । येन दैत्येन स्वाधीनाः कृताः । कथंभूतेन येन वी

शौर्यबलं ताभ्यां ऊर्जः प्रभावो यस्य तेन। स एष भवता इमां दशां नीतः। उचितमेतद्भव
त्याङ्कः। किंपुरुषस्य स्थ इति। ८। वारणा ऊचुः। हे देव त्वदंघ्रिपंकजं भवापवर्गमाश्रित
ः। यद्येष साधुकृच्छयः त्वया असुरः ममापितः। प्रत्युत्त हे देव वयं वारणाः। भवापवर्गसंस
रतिवर्त्तकं तव चरणमाश्रिताः। आश्रयणे हेतुः। यद्यस्मात् साधूनां हृदि भयजनकत्वेन
रोतितिष्ठतीति तथा स एष असुरस्त्वया ममापि तत्वं तं नीतः। ९। यक्षा ऊचुः। वयमनु
चरमुख्याः कर्मभिस्तमनोज्ञैः। नरहृदितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वं। सज्जनपरिता
पं तत्कृतं जानता ते नरहरे उपनीतः पंचतां पंचविंशा। १०। मनोज्ञैः कर्मभिः अनुचरेषु सटी. ५२

किंपु० किंपुरुषाः कुत्सिता सो तं केवलं धन्यता इत्याकूः २ वयं किंपुरुषा तेन महापुरुष [illegible] किंपुरुषोन [illegible] साधुभिर्वन्दिता
वयं किंपुरुषाः तुच्छ प्राणिनः त्वं तु महान् [illegible] पुरुषः [illegible]
[illegible] इति किंतवाप्यते इत्याशंक्य किंपदं दत्त्वा [illegible] ॥२

मुख्येषु वयं दितिसुतेन शिबिकावाहकत्वं प्रापिताः। पंचतां मृत्युं। हे पंचविंशावतु
र्विंशतितत्वाधार। ११। किंपुरुषा ऊचुः। सभासु मत्तेषु नयामलं यशो गीत्वा सपर्यां मह
वैतालिकाः
तीलभामहे। यस्मान्नृपं नेषीकृष्णाभिषड्जनोदिष्वाद् तस्ते भगवन् यथा मयः। हे सत्व
श्रयज्ञेषु तवैव मलं चरित्रं गीत्वा महतीं सपर्यां धनादिसंपत्तिं। मनुष्याहृतः। एत
द्दिष्यात्संकृतं। १२। किंनरा ऊचुः। वयमीश किंनरगणास्तवानुगाः। दितिजेन विष्टि
मनुनानुकारिताः। भवता हरे सवृजिनो ऽवसादितो नरसिंह नाथ विभयाय ते नो भव
हे उद्घता दितिजन विष्टिं निर्मूल्यं कर्म अनुनिरंतरं कारिताः। अतः परं नः विया

विना १

मनृदये।

भयापनयनेनास्मत्कं भक्तानां॥ब॥ विष्णुपार्षदा ऊचुः॥ अद्यैतद्धरिनररूपमद्भुतं ते दृ
ष्टं नः शरणद सर्वलोकशर्म। सोयं ते विधिकर ईश विप्रशप्तस्तस्येदं निधनमनुग्रहाय
विद्मः॥ हे देव शरणद त्वाश्रयप्रद सर्वेषां लोकानां शर्म मंगलरूप मे तदद्भुतं तद्रूपं अद्यैव दृ
ष्टं ननु पूर्वं। विधिकरः किंकरः॥ब॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे श्रीनृ
सिंहस्तवो नामाष्टमोऽध्यायः॥ब॥ ॥नवमे ब्रह्मणानीत्या नोदितो सुरबालकः। को
पं प्रशमयन्स्तोत्रैर्नृसिंहमतिभीषणं॥ उग्रोप्यनुग्रहायायं स्वभक्तानां नृकेसरी। के
सरीव स्वपोतानामन्येषामुग्रविग्रहः॥ इत्याद्यागमोक्तां भक्तानुकंपितामाह। एवमि

मन्·
८३

ति सप्तभिः॥ब॥ श्रीनारद उवाच॥ एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरोगमाः। नोपैतमशक
न्मन्युसंरंभं सुदुरासदं। एवं हरतः स्थिता अस्तुवंतः मन्युना संरंभः आवेशो यस्य तं। उपस
मीपे गंतुं न शक्नुवत॥ब॥ साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तन्महदद्भुतं। अदृष्टाश्रुतपूर्व
त्वात्सा नोपेयाय शंकिता॥ श्रीः लक्ष्मीः देवैः प्रेषितापि महदद्भुतं तद्रूपं दृष्ट्वा शंकिता स
ती तं नोपजगाम। अद्भुतत्वे हेतुरदृष्टेति॥ब॥ श्रीशुक उ०॥ तावत्सदंडसिरवां उग्रह
र्षिं सियासुराः। तोम्यादलक्षणो वक्तुः अन्नमाद्यमहाद्धरिं॥३॥ सर्वे त्रैलोक्यनेतारो दि
व्यसिंहसुरादायः। इतस्थां जलयस्त सुनर्मतो बुद्धपैरवं॥४॥ तत्प्रसादयितुं भीतास्व

श्रीहरेरूपससारे शंभ्राइदेति वपदन्नमस्त २

प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमंतिके ॥२

लं तं सर्वतो दुःखं स्वकृदि मागत्य ब्रह्मा नैऽह द्रुर्दैवप्रमादया ।१। अश्रुटक्त्री घनः साधो त्वं हिना

प्यस्य वहन्मनः । त्रैलोक्यस्याभयं दद्याद्यथा स्वामी तथा कुरु ॥२॥ तात प्रशमयोपेहि स्व

पित्रे कुपितं प्रभुं । तथेति शनकै राजन् महाभागवतोऽर्भकः ॥३॥ पेहि समीपं गच्छ प्रश

मयाशांतिं प्रापय ॥४॥ उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृतांजलिः । अव वक्षस्निग्धदत्तार्धः सपु

ताय्य उद्भव ॥५॥ स्वपादमूले पतितं तमर्भकं विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः । उत्थाप्य तच्छी सटी. ९४

र्ष्ण्यदधात्कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयं ॥६॥ काल एव अहिः तस्मात् वित्रस्ता ।

धीर्येषां तेषां कृतमभयं येन । तं करांबुजं ॥७॥ स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः सपद्यभि

[illegible]

१-अश्रूणि लोचने यस्य । परकुरुपार्थ ... नत्वं यथा ५

व्यक्तपरात्मदर्शनः । तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः क्लिन्नहृदश्रुलोच

नः ॥८॥ तस्य श्रीहरेः इदं यत् करस्पर्शेन धुतं तिरस्कृतं अखिलं अशुभं यस्य । सपदि त

त्क्षणमेव अभिव्यक्तं अपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं आत्मपरमात्मज्ञानं यस्य स

ः । निर्वृतः सन् हृदि दधौ । हृष्यन्ती रोमांचिता तनुर्यस्य । क्लिन्नं द्रवीभूतं हृत् हृदयं य

स्य सः ॥८॥ अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः । प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृद

येक्षणः ॥९॥ तस्मिन्नेव निरस्ते हृदये ईक्षणं च येन तेन तस्मिन्नेव समस्ते षुतन्न्यपा

स्तहृदये । प्रह्लादः स्तौति सत्यघे द्विचत्वारिंशता दृशिं । तत्र तावदात्मनो भगवतः स्तु

तावनधिकारमिवाशंक्य अधिकारं संभावयन्नाह ॥ ८ ॥ ब्रह्मादय इति ॥ ब्रह्मादयः सुर ब्रह्मादयोऽपि प्राप्ति

गणा मुनयोऽथ सिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः । नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पि

प्रुः किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः ॥ ८ ॥ मुनयो मननशीलाः । सिद्धा ज्ञानिनो पि

कथंभूताः सत्त्वे एव एकस्मिन्ताना विस्तारो यस्याः सा मतिर्येषां तथाविधा अपि व

चसां प्रवाहैरपि तथा बहुभिर्वर्द्धमानैर्गुणैः यमाराधयितुं न पिप्रुः न पूर्णास्तं आराधितुं न शक्ता स.टी.

इत्यर्थः । स हरिर्मे कथं तोषं प्राप्तुमर्हति । तत्र हेतुः । उग्रजातेः उग्रा घोरा आसुरी जाति ८५

र्यस्य । एवं हरितोषणे स्वस्यायोग्यतामाशंक्य तां योग्यतां भक्तिः संभावयति मन्ये इ

ति ॥ ८ ॥ मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः । ना

राधनाय हि भवंति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय ॥ ९ ॥ अभिजनः

सत्कुले जन्म । रूपं सौंदर्यं । श्रुतं पांडित्यं । ओजः इंद्रियनैपुण्यं । तेजः कांतिः । प्रभावः

प्रतापः । पौरुषं उद्यमः । बुद्धिः प्रज्ञा । योगोऽष्टांगः । एते धनादयो द्वादश गुणाः पर

स्य पुंसः आराधनाय न भवंति । यतः केवलया भक्त्या गजेंद्राय तुष्टो भवत् । एवं टि

भक्त्यैव केवलया धनादिद्वादशगुणवर्जितयापि हरेस्तोषः संभवतीत्युक्तं । इदानीं भ

क्तिं विना नान्यत् किंचित् तोषहेतुरित्याह । विप्रादिति ॥ ८ ॥ विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविं

२१

दनाभपादारविंदविमुखाच्छ्वपचंवरिष्टं।मन्येतदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणंपुना।
तिसकुलंनतुभूरिमानः।।पूर्वोक्ताधनादयोयेद्विषड्द्वादशगुणास्तैर्युक्ताद्विप्रा
दपिश्वपचंवरिष्टंमन्ये।।यद्वाभगवज्ज्ञानोक्ताद्वादशधर्मादयोगुणाः।तानाह।धर्मश्च
सत्यंचदमस्तपश्चअमात्सर्यंह्रीस्तितिक्षानसूया।यज्ञश्चदानंचधृतिःश्रुतंचव्रता
निवैद्वादशब्राह्मणस्यायवा।।शमोदमस्तपःशौचंक्षांत्यार्जवविरक्तिता।ज्ञानवि
ज्ञानसंतोषसत्यास्तिक्योद्विषड्गुणाः।कथंभूतात्विप्रात् अरविंदनाभपादारविंदवि भटी
मुखात्।कथंभूतंश्वपचंतदर्पितंअरविंदनाभेअर्पितामनआदयोयेनतं।वरिष्टत्वेहेतुः १५६

५२

सएवंभूतःश्वपचःसर्वंकुलंपुनातिआत्मानंवा।भूरिमानोगर्वोयस्य।सतुविप्रः
आत्मानमपिनपुनातिकुतःकुलं।यतोभक्तिहीनस्यैतेपूर्वोक्तागुणाःगर्वायैव
भवंतिनतुशुद्धये।अतोहीनत्वमितिभावः।नहिकिंधनाद्यर्पणेनमत्मानंप्राकृतइव
भगवान्अपेक्षते।नेत्याह।।नैवात्मनःप्रभुरयंनिजलाभपूर्णोमानंजनादविदुष
ःकरुणोवृणीते।यद्यज्जनोभगवतेविदधीतमानंतच्चात्मनेप्रतिमुखस्ययथामुख
श्रीः।।११।।अयंप्रभुःईश्वरःअविदुषोअल्पकात्जनात्पूजांआत्मनोर्थेनवृणीते।नेछ
ति।यतोनिजलाभेनस्वानंदेनपूर्णः।तर्हिकिंपूजांनेछत्येवतत्राह।करुणः।कृपालु

ःश्रुतो हरणीति। तत्र हेतुः। यदादिति। येयं मातं सृज्यं। यद्य॥ यद्यस्मात् येन धनादिना भ
गवते मानं विदधात् तद् देवात्मनो भवति नात्मस्य। यथा मुखे कृते व लिलका स्त्रियाप्र
प्रति बिंबस्य भवति। न तु माल्लस्यैव कर्तृशाकाले तत्र घ्न्। यस्मादेवं भगवान् भक्तै
स्तुष्यति॥ ८॥ तस्मादहं विगटविक्लवः शीश्वरस्य सर्वात्मना महिष्णा मियथा सदीन
ं। नीचो जयागुणविमर्दमनुप्रविष्टस्येत येन हितमानतु वर्णितेन। १९ तस्मात्त्वे
हं नीचोपि विगतविक्लवः। गतशंकः सन्नीश्वरस्य महिम महिमानं सर्वात्मना सर्वप्रयत्ने
न सम्मतीपात्तु पारेण अनुवर्णयामि। अजानतोपि स्तुतिकरणे हेतुमाह। येनैव महि

मटी· ९५

म्नाऽनुवर्णितेन अविद्यायां संसारमनुप्रविष्टः पुमान् सद्यः शुध्येत्। अन्यस्य तथा शोधकत्वा।
भावादित्यर्थः। तदेवमात्मनस्तु तावदनधिकारं परिहृत्य इदानीं तत्स्तुत्रक्रोपोपसंहारं।
प्रार्थयति। सर्वेह्येति द्वाभ्यां॥ २॥ सर्वेह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो ब्रह्मादयो वयमिवे(?)मि
वेशान चोद्विजंतः। क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य विक्रीडितं भगवतोरुचिरावतारैः
॥२५ नोडीश्वर सभीत उद्विजंतो बिभ्यंतः सर्वे ब्रह्मादयः सत्त्वमूर्तेस्तव विधिकराः त्वन्नियोग।
कर्तारो भक्ता एव। न तु वयमिव असुरा इव वैरभावेन भक्ताः॥ किंतु श्रद्धये वा तव रुचिरैरव
तारैः विविधं क्रीडनं अस्य विश्वस्य क्षेमादिप्रयोजनाय। न तु भयोत्पादनाय॥ ३॥ तद्यद्धम

न्तुमसुरश्चहतस्तया यावन्मोदेव माधुरपि दैत्यकसर्पहत्या। लोकाश्च निर्वृतिमिताभवन्ति
यं ति सार्वरूपं ह सिंह विजयाय जनाः स्मरंति। ८८ तत्तस्मात् एषां ब्रह्मादीनां जयपरिह
राय मन्तुं यच्छ। कोपं संवर। नत्वन्येषां वधेन तस्यैव जन्यं जातमिति। माधुरपि कुष्टवधेन।
मोदे त्वेव। तर्हि वक्तुं तां सुरत्वावद्त्वात् स्वकृतक्रोधं न त्यजामीति चेत्तत्राह। रूपमिति॥ वि
जयाय जनयनिवृत्तये। एतद्रूपस्मरणादेव जयनिवृत्तेः मत्तुधारणेन तत्स्यमस्तीत्यर्थः॥
ननु त्वं चेद्विजेषि तर्हि त्यक्ष्यामीति चेत्तत्राह। नाहमिति॥ ८९॥ नाहं बिभेम्य जितते तिजया
नकाम्य जिकार्धनेत्र भ्रुकुटीरत्नसोग्रदंष्ट्रात्। आंत्रस्रजं हतजकेसररांकुकर्णान्नि

म॰टी॰ ९८

क्रांदनीतदिगिनादरि भिन्नखाग्रात्। ९० तोऽजिनंतेत्यस्माद्भयानकालरूपात् अहं न बिभे
मि। कथं भूतात् रूपात् आस्यं च जिह्वा च अर्धसहस्रनेत्राणि च। भृकुटीनां रत्नसदृशाटोपश्च
उग्रा दंष्ट्राश्च एता निश्चितिमयानकानि यस्मिन् रूपे तस्मात्। आंत्रमय्यः स्रजो माला यस्मि
न् रूपे तस्मात्। आंत्रमय्यः स्रजो माला यस्मिन्। हतजाकाः केसरा यस्मिन्। शंकुवत्
नतौ कर्णौ यस्मिन् तस्मात्। निक्रांदनीता दिगिभाँ यस्मात् अरीन् भिंदंतीत्यरिभिंदि
तीत्यरिभिंदेत्तानि नखाग्राणि यस्मिन्। एवं भूतादपि ते रूपात् अहं न बिभेमि मेद्रूपं
वन्यदस्तीत्याह॥ ९१॥ त्रस्तोस्म्यहं तपणवस्सजंडः सदोग्रसंसारचक्रकदनात्रसतां।

प्रणीतः। बद्धः स्वकर्मभिरुशत्तम तेंघ्रिमूलं प्रीतोपवर्गशरणं ह्वयसे कदा नु।१६।
सहं यदुग्रसंसारचक्रे कदर्थं दुःखं तस्मात् त्वदंत्रस्तोस्मि। तत्र च यस्मात् हिंस्राणां मध्ये
स्वकर्मभिर्बद्धः सन् प्रणीतः निक्षिप्तोस्मि। हे द्रुपणवत्सल कदा तु त्वं प्रीतः सन् अपव
र्गभूतशरणं तवांघ्रिकमलं प्रतिमां कदाह्वयसे। दास्यसि त्वमत्यातिरिति चेत्। तर्हि
ता नाद्यापि निश्चिन्त्यमानस्य मम दास्यस्य ज्ञानाभावात् त्वमेव तदुपदिशेति प्रार्थयति। भटी· ९९
यस्मादिति।।७।। यस्मात् प्रियाप्रियवियोगसंयोगजन्मशोकाग्निना सकलयोनिषु द
ह्यमानः। दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्धियाहं भूमन् भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगं।।१७।।

स्मात् प्रिये वियोगः अप्रियैश्च संयोगः ताभ्यां जन्म यस्य तेन शोकाग्निना सकलयोनि
षु दह्यमानोस्मि। ननु दुःखस्य प्रतीकारः कार्यः इति चेत् दुःखस्यौषधं प्रतीकारः तदपि दुः
खमेव। एवमप्यतद्धियादेहाद्यभिमानेन भ्रमामि। अतो हे भूमन् विभो तव दास्यरूपं
योगं संसारनिस्तारोपायं वद। ननु दास्ययोगे प्रवृत्तस्यापि तदंतरायभूतानां सर्वेषां
नानादुःखानां कुतः परिहारस्तत्राह।। सोहमिति।।८।। सोहं प्रियस्य सुहृदः परदेवता
याः लीलाकथास्तव विरिंच्य नृसिंह गीताः। अंजस्तितर्म्यनुगृणन् गुणविप्रमुक्तो दु
र्गाणि ते पदयुगालयहंससंगः।।१८।। सोहं वदाशः सन्नृसिंह तव लीलाकथाः अंजसा

शरणवद्गीमि महादुःखो निःसंगमात्तितमिनगणयिष्यामीत्यर्थः। तत्रहेतुः। गुण
विप्रयुक्तः गुणैः रागादिभिः विशेषेण प्रयुक्तः मत्तः। तत्कृतः। तेपदयुगलमेवञ्चालयः
आश्रयो येषां सक्तानां त एवहंसाः ज्ञानिनः तैः संगो यस्य मम। सोहं। कथंभूतस्य कथा
ः तत्राह। प्रियस्येत्यादि। कृतः ज्ञाता। विरंच्येन गीताः स्तैतं प्रदायतः प्रवृत्ताः दास्यप्रवृ
त्तस्य भवदत्तपदेण मत्संगः ततो वीतरागतया भवद्गुणानुश्रवणं। वर्षीतं वततश्चदुःख
मिभवत्स्याद् इति वाक्यार्थः। ननु दुःखेस्तत्स्य तत्प्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव। किं मद्दास्या म.टी. १००
दिना तत्राह। बालस्येति। हा। बालस्यनेह शरणं पितरौ नृसिंहनार्त्तस्य चागदमुदन्वतिम

ज्जतौ नौः। तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहांजसेष्टः तावद्विभो तनुभृतां त्वदुपेक्षितानां। अत्रो
त्प्रसिद्धः तप्तस्य तत्प्रतिविधिः दुःखप्रतीकारः इहलोके प्रसिद्ध एव यो अंजसा दृष्टः सत्वयोपे
क्षितानां तावदेव क्षणमात्रमेवानवात्यंतिकः। तदेवाह। बालस्य पितरौ शरणं रक्षकावि
त्तनभवतः। कुतः। ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात्। क्वचिदजीगर्त्तादिकृता
त्यामपि तद्वधदर्शनात्। नचार्त्तस्य रोगिणः। अगदमौषधं शरणं। तैस्तैर्प्योषधेर्मृत्युद
र्शनात्। अतस्त्वमेव शरणमित्यर्थः। अथवा एवं काकाव्याख्येयं। तप्तस्य यत्प्रतिवि
धिः य इहतावत्प्रसिद्धः स त्वदुपेक्षितानां किमंजसेष्टः नेष्ट एव। ननु कश्चित्कदाचित्क

श्चिद्वस्तुको पि दृश्यत एवेत्याशंक्य तत्रापि तद्रूपेण त्वमेव वस्त्वक इत्युररीकृत्य तस्यैव स
र्वात्मतामाह ॥ यस्मिन्निति ॥ ३० ॥ यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्मात् यस्मै यथा यदुत यस्त्व
पर: परो वा । भाव: करोति विकरोति पृथक्स्वभाव: संचोदितस्तदखिलं भवत: स्वरूपं ।
यद्वा परो ऽर्वाचीन: पित्रादि: परो ब्रह्मादिर्वा भाव: कर्त्ता तत्तत्कारकै: यद्यत्करोति तत्स
र्वं भवत एव स्वरूपं न तु पृथक् । यस्मिन्नधिकरणे । यतो निमित्तात् । यस्मिन् काले । येन कर
णेन । येनेदं कर्तृत्वेन यस्य संबंधि । यस्मादुपादानात् । यस्मै संप्रदानाय । यत् ईप्सिततमं । य: । भ.टी. २०१
कर्त्तेत्येवं सप्तविभक्त्यर्था: यथा येन प्रकारेणेति क्रियाविशेषणत्वात्तानामव्ययानां ।

स्वार्थ: पृथक्स्वभाव: सत्त्वादि: प्रकृति: करोति उत्पादयति विकरोति रूपांतरं नयतीति ।
यतो ऽन्यस्य रक्षकस्याभावात् संसारिवाच नित्यदु:खमेव मां शरणागतं रक्षेति प्रा । क
र्थयति द्वाभ्यां ॥ ३१ ॥ माया मन: सृजति कर्मवशं बलीय: कालेन चोदितगुणानुमतेन
पुंस: । छंदोमयं यदजयार्पितषोडशारं संसारचक्रमज को ऽतितरेत्त्वदन्य: ॥ ३२ ॥ त्वदंशस्य पुं
सो ऽनुमतेन ईक्षणरूपेण अनुग्रहेण मन: प्रधानं लिंगं माया सृजति । कथंभूता ।
माया । कालेन चोदिता क्षोभिता गुणा यस्या: । कथंभूतं मन: कर्ममयं । बलीय: दुर्जयं
। छंदोमयं वेदोक्तकर्मप्रधानं ततश्च अजया जीवस्याविद्यया तद्भोगार्थं अर्पिता । षोडश अ

राविकारायस्मिन्यदेवंभूतंसंसारचक्रात्मकंमतः तन्नोतितरेत् ।जोऽजवदत्यःस्वसंप्र
यक्रस्थितः वांश्चभजन्नित्यर्थः ।ननुममापिमायासंबंधात्कर्तृत्वाद्यविशेषात्त्वमपि ।
कोविशेषइत्यत्राह ।सत्वमिति ।२१। सत्वंहिनित्यविजितात्मगुणः स्वधाम्नाकालोवशीकृ
तविसृज्यविसर्गशक्तिः ।चक्रेविसृष्टमजयेश्वरषोडशारेनिःपीड्यमानमुपकर्षविभो
प्रपन्नं ।२२। स्वधाम्नाविच्छिन्नानित्यंविजितात्मनोगुणायेनसहित्वं ।यतःका सटी. १०२
लएवमायायाः प्रेरकः ।अतएववशीकृताविसृज्यानांकार्याणांविसर्गाणांसाधनानां
वशक्तयोयेन ।अतः इक्षुदंडवन्निःपीड्यमानंमांउपकर्षसमीपंनयानतुलोकपा ।

लानांताव‌द्भोगान्भुंक्ष्वपैत्र्यंवाराज्यंदास्यामिकिमितिसंसारादुद्विजसे ।तत्राह ।दृष्टेति
त्रिभिः ।२२। दृष्टामयादिविविभोखिलधिष्ण्यपानामायुः श्रियोविभवइच्छतियान्जनो
यं ।यस्मत्पितुः कुपितहासविजृंभितभ्रूविस्फूर्जितेनलुलिताःसतुतेनिरस्तः ।२३। श्रि
यः संपदः विभवः उत्सवः आयुरादयोदृष्टाः इतिकाका ।उक्तवमुक्तं ।तदेवाह ।पेत्स्म
त्पितुः कोपहासविजृंभितभ्रूभंगमात्रेणविध्वस्ताः ।सचवध्याद्भवतः ।यस्मादेवं ।२३। तस्माद
मूस्तनुभृतामहमाशिषोज्ञः आयुःश्रियंविभवमैंद्रियमाविरिंच्यात् ।नेच्छामितेविलु
लितानुरुविक्रमेणकालात्मनोपनयमांनिजभृत्यपार्श्वं ।२४। तस्मात्त्वाशिषः भोग

नूह्नः तत्परिपाकं विधानंदं। ऐंद्रियं इंद्रियैर्ग्राह्यं ब्रह्मणो योगमभिप्राप्य किमपि नेच्छा॥
मि। ते कालात्मना त्रस्त विक्रमेण विलुलितान् विध्वस्तान् अणिमादीनपि। किंच। वर्तमान
कालेपि न योगादीत्याह। कुत्रेति। ७। कुत्राशिषः श्रुतिसुखामृगतृष्णिकारूपा केवलं क्ले
वरमशेषरुजां विरोधः। निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान् कामानलं मधुलवैः शमय
त्युदारपेः। २१। श्रुतिः श्रवणं श्रवणमात्रेण सुखं यासु। ताः मृगतृष्णिकावन्मिथ्याभूताः
आशिषः। अशेषाणां रुजां रोगाणां विरोधः उत्पत्तिस्थानं इदं कलेवरं शरीरं च। न त्व भटी० १०२
ववेत्सर्वोपि जनः॥ किं न विरज्यात तत्राह। यदपि यद्यपि एवं विद्वान् अयं जनस्तथापि

न निर्विद्यते। विरक्तो न भवति। कुतः काम एवानलः तं मधुलवैः सुखलेशैः उः साध्येर
पि शमयन्। कामाग्निशमनत्वयस्य निर्वेदस्य वक्तारोता त्यत्यर्थः। यद्वा अचिंत्य
मिदं त्वमाया विष्टितं मिति भावः। ननु तर्हि त्वं कथं निर्विण्णोसि। अत आह पि मयि वश्य
दयाचक्रपर्यैव त्याशये नाहं घार्ह्ममिति। ७। कादंबरो जय प्रभवशीशा तमोधिके॥
स्मिन्नुजातः सुरेतरकुलेक्षतवाननुकंपा। नत्रह्लीणो न तु भवस्य न वैरमायां यत्नोपितः
शिरसि पद्मकरः प्रसादः। ३०। रजमेव प्रभवो जन्म यस्य मोहीभ्रमस्यंतं वाकुलवि
शेषणं। तमो अधिकं यस्मिन्नसुराणां कुले जातो हं कं कवनवानुकंपा तामेवानुकं

पामाह। ब्रह्मादीनां शिरस्सि यो नैवार्पितः स पद्मकरः पद्मवत्सुकलसंतापहरः करः
प्रसादः कृपयाऽर्थस्तूपो मे शिरसि समर्पित इति तत्प्रत्युपकारं पश्येति वा। न च वैषम्यमिति
त्रमित्याह। नैषेति॥ ८॥ नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदो जगत
स्तथापि। संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वं॥ ८॥ एते ब्रह्मा
दयः उत्तमाः अयमसुरोऽनीचः इत्येषा परावरमतिर्जंतोः प्राकृतस्य यथा तथा भवतो न
स्यात्। अत्र हेतुः जगतः आत्मनः सुहृत्त्वात्। ननु तर्हि सर्वत्र समप्रसादः कल्पद्रुपः किं न स्या
त्। तत्राह। संसेवयेति तव प्रसादो भवति। तच्च सेवानुरूपं तत्तच्चित्तानुसारेण धर्मा भ॰टी॰ २०४

दीनां उदयो भवति। एवं सत्यपि वैषम्याभावे दृष्टांतः। सुरतरोर्यथा सेवकस्य संकल्पा
नुसारेण फलं ददाति। न च विषमस्तद्वत्। न परावरत्वं। एतच्च वकृत्यरूपया मयाप्राप्तमि
ति वकृत्यपार्श्वमानयेत्याराधयेनाह। एवमिति॥ ९॥ एवं जनं निपतितं प्रभवाहिकूपे काम
भिकाममनु यः प्रपतत्प्रसंगात्‌ कृत्वात्मसात्सुरर्षिणा भगवन्गृहीतः सोऽहं क
थं नु विसृजे तव भृत्यसेवां॥ ९॥ यथाधुना वयाऽनुकंपितोऽस्मि। एवं पूर्वं श्रीनारदेन
आत्मसात्कृत्वाऽनुगृहीतः सोऽहं कथं वकृत्यसेवां विसृजामि। कथं स्तुतोऽनुगृहीतो
स्मि प्रभवत एव कूपं अहिर्युक्तः कूपः। तस्मिन् कामयमानं जनं निपतितमनु तत्प्रसंगात्

प्रपतत्स्वयोद्धृतदेवचक्रुत्यस्यश्रीनारदस्यस्वगुरुर्देणत्वयात्यंतमनुकंपितोस्मि।स्वयमे
वचनःपरमोनुग्रहः।नतुनरिदमतितुच्छंमत्त्राणरक्षणादितिवेदंत्वयामदनुग्रहार्थमं
कृतं।किंतुस्वकृत्यवाक्यंसत्यंविधातुमिदंत्वो।७।मत्त्राणरक्षणमनंतपितुर्वधश्चप
त्यस्वकृत्यऋषिवाक्यमृतंविधातुं।खकंप्रगृह्ययदवैवदसद्विधिस्तुत्वामीश्वरोमदप
रोवतुकंहरामि।३३।नोऽस्त्वनंतायदेतन्मत्राणरक्षणंमांहंतुंउद्यतस्यमत्पितुर्वधश्चत
त्प्रयंस्वकृत्यस्यहिरण्यकशिपोःवाक्यंसत्यंविधातुमिदंत्वंमत्यांकृतः।यद्यस्मात्त्व सटी· १०५
धि॰ मत्स्वयमुक्तंविस्तुःखङ्गंप्रगृह्यावोचत्मत्तःपरःमद्यतिरिक्तश्चेदीश्वरोस्तितर्हितंवामिद

नीमवतु।तवकंशिरोहरामीतियद्यदाख्यवोचत्तदामत्त्राणरक्षणमितिवाक्यं।एतत्व
सत्यंविधातुंनिजभृत्यभाषितमित्यात्रिवबजधांव्याख्यातं।नचेदंपक्षपातेनरक्षणंदैत्य
हननंतत्त्वयिस्वाभाविकंसर्वात्मकेत्वयिस्वतस्तदयोगात्।इत्याह।एकइति।८।एकस्त्व
मेवजगदेतदमुष्ययस्त्वमाद्यंतयोःपृथगवस्यसिमध्यतश्च।सृष्ट्वागुणव्यतिकरंनिज
माययेदंनानेवतैरवसितस्तदनुप्रविष्टः।३४।तज्जगतत्त्वमेवैकः।यत्यतःस्त्वमुख्या
म॰ दावंतेचपृथगवस्यसि।विरामंकरोषि।सत्त्वात्रतयाकारणत्वेनावधित्वेनचवर्तसेइ
त्यर्थः।अतोमध्यतश्चत्वमेव।कुतस्तर्हिभिन्नदृष्टीतिः।तत्राह।निजमाययागुणपरिण

मात्मकमिदंजगत्सृष्ट्वा।तदनुप्रविष्टस्त्वंतैस्तैर्गुणैर्देहेषुवृत्तैःनोतेवस्तुकस्वदंतेवव
स्ववसितःप्रतीतः।तदुक्तंस्कंधपारंपर्येनिर्गुणोपिह्यजोव्यक्तोभगवान्सृजतेपरः
स्वमाययागुणमाविरूपबाध्यबाधकतांगतः।ननुयद्येतज्जगद्दृश्यमेवतर्हिजगतोवै
षम्येनमम(गम)वैषम्यमितिकिंनस्यात्तत्रतत्राहत्वमिति॥त्वंवाइदंसदसदीशभवांस्त
तोन्योमायायदात्मपरबुद्धिरियंह्यपार्था।यद्यस्यजन्मनिधनंस्थितिरीक्षणंचतद्वै
तदेववस्तुकालवदष्टितर्वोः।३७।विस्तावैवैचमेव।इदंसदसत्कार्यकारणात्मकंज
गत्त्वंतुवत्तःपृथक्।भवांस्तुततोन्यःआद्यंतयोःपृथगवस्थानात्।यत्यस्मादेवं

सटी. १०६

अयमात्मीयोऽयंपरइतियाबुद्धिःसाअपार्थामायेव।कार्यकारणात्मेदंदृष्टांतेन
साधयति।यत्(यतः)यस्यजन्मशीक्षणंप्रकाशश्चयस्मिन्निधनंचस्थितिश्चतद्वैतदेव।अष्टि
बीजंकारणंतरुःकार्यंतयोर्यथावस्तुकालमात्रं।अयमर्थः।कालशब्देननीलवाम
मृत्ति धारणयोगान्मृत्तिका।वस्तुशब्देनवस्तुमात्रंतत्त्वंतत्रतरोर्यथापृथ्वीमयबीजमात्र
त्वंतस्यचयथास्थूलसूक्ष्ममात्रत्वंएवंसर्वमपिकार्यकारणात्मकंजगत्परमकारणात्म
परमार्थस कमेवेति।तथाचश्रुतिः।वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमिति।तत्रत्वं
तावदंतेष्टणगवस्थानंदर्शयति।त्वय्यपदमिति॥त्वय्यपदमात्मनिजगद्विलयांबुम

त्वं वदनसमाव
मारंभणेशब्दा
दिन्यइति २

षिर

ध्येऽशेषेऽत्मना निजसुखानुभवो निरीहः। योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्ये स्थि-
तो न तु तमो न गुणांश्च युंक्षे॥ ३६ ॥ इदं जगत् आत्मनैव आत्मनि निक्षिप्य स्वसुखमेवानु-
भवन् निःक्रियः सन् प्रलयोदकमध्ये शयनं करोषि। नहि किं जीवस्यैव मायापितमोहा-
त्मिकरूपा निद्रास्ति। न हि न हि। योगपदं वा वृत्तिर्न स्वभावसाम्यात् निद्रोच्यते इत्याह। योगे-
न मीलिते दृशौ येन। आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निपीता निद्रा येन॥ यतस्तुर्ये अवस्थात्रय-
तिरिक्ते स्वरूपे स्थितं। न तु तमो गुणांश्च आत्मना तमो युंक्षे। प्रोजयसि। न च जाग्रस्वप्नयो- भ.टी. १०३
रिव गुणान् विषयान् युंक्षे। इदानीं कारणत्वेनादावपि पृथगवस्थानं दर्शयन् मध्यतश्च

वमेवेत्येतत् प्रपंचयति॥ ३॥ तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या संचोदितप्रकृतिधर्म-
ण आत्मगूढं। अंभस्यनंतशयनाद्विरमत्समाधेर्नाभेरभूत् स्वकणिकावटवन्महाब्जं।
३७ यस्त्व मृशेषः। तस्यैव ते इदं जगत् वपुः स्वरूपं नान्यस्य। यतस्त्वं मध्यतो न स्याः। कथं-
भूतस्य निजया कालशक्त्या संचोदिता प्रकृतेर्धर्माः सत्वादयो येन। स्वरूपवेदेश्च
नंतशयनात् शेषपर्यंकात् विरमत्समाधिर्यस्य। तस्य तव नाभेः सकाशात् एकार्णवो-
दके महाब्जं लोकपद्मम् अभूत्। कथंभूतं पद्मं। आत्मनि स्वय्येव गूढं। सत् स्वकणिकात-
ः सूक्ष्माद्वटबीजात् महावट इव। तदेवं कारणत्वेनानुगतस्य मध्यतश्च त्वमेव वर्त्त-

सइत्युक्तं।एतदेवप्रपञ्चयन्भगवद्रूपंब्रह्मणोनुभवेनस्फुटयितुंतस्यप्राकृतींचवक्ष्यमा
व० ह।तस्मिन्नंभसीति।७।तस्मिन्नंभसःकविरतोन्यदपश्यमानःस्वांबीजमात्मनितमंस्वबुद्धिवि
चिंत्यानाविंददद्रष्टुमन्तरप्सुनिमज्जमानोजातेंकुरेकथमुद्भोपलम्भेटतबीजं।१८।ता
स्मिन्नश्रेसंभवोयस्यात्मकविर्ब्रह्मास्वदंःपश्यादन्यदपश्यन्नबीजंउपादानकारणंस्वं
चांस्वस्मिन्स्वाधस्थंतमपिनस्वविंदत्।युक्तंचैतत्।अहोस्वंकुरेजातेयतिबीजंतद्दुर्ग
तंकारणंपृथक्कथंनामउमात्रपश्येत्।भवकूपामनयाउस्वस्मिन्एवदृष्टवानित्याह
व ।सचात्मयोनिरतिविस्मितस्वास्थितोसंकालेनतीव्रतपसापरिशुद्धभावः।वामा
मटी· १०८

त्मनीश्वरंसुविरं।धमिनातिस्थूलस्मंन्नतेंद्रियाशयमयेविततंददर्श।२०।सब्रह्मापराह्म
त्पश्चञ्जंस्वां।स्थितःसन्नत्तीव्रेणतपसाध्यानेनस्वेनेनसन्मात्ररूपोणउपादानतयाद
र्शनमुक्तं।ईश्वरत्वेनचदृष्टान्तरतार्थेभिवदित्याह।एवमिति।७।एवंसहस्रवदनांघ्रि
शिरःकरोरुनासाद्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यं।मायामयंसदुपलक्षणसंनिवेशंदृष्ट्वा
महापुरुषमापमुदंविरिंचिः।४०एवंस्वेनेनप्रकारेणसहस्रमपरिमितान्निवदना
दीनितैराढ्यंसमृद्धंमायामयंमायाप्रधानंसतापपंचेनोपलक्षितंसंनिवेशःपादादि
रचनायस्य।तदावचनगवांस्तस्यापिउग्रदंकृतवानित्याह।तस्मादिति।७।तस्मैभवान्

यच्छिरस्तनुं च बिभ्रद्वेदद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ हत्वानयच्छ्रुतिगणांश्च रजस्त
मश्च सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनंति ॥३७॥ हयग्रीवमूर्तिं बिभ्रन् सन् रजस्तमोरूपौ मधुकै
टभाख्यौ हत्वा तस्मै ब्रह्मणे श्रुतिगणान् समर्पितवान्। तत्र हेतुः सत्त्वमिति। एकः त्वमेवे
त्यादिभिरष्टभिः श्लोकैर्यदुक्तं पक्षपातेन रक्षणं तदपि पक्षवधश्च सत्त्वोपाधितो न स्वत इति
तदुपसंहरति। इत्थमिति ॥ इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारैः। लोकान् विभावयसि हंसि
जगत्प्रतीपान्। धर्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वं सटी० १०८
॥३८॥ विभावयसि पालयसि। हंसि संहरसि। कलौ तु तन्न करोषि यतस्तदा च्छन्नोऽभव

यतस्त्रिष्वपि युगेष्वाविर्भावात्। स एवंभूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः। तदेवं भगवतस्तत्त्वं
निरूप्य स्वस्य तद्विचारायोग्यतां निवेदयन् प्रार्थयति। नैतदिति त्रिभिः ॥ नैतन्मन
स्तव कथासु विकुंठनाथ संप्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रं। कामातुरं हर्षशोकभयैष
णार्त्तं तस्मिन् कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ॥३९॥ असाधु बहिर्मुखं। तीव्रं दुर्धरं। हर्षशो
कभयैः एषणया च आर्त्तं दुःखितमपि त्वत्कथासु न संप्रीयते। तस्मिन्नेवंभूते मनसि
कथं तव तत्त्वं विचारयामि ॥ जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति मावितृप्ता शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं
श्रवणं कुतश्चित्। घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनंति

नत्र विचारायोग्यत्वं दर्शयति २

।४४ जिकाऽविष्टत्तासवीजोऽस्युत्तमा मां यतो मधुरादिरसः तत्र तत्राकर्षति । उदरं तु दु
२८र ष्पूरं तत्संग एव यत्किंचिदाहारमात्रं व्रतिचपलादक्षचक्षुः कर्मेन्द्रियाणि तु रूपधारि
तंति त्रोटयंति । न केवलमहमेवैवं कष्टं दशामापन्नः किंतु महाजनोऽप्येवमेव क्लिश्यति
। अतः सर्वजनं पालयेति प्रार्थयति ॥४॥ एवं विकर्मपतितं जनं वैतरिण्यामन्योन्यजन
मरणाज्ञात नीत नीतं । परस्परं जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं दृष्ट्वेति पारच्चरूपीष्टद्विमूढमप्य । म.टी.
२ खं विकर्मणा धपन्नवुःसं सा एव वैतरिणी यमद्वारनदी तस्यां अन्योन्यतो यानि जन्मादीनि तेभ्यो अ ११०
तिनीतं जनं स्वेषां परेषां च विग्रहेऽप्ययथायथं वैरमैत्रं च यस्य एवं मूढं जनं परस्परनुद्देपारस्व

४९
तस्मात्त्वं वैतरिण्याः परे स्थितां दृष्ट्वा नित्यमुक्तं दृष्ट्वेति अहो कष्टमित्येवमनुकंप्यं पी । ह्य मौ
द्धि वैतरणीमुत्तार्य पालय । ननु एकेन मया कथं सर्वजनस्तारणीयः इति चेत्तत्राह कोऽत्र
ते ति ॥७॥ कोऽत्र ते खिलगुरो भगवन् प्रयास उत्तारणेऽस्य भवसंभवलोपहेतोः । मूढेषु वै म
हदनुग्रह आर्तबंधो किं तावत्तनतप्रियनानुनुसेवतां नः ।४८ हे अखिलगुरो कोऽनु ते अ
त्र सर्वजनोत्तारणे प्रयासः । न कोऽपि । कुतः अस्य विश्वस्य भवसंभवलोपानां उत्पत्तिस्थि
तिसंहाराणां हेतोः ततोऽपि किमेतद्दुःकरमिति भावः । उचितं चैतदित्याह मूढेषु इति
ननु वां व वदीनां यां श्वतारयिष्यामि इत्संडरास्त्रहं मास्तु था । इति चेत्तत्राह तवयेपि

यज्ञानामकाःतान्नुसेवमानानांनःतेनउद्धारेणनकिं।वयस्प्रकृत्यादृतांतावदधुनातारयि
ष्यामितावत्तैवकृतार्थःस्याःकिमनेननिर्बंधेनेत्यत्राह।४३।नैवोद्विजेपरदुरत्ययवैतरि
ण्याःत्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः।शोचेततोविमुखचेतसइंद्रियार्थमायासुखाय
भरमुद्वहतोविमूढान्।४३।हेपरस्यवैतरिणीमत्वद्वीर्यगायनमेवमहामृतंतस्मिन्मग्नंचित्तंय
स्य।सोऽहंनवैतरिण्याःनैवोद्विजे।किंतुविमूढान्शोचामि।तानेवाह।ततोमहामृतात्
विमुखंचेतोयेषां।वस्तुतइंद्रियार्थनिमित्तंयन्मायासुखंतदर्थंभरंकुटुंबादिभारंउद्वहंत
ःदेवकादयंतावन्मुक्तिंयद्यप्यातांस्तुतवज्ञामुनयःउपदेक्ष्यंतीतिचेत्तत्राह।प्रायेण

ति।४३।प्रायेणदेवमुनयःस्वविमुक्तिकामाःमौनंचरंतिविजनेनपरार्थनिष्ठाः।नैतान्वि
हायकृपणान्विमुमुक्षुएकोनान्यंत्वदस्यशरणंभ्रमतोनुपश्ये।४४।नविमुक्तिंहेमुनि
नेच्छामि।तर्हिअन्यंकमपिपरार्थंयामामेवकिमितिर्बध्नासीतिचेदतआह।त्वत्तोन्यं
स्यजनस्यशरणंनपश्यामि।नन्वेतेस्त्रीसंभोगसुखिनएव।नकृपणाःतत्राह।यदि
ति।४४।यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखंहितुच्छंकंडूयनेनकरयोरिवदुःखदुःखं।तृप्यंति
नेहकृपणाबहुदुःखभाजःकंडूतिवन्मनसिजंविषहेतधीरः।४५।करयोःकंडूयने
नसंघर्षणेनैवदुःखमनुदुःखंयस्मिन्।तदिदुःखवादेवततोनिर्विद्यमुच्येरन्।तत्राह

क्षपणाः कापुकाः बकुडाः खमाजितो पिशृह्यमेधितुखेन हृष्यंति। अलमिति न मन्यंते।
।कंडूतिवत्कामस्य दुःसहत्वात्। ननु केचित्कंडूतिमपि सहंते। कामं चेत्यत्राह। वस्य
सादाकृश्चिद्वीर एवमनभिजं कामं विषहेत। ननु सर्वो। अत्रापि कंडूतिवदिति दृष्टांत
।ननु मौनादिभिः मोक्षे साधिते शुल्लुलिवते घांपुक्तिः। तत्राह। मौनमिति ॥८॥ मौनव्र
तश्रुततपोध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधयस्त्वापवर्ग्याः। प्रायः परं पुरुषतेव
जितेंद्रियाणां वार्त्ता भवंत्युत न वात्र दांभिकानां ॥पपदे॥ पुरुषस्त्वं तर्यामि नूये मौनाद भ.टी. ११२
यो दश त्वापवर्ग्याः। अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः। रहः विविक्तवासः। ते प्रायशः अजितेंद्रि

याणां इंद्रियभोगार्थविक्रीणतां वार्त्ताजीवनोपाया भवंति। दांभिकानां तु वार्त्ता मात्रम
पि न भवंति। दंभस्यानियतफलत्वात्। कदाचिद्वार्त्ता भवेदेव। वस्तुतं तु न किंचिता
नकामैः मौनादिभिः न भवत्येवेत्याह। रूपेति त्रिभिः ॥१०॥ रूपे इमे सदसती तव वेद
सृष्टे बीजांकुराविव न चान्यदरूपकस्य। युक्ताः समवेक्ष्य पयत्र विचित्यते वां योगेन व
न्हिमिव दारुषु नान्यतः स्यात् ॥१०॥ बीजांकुराविव प्रवाहापन्ने इमे सदसती कार्यका
रणे एव ते रूपे उपलक्षणभूते। वेदेन सृष्टे प्रकाशिते। नचान्यतः स्वरूपमवेतं गोरवा
दिकमेव वेदवदनादेः। अतः अरूपकस्य प्राकृतरूपादिशून्यस्य अतः युक्ताः संयताः

एवमन्क्रियोगेन प्रत्यक्त्वं चानुगमयत्र कार्यकारणे चानुगतं पश्यंति। मथनेन दारु
स्थवह्निमिव। तथा भगवद्भक्तिं कुर्वतां च ज्ञानमिति विशेषः। यद्वा ज्ञानप्रकारमेवाह। ए
तदन्वयमत्यतः प्रधानपरमाण्वादेर्न स्यात्। सएद्धतेत्यादिश्रुतेः। अतः त्वमेव कारण
त्वात्सर्वानुस्यूत इति। तदेवाह। त्वमिति।।३।। त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदंबुमात्राः प्राणेंद्रियाणि
हृदयं चिदनुग्रहश्च। सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्नान्यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसा नि
रुक्तं।।४।। हृदयं मनः। चित् चित्तं। अनुग्रहः अहंकारः। देवतावर्गो वा। सगुणः स्थूलः। विगु भा. २२३
णः सूक्ष्मः। मनश्च वचश्च मनोवचः तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि त्वत्तोन्यं नास्ति। अप्रक्ता।

स्तु त्वस्मिन्ननुगतमपि त्वां न जानंतीत्याह। नैत इति।।५।। नैते गुणा न गुणिनो महदा
यो ये सर्वे मनःप्रभृतयः सहदेवमर्त्याः। आद्यंतवंतमुरुगाय विदंति हि त्वामेवं वि
मृश्य सुधियो विरमंति शब्दात्।।६।। एते गुणाद्यभिमानिनो देवाः। आद्यंतवंतः जडोपा
धित्वात्। अनाद्यंतं निरुपाधिं त्वां न विंदंति। हि तस्मात्सुधियो विद्वांसः एवं विचार्य
शब्दात् अध्ययनव्यापारादुपरमंति। त्वामेव समाधिनोपासते इत्यर्थः। तथा च श्रु
तिः। किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे इति। स्मृतिश्च।। नानुध्यायेद्ब
हून्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्। यदा तमोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति। तदा गंता

सि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेति । उपसंहरति । तत्तेति ॥ ४९ ॥ तत्तेऽर्हत्तम नमः स्तुति
कर्मपूजाः कर्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाः । संसेवया त्वयि विनेति षडंगया किं
भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥ ५० ॥ हे अर्हत्तम नमः स्तुति कर्मपूजा । प्रणिपात स्तु
तिसर्वकर्मार्पणानि कर्म च परिचर्या चरणयोः स्मृतिश्च कथायाः श्रवणं चेत्येवं षडं
गया सम्यक् सेवया त्वां विना परमहंसानां गतौ प्राप्ये त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत । य
स्मादेवं भक्तिं विना न मोक्षः न च भक्तिः षडंगया सेवया विना । प्रणिपात स्तुति सर्वकर्मा सटी ११७
र्पण । परिचर्या चंदनपुष्पादिना पूजनं चरणस्मरणं कथाश्रवणं एषा श्रवणादि

षडंगा भक्तिः । अतः प्राक् प्रार्थितं दास्ययोगमेव सर्वेषां देहीति प्रकरणार्थः ॥ ५० ॥ श्री
नारद उ० ॥ एवं स्तुवत्सु सुरस्त्वतः प्रणतानामप्यदंडवत् । उद्धाप्याश्वास्य तं भक्तं पार्श्वतस्त्व
प्यदर्शितान् । सुरानस्तु विमुक्तरस्तानञ्जलुलोके सुधार्द्रदृक् ॥ ५१ ॥ ततो जयजयेत्यु
च्चैः स्तुवतां नमतां समां तद्दयाद्दृष्टिदृष्टानां सा तं दृः सप्तमोऽत्र वर्तते । ५२ । दयत्पादसत्मा
नलालिपयोऽत्तोलसुम्याः कटाक्षां वलमत्र दृष्टाः । दृष्यंतिदेवाः सततं तत्तातार्यतिनैव
साक्षात्क्रियसु चारु दृष्टाः ॥ ५३ ॥ तं तुष्टुस्तेप्सुपगस्य प्रसन्नः श्रीदगो विंदजगन्निवास
। दृष्टुं महेशोजसुवस्तूपमीदृक्रशाक्ता वयं नेशाधिसो बिनेम ॥ ५४ ॥ तस्य र्थितस्तैः स्तुवते

वरेण्यः तेजो जगद्व्यापितदेव नैजानवास्तु दीर्णमयलं वंद्विकामं आह्लादनं सर्वमय॥ यतः २

श्वकार ॥५०॥ श्रीशुक उ० ॥ एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ॥ प्रह्रादं प्रणतं प्री

तो यतमन्युरभाषत ॥५१॥ एतावद्वर्णिता गुणा यस्य ॥ यतमन्युः उपसंहृतकोपः ॥छ॥

श्रीभगवानु० ॥ प्रह्राद भद्र भद्रं ते प्रीतोहं तेसुरोत्तमः ॥ वरं वृणीष्वाभिमतं कामपूरो

स्म्यहं नृणां ॥५२॥ कामान् पूरयतीति तथा ॥ यद्वा ॥ उरु पार्थप्रवादोस्मीत्यर्थः ॥ अतश्च सटी· १२५

तुर्ण्णां धर्मादीनां मध्ये यद्रोचते तत्प्रार्थय ॥छ॥ मामप्रीणत आयुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे

॥ दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥५३॥ अप्रीणतः अप्रीणयतः न हि पूर्णकामत्वे

न स्तोचितुं ॥छ॥ प्रीणंति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ॥ श्रेयस्कामा महाभाग स

र्वासामाशिषां पतिं ॥५४॥ एवं प्रलोभ्यमानोपि वरैर्लोकप्रलोभनैः ॥ एकांतिकत्वाद्भग

वति नैच्छत्तानसुरोत्तमः ॥५५॥ एकांतिकत्वात् निरुपाधिभक्तत्वात् नैच्छत् इच्छामपि

न चकार ॥छ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे श्रीनृसिंहस्तवने नवमो

ध्यायः ॥छ॥ ॥ दशमे चानुगृह्यामुं भक्तमंतर्हिते हरौ प्रसंगाद्वर्णिता रुद्रकीर्तितोत्र

हृदीर्यते ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भक्तियोगस्य तत्सर्वमंतरायतयार्भकः ॥ मन्यमानो हृषी

केशं स्मयमान उवाच ह ॥ तत्सर्वं वरदानादि ॥छ॥ प्रह्राद उ० ॥ मां मां प्रलोभयोत्पत्त्या

सक्तं कामेष्वेतैर्वरैः न संगभीतो निर्विण्णो धुन्धुस्त्वामुपाश्रितः॥२॥ तत्त्वत्वात्स्वभावेनैव
विषयेष्व आसक्तं मां तेषां कामानां संगाद्भीतः। ननु किमहं सक्तं प्रलोभयामि। न हि न
हि। किंतु वरं वृणीष्वेति वदतस्तवाभिप्रायोन्य एव। तदेवाह॥३॥ तत्त्वलक्षणजिज्ञासु
सक्तं कामेष्वतो दयन्। न वाऽसंसारबीजेषु हृदयग्रंथिषु प्रभो॥२॥ हृदयग्रं। ग्रंथिवं
धकेषु। अन्यथा अनर्थसाधनेषु प्रवर्तनं कृपालोस्तव न घटते इत्यर्थः॥७॥ नान्यथा ते
खिलगुरो घटेत करुणात्मनः। यस्त आशिषआशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक्॥ अदेश मटी· २२६
खिलगुरो अन्यथा सक्तलक्षणज्ञानं विना वरैः प्रलोभनं न घटेत्॥ ननु कथमेवं भृत्य

लक्षणज्ञानं स्यात्तत्राह। य इति। न वर्तनः। ननु कामनयापि सेव्यसेवकयोः स्वामिभृत्य
भावः प्रसिद्धः। सत्यं सोपाधिको सौ न तु तात्त्विक इत्याह॥८॥ आशासानो न वै भृत्यः॥
स्वामिन्याशिष आत्मनः। न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्यो राति चाशिषः॥ यः स्वामिन्या
त्मनः आशिषो अपेक्षमाणो नैव भृत्यः। तथा देहकं चात्मनः स्वाम्यमिच्छन्यो भृत्या
य ददाति स च नैव स्वामी। आवयोस्तु स्वामिभृत्यभावस्तात्त्विक इत्याह। अहं त्विति॥९॥
अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः। नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिवा
त्र नपाश्रयो निरुपाधिः। अन्यथा कामाद्युपाधिं विना अर्थः प्रयोजनं नास्ति। न

न्नुतथापिपरमोदारस्यममप्रसंतोषार्थंकिमपिवृणीष्वेतिचेत्तत्राह।यदीति।७।
यदिरासीशमेकामान्वरांस्त्वंवरदर्षभ।कामानांहृद्यसंरोहंभवतस्तुवृणेवरं।७।
कामांकुराणांहृदिअसंरोहंअनुत्पत्तिंभवतःसकाशात्कामयेद्वानतुकामोत्पत्तौस
त्यांकोदोषस्तत्राह।८।इंद्रियाणिमनःप्राणआत्माधर्मोधृतिर्मतिः।ह्रीःश्रीस्तेजः
स्मृतिःसत्यंयस्यनश्यंतिजन्मना।८।आत्मादेहः।इंद्रियादीनियस्यकामस्यजन्मना।
नश्यंति।कामाःप्रविशणमाह।विमुंचतीति।९।विमुंचतियदाकामान्मानवोमनसि
स्थितान्।तर्ह्येवपुंडरीकाक्षभगवत्त्वायकल्पते।९।भगवद्भावायब्रह्मसमानैश्वर्याय।तथा।

मटी·
२२७

चश्रुतिः।यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः।अथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्म
समश्नुतइति।निर्दोषान्कामान्दातुमिच्छंतंप्रत्याख्यायनमस्यतिनमइति।
१०।नमोभगवतेतुभ्यंपुरुषायमहात्मने।हरयेद्भुतसिंहायब्रह्मणेपरमात्मने।१०।
सत्यमेकांतभक्तस्त्वंतथापिमदाज्ञाकरणीयेत्याह।११।श्रीनृसिंहउवाच।नैकांति
नोमेमयिजात्विहाशिषः।आशासतेमुत्रचयेभवद्विधाः।अथापिमन्वंतरमेतदत्रदैत्ये
श्वराणामनुभुंक्ष्वभोगान्।११।येएकांतिनःकदाचिदपिइहअमुत्रचमत्तोपिआशा।
आशिषोनवांछंत्येव।तथाप्येतन्मन्वंतरमात्रंभोगान्भुंक्ष्व।नतुतर्हिबंधःस्यादित्य

दैत्येश्वराणां

नाद॥११॥ कथा मदीया जुषमाणः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्मनि सन्तमेकं सर्वेषु
भूतेष्वधियज्ञमीशं यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन्॥१२॥ सर्वेषु भूतेषु सन्तमेकमीशं अधिय
ज्ञाधिष्ठातारं मां आत्मन्यावेश्य यजस्व। तर्ह्यनेनैव कर्मणा बंधः स्यात्। नेत्याह।
योगेन मय्यर्पणेन कर्म हिन्वन् यजस्व॥१२॥ भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं
कालजवेन हित्वा। कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां विताय मामेष्यसि मुक्तबंधः॥ सटी. ११८
॥१३॥ भोगेन तु स्वानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं हित्वा। मुक्तबंधः सन् लोकानुग्रहार्थं कीर्तिं
विस्तार्य मां प्राप्स्यसि। कुशलेन पुण्याचरणेन पापं हित्वेति बिभीषामात्रं। अन्यथा

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति न्यायात् ... तेन
विधुनुत इति श्रुतेः।१

तस्य राज्ये स्वग्रहत्वे। न तु तस्य प्राचीनं पापमस्ति न चेदं प्रारब्धपापाभिप्रायं त
स्य भोगेनैव क्षयात्। कुशलेन हित्वेति वचनानुपपत्तेः। अत एव योगेन कर्म हिन्व
न् इतीदमपि लोकसंग्रहार्थं कर्मणि प्रवर्तितस्यानुद्वेगमात्रायेति। सर्वमनघं॥१
४॥ य एतत्कीर्तयेन्मर्त्यस्त्वया गीतमिदं नरः। त्वां च मां च स्मरन्काले कर्मबंधाद्वि
मुच्यते॥१४॥ त्वां च मां च इदं मच्चरित्रं स्मरन् एतत्स्तोत्रं यः कीर्तयेत् स एव तस्य गुणयाद्दासोपि
कर्मबंधाद्विमुच्यते। कुत एव बंधशंकेत्यर्थः। ईश्वराज्ञया प्राप्तकर्माधिकारः सन्
पितुर्निष्कृतिं प्रार्थयति त्रिभिः॥१॥ प्रह्लाद उवाच॥ वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वरात्॥

यदनिंदत्पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरं ।१५ परं वरणीयं एतदेव वृणे । त्वं नेत्रः ।७। अवि २
द्धामर्षाशयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुं भ्रातृहेति मृषादृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाघवा
न् ।१६ विद्धो अमर्षेण क्रोधेन आशयो यस्य सः ।७। तस्मात्पिता मे पूयेत दुरंताद्दु
स्तरादघात् । पूतस्तेऽपांगसंदृष्टस्तदा कृपणवत्सल ।१७ ते अपांगेन संदृष्टः अतः पूत
एव । तथापि हे कृपणवत्सल कार्पण्येन प्रार्थये ।७। श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिःसप्तभि
ः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ । यत्साधोऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः ।१८ यद्य
पि कश्यपो मरीचिर्ब्रह्मा चेति त्वत्पितुस्त्रय एव पूर्वजाः तथापि पितृसप्ततिः सहेति । सटी. ११९

आद्यकल्पगतपित्रभिप्रायेणोक्तं ।७। यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशांताः समदर्शिनः । सा
धवः समुदाचारास्ते पूयंतेऽपि कीकटाः ।१९ यद्यस्मात्सम्यक् उत्तम आचारो येषां
ते कीकटानपि देशांस्तत्तुल्यान्वंशांश्च पवित्रयंति । ननु च भक्तानामयं महिमे ।
ति न चित्रं । अहं तु तादृशो भक्तो न भवामीति चेत्तत्राह ।७। सर्वात्मना न हिंसंति भूत
ग्रामेषु किंचन । उच्चावचेषु दैत्येंद्र मद्भावविगतस्पृहाः ।२० मद्भावेन मद्भक्त्या विग
तास्पृहा येषां ।७। भवंति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः । भवान्मे खलु भक्ता
नां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ।२१ प्रतिरूपधृक् उपमानास्पदं । श्रेष्ठो भक्तस्त्वमेवेत्यर्थः ।७।

ऋणंचेतकार्याणिपितुःसुतस्यसर्वतः।मदंगस्पर्शनेनांगलोकान्यास्यतिसुव्रत
।२२मदंगस्पर्शेनसर्वतःसुतस्यपितुःपापशंकैवनास्ति।केवलंतुत्वत्स्वपानिषेतका
र्याणिकृतानि।।बा।।पित्र्यंवस्थानमातिष्ठयथोक्तंब्रह्मवादिभिः।मय्यावेश्यमनस्त्वातऋ
रुकर्माणिमत्परः।२३वेदवादिभिःउक्तमनतिक्रम्यमत्परःसन्कर्माणिकुरु।।बा।
श्रीशुकउ।।प्रह्लादोपितथाचक्रेपितुर्यत्सांपरायिकं।यथाहभगवान्राजन्नभिषि
क्तोद्विजन्मभिः।२४परमस्तुदेवभक्तलोक्तिदर्षात्प्रह्लादमीशोभिषिषेचराज्ये।तदाज्ञ
यापूर्वदेवचक्रेभक्तिपराखेनहपराज्यनिस्पृहः।२५प्रसादसुमुखंदृष्ट्वाब्रह्मानरहरि

हरिंस्तुत्वावाग्भिःपवित्राभिःप्राहदेवादिभिर्वृतः।२६ब्रह्मोवाच।देवदेवाखिल
ध्यक्षभूतभावनपूर्वज।दिष्ट्यातेनिहतःपापोलोकसंतापनोसुरः।योसोलब्धवरो
मत्तोनवध्योममसृष्टिभिः।तपोयोगबलोन्नद्धसमस्तान्निगमानदन्।२७ममसृ
ष्टिभिःमयासृष्टैर्भूतैःसमस्तान्निगमान्समानित्यर्थः।अहन्हतवान्सर्वयाद
तः।बा।दिष्ट्यास्यतनयःसाधुमहाभागवतोर्भकः।त्वयाविमोचितोमृत्योःदि
ष्ट्यात्वांसमितोधुना।२८एतद्दिष्ट्यानंदपदंत्वंसमितःसम्यक्प्राप्तः।बा।एतद्व
पुस्तेभगवन्ध्यायतःप्रयतात्मनः।सर्वतोगोप्तृसंत्रासान्मृत्योरपिजिघांसतः।२९

सर्वतः संत्रासात् दृष्ट्वोरपिगो ह्यस्त्कं ॥ठ॥ श्रीनृसिंह उवाच ॥ मैवं वरोसुराणां
ते प्रदेयः पद्मसंभवावरः क्रूर निसर्गाणां अहीनाममृतं यथा ॥३०॥ एवंविधो वरस्त्वया
असुराणां न देयः क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषां सर्पाणां अमृतं क्षीरं यथा ॥ठ॥ नारद उ
॥ इत्युक्त्वा भगवान्राजन् ततश्चांतर्दधे हरिः ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना
॥३१॥ ततः संपूज्य शिरसा ववंदे परमेष्ठिनं ॥ भवं प्रजापतीन् देवान् प्रह्लादो भगवत्कल
॥३२॥ ततः काव्यादिभिः सार्द्धं मुनिभिः कमलासनः ॥ दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरो ॥ सटी· १२१
त्पतिं ॥३३॥ प्रतिनंद्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः ॥ स्वधामानि ययू राजन् ब्रह्माद्याः प्रति

पूजिताः ॥३४॥ हिरण्यकशिपोर्नीत्वा प्रपलाय्य शचीपतीः स्वर्गराज्यात्परित्रष्टो स्नुगा
नामेकस्य भूतिं ॥३५॥ नृसिंहेन हते दैत्ये पुनः स्वर्गमवाप्स्यः ॥ दृष्टं यद्भवता राजन् तन्मयाते
७ द्वि पो निवेदितं ॥३६॥ शिशुपालदंतवक्रयोः श्रीकृष्णसायुज्यं कथमिति यत्पृष्टं तदेवतयोः पूर्व
जन्मकथनादिभिः उपपादितमुपसंहरति एवमिति सप्तभिः ॥ठ॥ एवं तौ पार्षदौ विष्णोः
पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः ॥ हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥३७॥ दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ वि
प्रशापेन त्वन्नरस्य पापात्मुखं गताः ॥ठ॥ पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः ॥ कुंभकर्णद
शग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥३८॥ शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः ॥ तच्चित्तौ ज
हृदि

द्वन्द्वं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३९ ॥ एतद्विदितो श्रीरामं चिंतयंतो ॥ ४ ॥ ताविदाथतुजनजौ
तौ शिशुपालकरूषजौ । हरौ वैरानुबंधेन पश्यतस्ते समीयतुः ॥ ४५ ॥ करूषजो दंतवक्रः
हरौ साधुज्यं समीयतुः ॥ ७ ॥ एनः पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः । जहुस्त्वंते तदात्मा
नः कीटः पेशस्कृतो यथा ॥ ४६ ॥ एनः निंदादिना पूर्वकृतं यदेनः तत् तद्ध्यानेन तदात्मानो
जहुः । तदात्मत्वे दृष्टांतः कीटः पेशस्कृतो ध्यानेन यथा तदात्मा तत्स्वरूपो भवतीति ॥ ७ ॥
यथा यथा भगवतो भक्त्या परमयाभिदा । नृपाश्चैद्यादयः साम्यं हरेस्तच्चिंतया ययुः ॥ ४७ ॥ भटी. १२२
आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान् । दमघोषसुतादीनां हरेः साम्यमपि द्विषां ॥ ४८ ॥

^ अभिदात्वेद्दर्शनेन लक्षणया हरेः साम्यं सारूप्यं १

प्रह्लादचरित्रार्थमुपसंहरति । एषेति चतुर्भिः ॥ ७ ॥ एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्म
नः । अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ॥ ४९ ॥ अवतारः श्रीनृसिंहः । तस्य कथाऽत्रा
ख्यातेति शेषः ॥ ७ ॥ प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च । भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च याथा
त्म्यं चास्य वै हरेः ॥ ५० ॥ प्रह्लादस्यानुचरितं चेत्यादेः समाम्नातमिति तृतीयेनान्वयः ॥ ७ ॥ सर्ग
स्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनं । परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् ॥ ५१ ॥
अस्येति अनेनेति सर्गस्थित्यप्ययानां ईशस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त्वं हरेर्गुणकर्मानुवर्णनं चेत्यर्थः । परावरे
षां देवदैत्यानां या निस्थानानि तेषां व्यत्ययो विपर्यासः ॥ ७ ॥ धर्मो भागवतानां च भगव

नृयेन गम्यते। आख्याने अस्मिन् समाम्नातं आध्यात्मिकमशेषतः।४७ आध्यात्मिकं आत्मा
नात्मविवेकादि। एतच्छ्रवणादिफलमाह। यएतदिति द्वाभ्यां।४। यः एतत् पुण्यमाख्यानं।
विष्णोर्वीर्योपबृंहितं। कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते।४८ एतदाख्यानं श्रुत्वा क
र्तयित्वा वा।४। एतद्य आदिपुरुषस्य मृगेंद्रलीलां दैत्येंद्रयूथपवधं प्रयतः पठेत्। दैत्यात्मजा।
स्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वानुभावमकुतोभयमेति लोकं।४९ एतत् एतां नृमृगेंद्रलीलां स्थव३ मटी.
२स तामेवाह। दैत्येंद्रयूथपानां वधं यः श्रुत्वा मन् पठेत् शृणुयाद्वा। पुण्यमनुभावं प्रभावं म। १२३
ति निश्चयं वा। लोकं वैकुंठं कथंभूतं। लोकं अभयं। तत्र गतानां संसारभयाभावात्। अद्य

प्रह्लादस्य माहात्म्यं येन देवो दृष्टः। वयं तु मंदभाग्या इति विषीदंतं युधिष्ठिरं आह नारदः। यू
यमिति त्रिभिः।४। यूयं नृलोके बत भूरिभागाः लोकं पुनाना मुनयो अभियंति। येषां गृ
हान् आवसतीति साक्षात् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिंगं।५० हे राजन् यूयं भूरिभागाः। येषां यु
ष्माकं गृहान् मुनयो अभियंति। सर्वतः समायांति तत्र कस्य हेतोः। एषु गृहेषु नराकारं गू
ढं सत् श्रीकृष्णाख्यं परं ब्रह्म साक्षादावसतीति। ननु कृष्णो अस्माकं मातुलेयः कथं ब्रह्मेत्यु
च्यते। तत्राह।४। स वा अयं ब्रह्म महद्विमृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः। प्रियः सु
हृद्वः खलु मातुलेयः। आत्मार्हणीयो विधिकृत् गुरुश्च।५१ सोयं ब्रह्मैव कथंभूतं महद्

द्विष्टयं यत्कैवल्यं निर्वाणसुखं निरुपाधिः परमानंदः तदनुभवरूपं वः युष्माकं खलु प्रिय
सुहृदित्यादिरूपो भवति। विधिर्हतत्र आज्ञानुवर्ती। ननु परं ब्रह्म चेत् कथं घटपटवद्दृश्य
मुरतिः। कं धर्मा ह्यावरणं तस्यैत्यत आह। नयस्येति॥७॥ नयस्य प्रमाणशब्दस्य प्रज्ञादिना
रूपं धियावस्तुतयोपवर्णितात् मौनेन मनश्चोपशमेन तपसा स्थितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः
॥५२॥ नयस्य रूपं तत्त्वं सत्यादिभिरपि धियाऽस्वरूपधावस्तुतया इदमित्थमिति यावन्नोप व॰टी॰
वर्णितं। न युष्माकं स्वयमेव प्रसन्नः। अस्माकं तु मौनादिसाधनैः तत्प्रसादः प्रार्थनीय १२४
एवेत्याह। मौनेनेति। एष सात्वतां पतिः नः प्रसीदतु। वह्निब्रह्मादस्य दृष्टं परं ब्रह्म वसति

न च तद्दर्शनाय युष्मनयोऽभियंति। न च तस्य ब्रह्ममातुलेत्यादिरूपेण वर्णनं। न च स्वयमेव प्रस
न्नो युष्मयमेव ततो अस्मत्तोऽपि भूरिभागा इति भावः। ननु अन्यैः ईश्वरो नित्यशुद्धसेदादिकं श्रु
रुद्धत्तवान्। ऐश्वर्यं वसूतदीश्वरोऽप्यस्य तत्त्वं न जानातीति कथमित्यपेक्षायां तस्याप्येत
साक्षात्पादद्वयोपोभवनार्वांनकेवलत्वस्येतिवक्तुं आख्यानमुपक्षिपति। स एषेति॥७॥ स एष भ
गवान्नाद्यनूव्यततो द्विकृतं शायदाः। उरुरोदस्पदेवस्य मयेनानंतमायिना॥ पश्यतेनोऽनि
स्ताऽरितवान्॥७॥ युधिष्ठिर उवाच॥ कस्मिन्कर्मणि देवस्य मयोऽहन्जगदीशिनुः। यथा॥
चोपचितां कीर्तिः स्फटेन नानेन कथ्यतां॥ पञ्जगदीशितुर्देवस्य कीर्तिः कस्मिन्कर्मणि

मयोद्गतवान्॥ब॥ नारद उवाच॥ निर्जिता असुरा देवैर्युद्धे तेनोपबृंहिते॥ मायिनां परमाचा
र्यं मयं शरणमाययुः॥५३॥ स तेन श्रीहृष्टेन तदुपबृंहितैः संवर्द्धितैः॥ब॥ स निर्माय पुरस्तिस्र
हैमीं रूप्यायसीं विभुः॥ दुर्लङ्घ्यापायसंयोगा दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः॥५४॥ हैमीं च रूप्यां चायस
सीं चेति तिस्रो निर्माय तेभ्यो ददाविति शेषः॥ दुर्लङ्घ्यो अपायसंयोगो गमनागमने यासां दु
र्वितर्क्याः परिच्छदा यासु॥ब॥ ताभिस्तेसुरसेनान्यो लोकांस्त्रीनीश्वरान्नृप स्मरंतो नाशयं
चक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः॥५५॥ असुराणां सेनान्यः सेनापतयः॥ पूर्ववैरं स्मरंतः त्रीन् लोकान् ईश् मटी. १२५
श्वरा नाशयां चक्रुः॥ब॥ ततस्ते सेश्वरा लोका उपासाद्येश्वरं विभो॥ त्रासितास्तावकान् देववित

ष्ठा नत्रिपुरालयैः॥५६॥ उपासाद्य आराध्य॥ब॥ अथैषां अनुग्रहं भगवान् मा भैष्टेति सुरर्ष
भ विभुः॥ शरं धनुषि संधाय पुरेभ्यस्त्रं विसृजंता॥५७॥ अस्त्रं अग्निमंत्रितं शरं॥ब॥ ततो ग्निवर्णा इ
षवः उत्पेतुः सूर्यमंडलात्॥ यथा मयूखसंदोहा नादृश्यंत पुरो यत॥५८॥ ततः अस्त्रात् सूर्यमं
डलंगतात्॥ मयूखसंदोहा रश्मिसमूहा॥ यतः यैः आछन्नाः पुरो नादृश्यंत॥ब॥ तैः स्पृष्टा व्य
सवः पर्वतिपेतुः स्म पुरौकसः॥ तान् आनीय महायोगी मयः कूपरसे क्षिपत्॥५९॥ कूपरसे ब्र
यं निर्मितामृतकूपेवाप्यामित्यर्थः॥ब॥ सिद्धामृतरसंस्पृष्टाः वज्रसारा महौजसः॥ उत्त
स्थुर्मेघदलना वैद्युता इव वह्नयः॥६०॥ वज्रसारा वज्रवत् दृढांगाः॥ महौजसः॥ महाबल

ःमद्यजेरितो विष्णुरूपावकायध्ववा।४०। विलोकयन्नसंकल्पं विमनस्कं वृषध्वजं। तदैमोमग
वान्नस्मरत्त्रोपायमचीकरत्।४१। वसन्तश्रीमत्तदा वत्सास्त्वयं विष्णुरयं दिगोः। प्रविश्यपि
शुरं कालेकृपामृतरसं पपौ।४२। कालेमध्याह्नकेत्वतिथिवेलायां।४। नेमुराह्यपि परयंते
नन्यषेधशिमो ह्रिताः। नघिज्ञायमहायोगी रस्यपाला निदंडगो।४३। स्वयं विशोकःशोका
र्तान्नुस्मरन्दिवगतिं च तां। देवोसुरोनरोन्यो वा नेश्वरोस्माद्वकश्चन।४४। आत्मनोन्यस्य वा
दिष्टं देवेनापोहितुं क्षयोः। अथासौ शाकिनिःस्वा निःशंसोः प्राधानिकं व्यधात्।४५। पञ्चात्म
नो वा अन्यस्य वादैयोरपि वा। दैवेन दिष्टमुपकल्पितं अपोहितुं परिहर्तुं कश्चिदपि

=आत्मसंबंधिनदेवस्तोयस्य ३

श्वरः समर्थो नास्ति। अथासौ श्रीकृष्णस्वांशो स्वा निःशङ्कःकिनिः प्राधानिकं प्रधनं संग्रामः
तस्मा धनं व्यधात्।४। कारात्। धर्मेति।४६। धर्मज्ञानविरक्त्यर्दितपोविद्याक्रियादिनिःर
थं स्मृतं ध्वजं वाहात् धनुर्वर्मशरा दियत्।४७। धर्मो वैष्णवधर्मः तेन रथं। ज्ञानमयं स्मृतं। विरक्ता
क्त्या ध्वजं। स्वध्यावादानन्तपसा धनुः विद्यारूपं वर्मक्रियाशक्त्याशराणि।४। सन्नद्धो रथ
मास्थाय। मशारं धनुरादेद। शारं धनुषि संधाय युद्धकृत्वैनि जिनीश्वरः।४९। ददाद्दृतेनकूर्मे
घाद्वरोथ त्रिपुरो नृपः। दिवि दंडमयोनेकविमानशत संकुला।५०। विमानशरैता निम
कुलानि संकीर्णानि येषां ते देवादयः।४। देवर्षिपितृसिद्धेशा जयेति सुमुचो मोकैरैः।क्ष

विधानारायणीयकवचरूपावर्मसंनाहो यस्य ४

निःकामःसात्त्विक रथो यस्य ३

क्रियाशक्तिर्वा पार एव शरा णि यस्य ४

वाकिरन्जगुर्हृष्टाः नन्तृतुश्चाप्सरोगणाः।६९ एवं दग्ध्वा पुरस्तिस्रो भगवान्पुर
हा नृप। ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत।७० आदितः आरभ्य स्कंधार्थं निगम
यति। एवमिति।७०। एवंविधान्यस्य हरेः स्वमायया विडंबमानस्य नृलोकमात्मनः। वी
र्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान्पुनानान्यपरं वदामि किं।७१ नृलोकं नराका
रमात्मनो विडंबमानस्य अनुकुर्वतः।७१। ॥इतिश्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे
त्रिपुरवधो नाम दशमोऽध्यायः॥ ॥१०॥ ॥एकादशे नृणां धर्मा आश्रमाणां च वर्णिताः॥
विशेषेण च वर्णानां सुष्पमुख्याश्रयोषितां॥ तदेवं दशभिर्ज्ञानभक्तियोगा उदीरिताः।

विमानशतानि संकुलानि कानियेषां देवादयः ७०

स.टी. २७

अथ पंचभिरध्यायैः कर्मयोगोऽनुवर्ण्यते।१। श्रीशुक उवाच॥ श्रुत्वेहितं साधुसभासभा
जितं। महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः। युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदान्वितः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्व
यंभुवः।१ दैत्यपतेः प्रह्लादस्य ईहितं चरित्रं साधूनां सभायां सभाजितं सत्कृतं श्रुत्वा उ
त्तरं पप्रच्छ। कथंभूतस्य ईहितं। महत्तमानां अग्रण्यः प्रमुखस्य तत्र हेतुः। उरुक्र
मे आत्मा मनो यस्य।१। युधिष्ठिर उवाच॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनं। व
र्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विंदते परं।२ श्रवणे इच्छायां हेतुः। यत यतो धर्मात् परं ज्ञानं भ
क्तिं च विंदते। ननु स्मृतिकारैर्धर्म उक्त एव। परं तु तस्य धर्मस्य व्यवस्थां। ये एवंविधास्त

भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः सुतानां संमतो ब्रह्मंस्तपोयोगसमाधिभिः।३

एवंविधं नास्तीत्याह नारायणेति ॥छ॥ नारायणपरं विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः । करुणा
साधवः शांताः त्वद्विधा न तथापरे ॥ श्रीनारद उवाच ॥ नत्वा भगवतेजाय लोकानां हितक
म्यया ॥ वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतं । पद्मजाय श्रीनारायणाय । तस्यैव मुखाच्छ्रुतं
। तन्मुखादात्मनः श्रवणं संभावयन् विशिनष्टि य इति ॥छ॥ योवतीर्यात्मनोंशेन दाक्षा
यिण्यां तु धर्मतः । लोकानां स्वस्तयेध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे । द धर्ममूलं हि भगवान् सर्ववे
दमयो हरिः । स्मृतं च तद्विदां राजन् येन चात्मा प्रसीदति । उ तत्र तावत् नरमात्रसाधारणं सटी· १२८
धर्ममाह सत्यमिति पंचभिः ॥छ॥ सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः । अहिंसा ब्रह्म
धर्मस्य मूलं भगवान् प्रमाणं स्मृतं च स्मृतिः । तद्विदो वेदविदां येन चात्मा मनः प्र ॥ ॥ प्रथमं तावद्धर्मे प्रमाणमाह वे
सादति तुष्यति । तथा च याज्ञवल्क्यः श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥
सम्यक् संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति ॥

चर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवं ।८ सत्यं यथार्थभाषणं । दया प्रसिद्धा । अहिंसा मनसा वच
सा च तपः एकादश्युपवासादि । शौचं बाह्याभ्यंतरं । तितिक्षा क्षमा । ईक्षा युक्ता
युक्तविवेकः । शमो मनसः संयमः । दमो बाह्येंद्रियाणां । ब्रह्मचर्यं यथायोग्यं । त्या
गो यथाशक्त्या दानं । स्वाध्यायो यथोचितजपः ॥ठ॥ संतोषः समदृक् सेवा ग्राम्येहो
परमः शनैः । नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनं । ए संतोषो दैवलब्धेनालंबु
द्धिः । समदृशां महतां सेवा । ग्राम्येहोपरमः प्रवृत्तकर्मभ्यो निवृत्तिः विपर्ययेहेक्षा नि
ष्फलक्रियाणामवेक्षणं । मौनं वृथालापनिवृत्तिः । आत्मविमर्शनं देहाद्विव्यति

रिक्तात्मानुसंधानं॥७॥अन्नाद्यादेःसंविभागोभूतेभ्यश्चयथार्हतः।तेष्वात्मदेवताबु
द्धिःसुतरांनृषुपांडव॥१०॥आत्मेतिदेवतेतिबुद्धिः॥७॥श्रवणंकीर्त्तनंचास्यस्मरणंम
हतांगतेः।सेवेज्यावनतिर्दास्यंसख्यमात्मसमर्प्पणं॥११॥अस्यश्रीकृष्णस्यश्रवणाद
योनव।इज्याअर्च्चनं॥७॥नृणामेषपरोधर्मःसर्वेषांसमुदाहृतः।त्रिंशल्लक्षणवान्
राजन्सर्वात्मायेनतुष्यति॥१२॥इदानींसाधारणंधर्ममुक्त्वावर्ण्णविवर्णधर्मान्वक्तुंद्विजा
नांलक्षणमाह॥७॥संस्कारायत्राविच्छिन्नाःसद्विजोजोजगादयं।इज्याध्ययनदानानि
विहितानिद्विजन्मनां॥१३॥संस्कारामंत्रवंतोगर्भाधानादयोयस्मिन्नन्वविच्छिन्नाःस

एवं त्रिंशल्ल[illegible]णवान्

मटी· १२९

नद्विजइत्यर्थः संस्काराविच्छेदे सति द्विजत्वं स्यात्तत्राह [illegible] संस्कारस्तु [illegible] जगाद मद्विजः॥१

द्विजः।शूद्रस्तुनमंत्रवत्संस्कारस्युक्तंजगाद।नचोपनयनवंतं।अतोनासौद्विजः।त
थाचस्मृतिः।विवाहमात्रसंस्कारंशूद्रोपिलभतांसदा।नकेनचित्समसृजत्छंद
सातंप्रजापतिः॥श्रुतिश्च॥गायत्र्याब्राह्मणमसृजत्त्रिष्टुभाराजन्यं।जगत्यावै
श्यंनकेनचिच्छूद्रमिति।अतोविवाहव्यतिरिक्तसंस्कारायोग्यताशूद्रस्य।उपनय
नस्यतुसर्वथानिषेधात्।नतस्यद्विजत्वमित्यर्थः।त्रैवर्णिकानामावश्यकान्धर्माना
ह।जन्मेति॥७॥जन्मकर्मावदातानांक्रियाःस्वाश्रमचोदिताः।विप्रस्याध्ययनादी
निषडन्यस्याप्रतिग्रहः॥१४॥जन्मनाविशुद्धेनकुलेन।कर्मणाआचारेणचअवदाता

वैदिकाध्ययनेति
अध्ययनाद्य इति

शुधानी१

नां दुःकुलानां दुराचाराणां । नेतानि विहितानीत्यर्थः । ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिताः
क्रियाश्च शूद्रस्य तु वर्णधर्मा एव न त्वाश्रमभेदेन विशेषाभावात् । ब्राह्मणादीनां च
तुर्णामपि वृत्तिरूपान् धर्मानाह । मार्गैः सप्तभिः विप्रस्येति । विप्रस्य षट्कर्माणि वि
हितानीत्यनुषंगः । तत्र अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च आजीविका । यथाह तुः षण्णां तु क
र्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः । प्रति
ग्रहातिरिक्तं याजनमध्यापनं चापद्यनुजानाति क्षत्रियस्य । वक्ष्यति चानंतरमेव ।
जघन्यो नोत्तमां वृत्तिं मनापद्विजे न्नरक्षते राजन्यमापस्तु सर्वेषामपि सर्वतः । श्लो
अन्यस्य क्षत्रियस्य अध्यापियहति २ सटी. १३०

यतेचाश्वपतिकैकयप्रभृतीनां क्षत्रियाणामुपदेष्टृत्वं । प्रजापालनं त्वधिकं तस्य क्षत्रि
यस्य वृत्तिं तरमाह । राज्ञ इति ॥ राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तुः स्वविषयाकरादिभिः । वैश्य
स्तु वार्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः । १५ । आदिशब्देन दंडशुल्कादि । वार्ता कृषिवाणि
ज्यादिलक्षणा वृत्तिर्वैश्यस्य । ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् । अमाय
यां तु वृत्त्या चरेत्भ्यो लब्धोपजीविका । १६ शूद्रस्य द्विजानां शुश्रूषा विहिता । धर्मस्त्वाजी
विका वा । अमायया निःकपटभावेन मापि सतु वृत्त्या निरंतरमेव सेवा । तेभ्यो वर्णत्रये
भ्यो लब्धेन आजीविका । विप्रस्य मुख्या वृत्तिः कल्पभेदेन युगभेदेन वृत्तिं तराण्याह वार्ते

ति।७।वार्त्ताविविधाशालीनर्यायावरशिलोंछतं।विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयंश्रेयसीचोत्तरोत्तरा
।१६वार्त्ताविविधाकृष्यादिरूपा।शालीनंत्वयाचितं।यायावरंप्रत्यहंधान्ययाञ्चा।।शिलं
शालिक्षेत्रादौस्वामित्यक्तकणिशोपादानं।ऊंछनंआपणादिपतितकणोपादा
नं।द्वयमेकीकृत्यवृत्तिरुक्तं।श्रेयसीचोत्तरोत्तरा।वृत्तिविशेषव्यवस्थांदर्शयन्नापदृत्ति
राह।७।अजघन्योनोत्तमांवृत्तिमनापदिजेत्तरः।ऋतेराजन्यमाक्षेपेसर्वेषामपिसर्वत
ना।१७अजघन्योनीचःउत्तमांश्रेष्ठामापतादिरूपां।ऋतेराजन्यंक्षत्रियस्यआपदिवृत्तिग्रह
दन्यांत्यजेत।वृत्तिविशेषांपूर्वोक्तां।विप्रवृत्तिमितरेषांदर्शयन्नाह।ऋतातिति।७।ऋतामृता मटी. १३१

भ्यांजीवेतमृतेनप्रमृतेनवा।सत्यानृताभ्यांजीवेतनश्ववृत्त्याकदाचन।१८ऋतामृता
भ्यांतिश्लोकांतरेणश्लोकंव्याचष्टे।ऋतमिति।७।ऋतमुंछशिलंप्रोक्तंअमृतंयदया
चितं।मृतंतुनित्ययाञ्चास्यात्प्रमृतंकर्षणंस्मृतं।१९वर्ज्जयेत्तांसदाविप्रोराजन्यश्चगु
रुप्सितां।सर्ववेदमयोविप्रःसर्वदेवमयोनृपः।२०तांनीचसेवांविप्रःक्षत्रियश्चसदावर्जये
त्।नीचोनामवर्णतःकर्मतश्च।तयोस्तद्वर्ज्जनेहेतुमाह।सर्वदेवमयइति।वर्णानामसे
व्यंनकस्यापिधर्मानाह।वृत्तिर्भिःशमइति।७।शमोदमस्तपःशौचंसंतोषःक्षांतिरा
र्जवं।ज्ञानंदयाच्युतात्मत्वंसत्यंचब्रह्मलक्षणं।२१अच्युतात्मत्वं।श्रीलक्ष्मपरत्वंसर्वेषा

सत्यानृतेतुवा [illegible]

मितिः॥८॥ शौर्यं वीर्यं धृतिस्तेजः त्यागश्चात्मजयः क्षमा। ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च
क्षत्रलक्षणं।२२। शौर्यं युद्धोत्साहः। वीर्यं प्रभावः। तेजः प्रागल्भ्यं। त्यागो दानं। आत्मजयो
मनोजयः॥८॥ देवगुर्वच्युते भक्तिः त्रिवर्गपरिपोषणं। आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुण्यं वै
श्यलक्षणं।२३। शूद्रस्य सन्नतिः शौचं सेवा स्वामिन्यमायया। अमंत्रयज्ञो ह्यस्तेयं सत्यं
गो विप्ररक्षणं।२४। अमंत्रयज्ञः। नमःकारेण मंत्रेण पंचयज्ञानुष्ठानं तथा च याज्ञवल्क्य सटी।
ः। नमःकारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेत्। आत्मानं न स्तुतेनैव पक्वान्नेन विवर्जयेत्। अ २३२
थ स्त्रीधर्मानाह। स्त्रीणामिति पंचभिः॥८॥ स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता।

बंधुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणं।२५। पतिरेव देवो यासां पत्युरेव शुश्रूषा पादसंवाह
नादिभिः। तद्बंधुकुलताचरिताचरणं। तस्य पत्युः यद्व्रतं नियमः तस्याचरणं। एतच्चतुष्ट
यं पतिव्रतानां लक्षणं धर्मश्च॥८॥ सम्मार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्तनैः। स्वयं च मंडि
ता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा।२६। सम्मार्जनोपलेपाभ्यामित्यादेः पतिं तजेदिस्युत्तरेणा
यः। परिमृष्टा उद्वर्तनादिना निर्मलीकृता परिच्छदाः पीठमात्रकांस्यताम्राद्युपया॥८॥
कामे स्वश्वा च वेः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च। वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा कालेकाले भजेत्पति
।२७। संतुष्टा अलोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक्। अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं च पतितं न जे

ता॥२८॥ संतुष्टाय यथालाभेन। तावन्मात्रभोगेप्यलोलुपा। दक्षा अनलसा प्रिया सत्या च वाग्यस्य
ः सर्वत्रापि निःश्रमत्वा। अपतितं महापातकैरस्पृष्टं। पतिं भजेत्। यथाह याज्ञवल्क्यः॥
आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः इति। तत्परा सती भजेत्॥८॥ या पतिं हरिभावेन
भजेच्छ्रीरिव तत्परा। हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते॥२९॥ श्रीर्हरिमिव हर्यात्मना प
त्या सह॥ प्रतिलोमजानुलोमजानां वृत्तिमाह॥८॥ हीनैः संकरजातीनां तत्तत्कुलकृता प
वृत्॥ अचौराणामपापानां अंत्यजानां तेवसायिनां॥३०॥ तत्तज्जनिता कुलपरंपराप्राप्ता प
रंपराप्राप्तमपि चौर्यहिंसादिकं च निषेधयति। अचौराणामिति। तत्र स्वदर्शनार्थं कां॥ मटी· १३२

श्च प्रतिलोमज विशेषानाहा अंत्यजेति। रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च। कैवर्त
मेद भिल्लाश्च सप्तैते अंत्यजाः स्मृताः। अंतेवसायिनस्तु चांडाल श्वपच समातंगादयः। ते
षां परंपराप्राप्तैव वृत्तिर्भजनादिर्न्ति रित्यर्थः। श्रेष्ठादपि परधर्मात् न्नीचोपि स्वधर्म
एव श्रेयानित्याह। प्राइयेति॥८॥ प्रायः स्वभाव विहितो नृणां धर्मो युगे युगे। वेददृग्भिः।
स्मृतो राजन्॥ प्रेत्य चेह च शर्मकृत्॥३१॥ स्वभावेन सत्वादिप्रकृत्या विहितो धर्मः नृणां शर्मकृ
त् सुखदेह इह स्मृतः। के? वेददृग्भिः। वेद एव दृक् चक्षुर्येषां तैः। ननु स्वाभाविकस्य धर्मणो
बंधहेतुत्वात् कथं सुखहेतुत्वं तत्राह। वृत्त्येति॥८॥ वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमानः स्वकर्म

नायता चौरी
गतावुपाश्र
यान्तु स्वध
र्मो विगुणः
परधर्मात्स्व
नुष्ठिता दृति

नैतत्पुरस्तात्तत्रैवानुकंपप्रह्लादेन आपसर्थं श्रीवकुमन्यमानकथ

कृत्। द्विवास्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात्॥३२॥ तनु काम्यानि कर्माणि कुर्वतः त
त्फलोपभोगपरम्परया कथं विरज्येत तत्राह तमोऽह इत्यादि॥ तत्र दृष्टांतमाह॥ उप्यमानमिति
द्वाभ्यां॥ ॥ उप्यमानं मुहुः क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात्। न कल्पते पुनः सूत्यै उप्तं बीजं च न
श्यति॥३३॥ एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया॥ ॥ विरज्येत
यथा राजन्नाग्निवत्कामबिंदुभिः॥३४॥ कामाः आशीरंध्रे वासनात्द्रूपेणायस्मिन्। तत्र तांश्चयं
भावः उक्तरवासना विष्टस्य सद्यैव कामत्यागो संभवात् वेदोक्तनियमेन बहुशः कामा
न्भुंजानस्यैव नित्यनैमित्तिके विशुद्धचेतसः तद्दोषदर्शनेन यथाति सोऽन्तरिव सुखाना

मटी॰ १२४

...ज्ञातिमस्कंको भारत एव नित्य ... दृशो घटेतापि प्रधाना स्कंधानामहृद्याम नाना माधिकारित्वानुत
त्यंतं बालानद्यापि ताथि योद्धं धारा ... तेरिति। अतः कथितं नवधेर

मिदं शनैः ॥ तैर्विरागो भवति। यथा सवीर्यं क्षेत्रं शनैर्निर्वीर्यं भवति। यथा वा ज्वलितो
ग्निर्घृतबिंदुभिर्न शाम्यति। किंतु महता घृतपूरेण शाम्यत्येव। तद्वत्॥ शमादिरेव ब्राह्म
णादिव्यवहारे मुख्यः न जातिमात्रादित्याह। यस्येति॥ ॥ यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णा
भिव्यंजकं। यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत्॥३५॥ यद्यदि अन्यत्र वर्णांतरेपि दृ
श्येत तद्वर्णांतरं तेनैव लक्षणनिमित्तेनैव विनिर्दिशेत् न तु जातिनिमित्तेनेत्यर्थः॥ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे सदाचारनिर्णयो नामैकादशोऽध्यायः॥ ॥
॥ ॥ ॥ द्वादशे वर्ण्यते धर्मो ब्रह्मचारिवनस्थयोः। चतुर्णामाश्रमाणां च साधारणपतन्क

स्थिताः॥वर्णादीनांधर्मा उक्ताः॥इदानीमाश्रमधर्मा उच्यंते॥तत्रास्मिन्द्वादशोध्याये ब्रह्मचारि
वनस्थयोः॥असाधारणानुक्त्वोभयोःसाधारणो धर्मोच्यंते॥त्रयोदशे यतेर्धर्मः॥चतुर्दशे गृहस्थ
स्य॥पंचदशे सर्वधर्मसारसंग्रहः॥ब॥श्रीनारद उ॥ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्नकुर्वन्गु
रोर्हितं॥आचरन्दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः॥१॥ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्गुर्वादीनु
पासीत तेन तेनाहूयः ताताद्वा॥ब॥सायंप्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान्॥संध्ये उभे
च यतवाग्जपन्ब्रह्म समाहितः॥२॥ब्रह्म गायत्रीं जपन् संध्याद्वयं उपासीत॥उभे संध्ये च यत
वाक्॥सायंप्रातः संध्याकालनिमित्तं मौनं कुर्यात्॥ब॥छंदांस्यधीयीत गुरोराहूतश्चेत्सु भ.टी. १३५

यंत्रितः॥उपक्रमेवसाने च चरणौ शिरसा नमेत्॥३॥उपक्रमे आदौ॥अवसाने अंते गुरोश्च
रणौ नमेत्॥ब॥मेखलाजिनवासांसि जटादंडकमंडलून्॥बिभृयादुपवीतं च दर्भपा
णिर्यथोदितं॥४॥यथोदितमिति॥पालाशो दंडो ब्राह्मणस्येत्यादि॥नियममनतिक्रम्य
जटाधारणं उ केशाद्यसाधनाभावमात्रं॥ब॥सायंप्रातश्चरेद्भैक्ष्यं गुरवे तन्निवेदयेत्॥भुं
जीत यद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत्क्वचित्॥५॥सुशीलो मितभुक् दक्षः श्रद्दधानो जितेंद्रियः
॥यावदर्थं व्यवहरेत्स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु वा॥६॥यावदर्थं भिक्षाग्रहणपर्यंतं॥ब॥वर्जयेत्प्र
मदागाथामगृहस्थो बृहद्व्रतः॥इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंत्यपि यतेर्मनः॥७॥बृहद्व्रतः ब्र

स्म वर्यवान्।। गृहस्थव्यतिरिक्तः सर्वोपि वर्जयेत्।। तत्र हेतुः इंद्रियाणीति। इंद्रियाणि बलवं
ति यतेरपि मनो हरंतीति।।८।। केशप्रसाधनोन्मर्दनलेपनाभ्यंजनादिकं गुरुस्त्रीनिर्ग्रंथति
भिः कारयेन्नात्मनो युवा।।८ न कारयेदित्यत्र हेतुमाह। नद्यिति।।८।। नद्यग्निः प्रमदानामंत्र
तकं सेनेमः प्रमाणाम् तुलामपि रहो नह्यात् अन्यदा यावदर्थकृत्।। एरहः एकांते। अन्यदा
केशप्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरे यावदर्थं तदुक्तं कुर्यात्। ननु मिथ्यावादतिकरमलत्वा
त्वल्पकुधायः स्यात्। जह्यादिति कोयं निर्बंधः। तत्राह।।८।। कल्पयित्वात्मना यावद्राजामपि
दमीश्वरः। द्वैतं तावन्न विरमेत् नातात्मस्य विपर्ययः।।१० आत्मना स्वकृपसाद्दाकारेण इदं

=मति २
=प्रनेकांतावकरे ३

२ स्वयं

म.टी.
१३६

के

इदं इंद्रियादि न्नानासमाग्रं कल्पयित्वा निश्चित्य यावदसौ जीवः ईश्वरः स्वतंत्रो न भवेत्ता
वद्वैतं अयं प्रमान् इयं स्त्रीत्यादि। भेदो न विरमेत् तावद्वैतं। ततः किमतआह। ततः द्वैतादि
पर्ययः।।८।। एतत्सर्वं गृहस्थस्य समाम्नातं यतेरपि। गुरु स्त्री विकल्पेन गृहस्थस्य गुरुगा
मिनः।।११ गृहस्थस्य विशेषमाह। अंजनेति।।८।। अंजनाभ्यंजनोन्मर्दस्त्रावलेपमिषं मधु। स्रग्
गंधलेपालंकारान् त्यजेद्यद्यैष्टव्रतः।।१२ अंजनादीनामामिषांतानां द्वैतं।। अंजनं
शरीरस्याभ्यंजनं शिरसः।। स्त्रीयंच। अवलेखो चित्रकर्म स्त्रीणां कुर्यादो लेपनं अंजन
अंगादिस्वरूपतो निषिध्यते। पूर्वं तु कथं विदाय दिवान्नमपि। स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमिति

गुरुस्त्रीनिमित

गुणाद्यासेन
योग्यतानुधिः
प्रतर्जयेदिदे
पक्षे
१२ सर्वं ... शा
२ पाधकतो ४

पाद

अ

अजा रतन्निरीक्ष
तोवार २

वेदः ॥छ॥ उ मुनिर्वैवंरूक्तेऊले द्विजोऽधीत्यावडुध्यव। त्रयीं सांगोपनिषदं यावदर्थं यथाबलं ॥
उक्तं गेः शिष्यादिभिरुपनिषद्भिश्च सहितां वेदत्रयीमधीत्य स्ववडुध्यवतदर्थं विचार्य यथा
वदर्थं स्वाधिकारानुसारेण ॥छ॥ दत्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः । गृहं वनं वा प्रवि
शेत् प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् ॥१४॥ यदीश्वरः शक्तस्तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्वा यथाधिका
रं गृहस्थाद्याश्रमं स्वीकुर्यात् । प्रव्रजेत वा । तत्रैव वा वसेत् । नैष्ठिकत्यादित्यर्थः ॥छ॥ अ
ग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोक्षजं । भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् ॥१५॥ पश्य ...सटी. १३१
धामभिः स्वाश्रयैः भूतैर्जीवैः सह ॥छ॥ एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही । चरन्वि

गन्धयन्त्रपा

दितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥१६॥ तन्नियं स्तीयाचरन् एवमाचरन् विदितं विज्ञानं विज्ञेयं
येन ॥ सः ॥छ॥ वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान्मुनिसंमतान् । यानातिष्ठन्मुनिर्गच्छेत् ऋषिलो
कमिहांजसा ॥१७॥ ऋषिलोकं महर्लोकं ॥छ॥ न कृष्टपच्यमश्नीयात् अकृष्टं चाप्यकालतः
। अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमथाहरेत् ॥१८॥ अकृष्टं अकृष्टपच्यं अश्नीयात् । अकाल
तः पाककालात्पूर्वमेव तिष्यन्नं नाश्नीयात् । अर्कपक्वं फलादि । अग्निपक्वं धान्यादि ।
आमं वा अश्नीयात् ॥छ॥ वन्यैश्चरुपुरोडाशान् निर्वपेत्कालचोदितान् । लब्ध्वा नवे नवेऽन्नाद्ये
पुराणं तु परित्यजेत् ॥१९॥ वन्यैर्नीवारादिभिश्चरुपुरोडाशान् कालचोदितान् नित्यानु

राणां पूर्वसंचितं यत्त्रादि परित्यजेत्॥१९॥ अन्यार्थमेव शरणमुटजं वा द्विकं दरं। आश्रयेत हिमा
वाद्युग्रैर्वर्षाद्यातिपमात्स्वयं॥२०॥ हिमादीन् स्वयं सहेत॥ केशरोमनखश्मश्रुमलान् नि
जटिलोदधत्। कमंडलुं जिनेंडे दैवं कुलाग्निपरिछदान्॥२१॥ केशादीन मलं वा पश्चालनेन
धारयेत्। स्नानं कुर्यात् द्वयपरं उपशालवस्त्रायात्। कमंडल्वादीश्च दधत्। धारयेदित्यर्थः॥
वरे घने वा दशाद्यानष्टौ वा चतुरो पुनः। विवेकं वा यथाबुद्धिर्न विपर्यंत कल्पवृतः॥२२॥ कल्प म.टी.
वृतः तपःक्लेशात् यथाबुद्धि न नाशयेत्। तथा वरेत्। द्वादशाद्यनंतरमपि स्वधर्मानुष्टाने १३८
शक्तः तर्हि वने एव वसेत्। यदि ज्ञानात्याप्तियोग्यः तर्हि सन्यसेत्। तत्र यरद्वितस्य यत्ना।

इति उत्तराध्याये

स्यं तदाह। यदेति॥ यदाकल्पः स्वदृष्टया यां व्याधिभिर्जरयो तवा। आन्वीक्षिकीं वा वि
द्यायां कुर्यादनशनादिकं॥२३॥ यदा स्वक्रियायां स्वधर्मानुष्टाने अकल्पः असमर्थः तदेव।
आन्वीक्षिकीं ज्ञानात्याप्ते। तदा अनशनं कुर्यात्। अनशनादिकं निष्पतः तत्स्वर्वं कल्पम
ह। आत्मनीत्यादिना यावदध्याय समाप्तिः॥ आत्मन्यग्नीन् समारोप्य संन्यस्य अहंम
मात्मतां। कारणेणुन्यसेत् सम्यक् संघातं तु यथार्हतः॥२४॥ यथार्हतः यथायोग्यं। स्वकार
णे आकाशादिषु संघातं देहं न्यसेत्। प्रविलापयेत्। तदेव विशदं दर्शयति खेखानीति
॥ खे खानि वायौ निश्वासान् तेजस्यूष्माणि आप्सु वा। अस्थ स्वक्लेष्मायानि क्षितौ॥

शेषं यथोक्तं ॥२५॥ खे आकाशे खानि देहगतछिद्राणि आत्मवान् धीमान् ॥३॥ घं अस्थिमां
सादिकठिनांशं क्षितौ ॥ एवं स्थूलशरीरस्य लयमुक्त्वा ॥ लिंगशरीरस्याध्यात्मादीनां स्वस्व
कारणेषु राजसाहंकारादिषु लयो वाच्यः ॥ तथापीह तेषां लयभावनाऽयं अद्वितीयात्म
प्रतिपत्तिपरेति ॥ यथा कथंचित्तेषु प्राप्ते देवतानां प्रवर्त्तकत्वेन प्राधान्यादिंद्रियतद्विषय
योर्देवतासु लयः कथ्यते ॥७॥ वाचमग्नौ सवक्तव्यां इंद्रे शिल्पं करावपि ॥ पदानि गत्या वय
सि रत्योपस्थं प्रजापतौ ॥२६॥ वक्तव्यसहितां वाचं अग्नौ न्यसेत् ॥ एवं सर्वत्र पादौ गत्या सह वय
सि विष्णौ ॥७॥ रत्योपायुं विसर्गं च यथास्थानं विनिर्दिशेत् ॥ दिक्षु श्रोत्रं सनादेन स्पर्शमध्या

भटी॰
१३९

अध्यात्मविदिति पाठे वायाविति ज्ञातव्यं ।

त्मनि वायौ ॥२७॥ सनादेन शब्देन सह अध्यात्मनि वायौ ॥७॥ रूपाणि चक्षुषा राजन् ज्योति
ष्यभिनिवेशयेत् ॥ अप्सु प्रचेतसा जिह्वां गंधैर्घ्राणं क्षितौ न्यसेत् ॥२८॥ ज्योतिषि आदित्ये रू
पाणि ॥ रसगंधयोस्त्विंद्रियाद्याकर्षत्वेन प्राधान्यविवक्षया देवतासहितस्य इंद्रियस्य
विषये लयमाह ॥ प्रचेतसा सह जिह्वां रसनां अप्सु रसरूपासु ॥ घ्राणशब्देन अश्विनोरप्यु
पलक्षणं ॥ अश्विभ्यां सह घ्राणं घ्रेयैः गंधैरुपलक्षितायां क्षितौ विन्यसेदित्यर्थः ॥७॥ मनो मनोर
थैश्चंद्रे बुद्धिं बोध्यैः परे ॥ कर्माण्यध्यात्मना रुद्रे यदहंममता क्रियया ॥२९॥ परेकावाब्रह्म
णि ॥ अध्यात्मना अहंकारेण ॥ कथं तत्तद्रुद्रे यद्यस्मात्तु अहंममतापूर्विका क्रिया भवति

द्विं बो २

अध्यात्मना इति पाठे कर्माण्यहंकारेण सहेत्यर्थः

तस्मिन्॥[illegible]॥ सत्त्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञे ज्ञेयगुणैर्वैकारिकं परे। अस्त्विति तिमा। योऽज्योतिष्पदो वा।
युतेन मे स्यन्तं॥३०॥ सत्त्वेन चेतनया गुणैर्गुणकार्यैः आगवपिष्टैर्दैवैः सह। यद्वा सत्त्वादि
भिर्गुणैर्हेतुभूतैः वैकारिकं मोक्षत्वादिविकारवंतं क्षेत्रज्ञं परे निर्विकारे ब्रह्मणि ति।
ननु विकारवतः कथं परे अविकारे लयः स्यात्तत्राह। विकारहेतूनां सर्वोपाधीनां लय
वारेणेत्यर्थः। अस्त्विति अदोऽप्याति॥[illegible]॥ कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्ते तारे च ततः। इत्य सटी·
क्षरे तयात्मानं चिन्मात्रमवशेषितं ज्ञात्वाऽद्वयो ध्यायिरमेत दग्धयोनिरिवानलः॥३१॥ त १४०
वतत्पक्षस्ते अहंतत्त्वे। तच्च महति महत्तत्त्वे। तदव्यक्ते प्रधाने। तत् अव्यक्तं प्रधानं अक्षरे

परमात्मनि। इति सर्वोपाधिलयाद्धेतोः अवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं ज्ञात्वाऽहमस्मीत्यनयाज्ञ
वाद्वयः सन् विरमेत्। दग्धकाष्ठो यथानलः॥[illegible]॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे सप्त
मस्कंधे आश्रमधर्मकथने द्वादशोऽध्यायः॥ ॥[illegible]॥ ॥त्रयोदशे यतेर्धर्मः साधकस्योच्य
ते महान्। अवधूतेतिहासेन सिद्धावस्थाऽववर्ण्यते॥ श्रीनारद उवाच॥ कल्पस्त्वेवं परिव्र
ज्य देहमात्रावशेषितः। ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीं॥१॥ एवं ध्या वाऽकल्प
स्तु ध्यानेन शान्तं कुर्यात्। आन्वीक्षिक्यां कल्पश्चेत् द्विपरिव्रजेदिति संबंधः। कियदवत्याज्य
देहव्यतिरिक्तं सर्वमित्याह। देहमात्रेति। तस्य धर्मानाह। ग्रामैकरात्रेण वसितः॥[illegible]॥ बिभृ

ॐ पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये। आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये॥ ४
ॐ सदसतः परे कार्यकारणव्यतिरिक्ते ॐ

याद्यद्येसो वासः कोपीनाछादनं परं। त्यक्तं न लिंगदंडादेरन्यत्किंचिदनापदि।१२ कोपीनं
गुह्यं आछाद्यते यावता तावन्मात्रं परं केवलं अन्यदपि वा त्यक्तं प्रैषोच्चारणात्पूर्वमेवा
एक एव चरेद्भिक्षुः आत्मारामोऽनपाश्रयः। सर्वभूतसुहृच्छांतो नारायणपरायणः।१३ नवा
त्मानं परं ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरण्यनिर्देशः न हि बद्धमुक्तयोरैक्यं संभवति। तत्राह सु
प्तेति॥ बा॥ सुप्तप्रबोधयोः संधावात्मनो गतिमात्मदृक् पश्येद्बंधं च मोक्षं च मायामात्रं न
वस्तुतः॥ १४ सुषुप्ते हि तमसावृतमात्मतत्त्वं जाग्रत्स्वप्नयोस्तु विक्षिप्तं प्रकाशते। संधौ तु
तमो नापि विक्षेपः। अतस्तदा आत्मदृक् आत्मानं लक्षीकृत्य स्थितः सन् आत्मनो गतिं तत्त्वं

किंचित्ज्ञानं किंचिदज्ञानं २

सटी. १४१

पश्यन् तु अत एव बंधं मोक्षं च मायामात्रं पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः। त
दुक्तं योगग्रंथे। निद्रादौ जागरस्यांते यो भाव उपजायते। तं भावं भावयन्नित्यं मुच्यते को
न बंधनात्॥ बा॥ नाभिनंदेत ध्रुवं मृत्युमध्रुवं वास्य जीवितं। कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां
प्रभवाप्ययौ॥ १५ अस्य देहस्य प्रभवोऽप्ययश्च यस्मात् तं कालं॥ बा॥ नासच्छास्त्रेषु सज्जे
त नोपजीवेत जीविकां। वादवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षं कंचन संश्रयेत्॥ १६ असच्छास्त्रेषु अ
नात्मपरेषु। नाटकादिषु। जीविकां नक्षत्रविद्यादिरूपां। वादवादान् जल्पवितंडानिष्ठान्
कं च न मपि पक्षं निर्बंधेन न संश्रयेत्॥ बा॥ न शिष्याननुबध्नीत ग्रंथान्नैवाभ्यसेद्बहून्

वाउने तेतोयदि
पु-प्रकृतिविधावृ

व्याख्यामुपयुंजीत नारंभानारभेत्क्वचित्।८। शिष्यान्नानुबध्नीत। प्रलोभनादिबलान्नापा
दयेत्। आरंभान्मठादिव्यापारान्नकुर्यात्। पारमहंस्यविशेषमाह।९। नयतेराश्रमप्र
यो धर्महेतुर्महात्मनः। शांतस्य समचित्तस्य बिभृयादुतवा त्यजेत्।९। नयतेराश्रमो धर्म
ःकथंभूतस्य यतेः महात्मनः परमहंसस्य। तस्य लक्षणं शांतस्येत्यादि। प्राय इत्यस्या
यं भावः। ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं बहूदकादिलिंगमाश्रित्य अवश्यस्वधर्मयमान्नियमांश्चा
चरेत्। ज्ञानोत्पत्तौ यतेत। उत्पन्ने तु ज्ञाने न यमाद्यैः कृत्यमस्ति। यमाश्च स्वत एव स्फुरंति। अतो भटी· १४२
ल्लादंडलिंगादिभिः प्रयोजनाभावात् लोकसंग्रहार्थं धारयेद्वा त्यजेद्वेति। तामेव ज्ञानद

र्शाभावे योगे त्वत्रापरिहारार्थमाह। अव्यक्तेति।१०। अव्यक्तलिंगो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्त
बालवत्। कविर्मूकवदात्मानं स्वं दृष्ट्या दर्शयेन्नृणां।१०। नवद्विर्व्यक्तं लिंगं यस्य। व्यक्तोऽर्थ
ःप्रयोजनं आत्मानुसंधानं यस्य सः। मनीष्यपि उन्मत्तबालवच्चरेत्। कविरपि मूकवदा
त्मानं नृणां दृष्ट्या दर्शयेत्। ते यथोन्मत्तादिरूपं विदेरन् तथा वर्तेत। स्वदृष्ट्येति पाठे बाह्या
नुसंधानाभावेनेत्यर्थः। परमहंसधर्ममितिहासेन स्फुटयति अत्रापीति द्वाभ्यां यावदध्यायस
माप्तेः।११। अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं। प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च
।११। अजगरव्रतस्य मुनेः अजगरव्रतं नाम एकत्र स्थित्वा प्रारब्धकर्मभोगः।१२। तं शयानं

वे१

रोपस्थे कावेर्यां सह्यसानुनि । रजस्वलैस्तनूदेशे निगूढामलतेजसं ।।१२ धरोपस्थे भूतले । सह्य
देशस्तटे । रजोभिः धूसरैस्तनूदेशैर्देहावयवैः । निगूढं च्छन्नं मलं तेजो यस्य तं ।।टी।। ददर्श लोकान्वि
चरन् लोकतत्त्वविवित्सया । वृतोमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः ।।१३ कर्मणाकृतिभि
र्वाचा लिंगैर्वर्णाश्रमादिभिः । न विदंति जना यं वै सोसाविति न वेति च ।।१४ कर्मादिभिर्जना
यं न विदुः ।।टी।। तं नत्वाभ्यर्च्य विधिवत्पादयोः शिरसा स्पृशन् । विवित्सुरिदमप्राक्षीन्म
हाभागवतोसुरः ।।१५ तं पादयोः शिरसा स्पृशन् नत्वा अप्राक्षीत् । इत्युत्तरेणान्वयः ।।टी।।
बिभर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान् यथा । वित्तं चैवोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह ।।१६ भटी। १४२

उद्यमवानिव भोगवानिव पीवानं स्थूलं देहं धारयसि । तत्र हेतुं वदति वित्तमीयेनाद्युद्यमः ।
उद्यमं विनैव मम भोगोस्तीति चेत्तत्राह । वित्तं चेति ।।टी।। भोगिनां खलु देहोयं पीवा भवति ना
न्यथा । न ते शयानस्य निरुद्यमस्य ब्रह्मन्नुहार्थो यत एव भोगाः । अभोगिनोयं तव विप्र देहः
पीवा यतस्तद्वद नः क्षमं चेत् ।।१७ नु इति निश्चये । हे इति अपि हे ब्रह्मन् तवार्थो नास्ति । निद्यमिद्ध
मित्यर्थः । यतोर्थाद्भवति तदेतोः पीवा त्वमं यो स्पंचेत् । किंच । वित्तार्जनाद्यमर्थोप्यर्थ
जनः तदर्थमुद्यमं करोति त्वं तु समर्थोपि किमित्युद्यमं न करोषीत्याह ।।टी।। कविः कल्पो
निपुणदृक् चित्रप्रियकथः समः । लोकस्य कुर्वतः कर्म शेषे तद्वीक्षितापि वा ।।१८ कविर्वि

धान्‌कल्पोदक्षः निपुणदृक्‌चतुरः। चित्राः प्रियाः लोकरंजना कथा यस्य। तथापि लोकस्य
कर्म कुर्वतस्ततः शेषे। तद्वीक्षिता। पि सर्वं पश्यन्नपि न द्वेषि। तो विद्वानज्ञोषीत्यर्थः॥१॥ तद्दर
श्रीनारद उवाच॥ स इत्थं दैत्यपतिना परिपृष्टो महामुनिः। स्मयमानस्तमभ्याह तद्वाग्गृहीत
यंत्रितः॥१९ तस्य वागेव सूत्रं तेन यंत्रितो वशीकृतः सन्नाह॥१॥ अवधूत उवाच॥ वेदे
दमसुरश्रेष्ठ भवान्नन्वार्यसंमतः। ईहोपरमयोर्नृणां पदान्यध्यात्मचक्षुषा॥२० अध्यात्मच भटी·
क्षुषान्तर्दृष्ट्या। भवान्वेद वेत्ति। आर्याणां ज्ञानिनां संमतो भवति॥ इदं किमिति यदुक्तं तदेवाह। १४४
नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानि स्थानानि फलानीत्यर्थः वेदेत्यत्र हेतुर्यस्येति॥१॥

यस्य नारायणो देवो भगवान्हृद्गतः सदा। भक्त्या केवलयाज्ञानं धुनोति ध्वांतमर्कवत्॥२१
हृदि प्रविष्टः सन्नज्ञानं धुनोति नाशयति। अर्कोदितो यथा ध्वांतं॥१॥ अथापि ब्रूमहे प्रश्नां
स्तव राजन्यथाश्रुतं। संभाषणीयो हि भवानात्मनः शुद्धिमिछता॥२२ यथाश्रुतमिति
अनृतपरिहारायोक्तं। लोकः कर्मसु प्रवर्तते निवर्तते च। त्वं तु निवृत्तः सन्कुतः किं शेष इति यत्पृष्टं तस्यो
त्तरमाह द्वाभ्यां तृष्णयेति च त्रिभिः॥१॥ तृष्णया भववाहिन्या योग्यैः कामैरपूर्यया। कर्माणि कार्य
माणोहं नानायोनिषु योजितः॥२३ भवप्रवाहकारिण्या तृष्णया। यथोचितैरपि विषयैः
पूरयितुमशक्यया कर्मसु प्रवर्त्यमानोहं पूर्वं नानायोनिषु प्रवेशितः॥१॥ यदृच्छया लोका

मिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् । स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च ॥२४॥ तद्येव दत्तमेवेदं
लोकं मनुष्यदेहं धर्मेण स्वर्गस्य द्वारं साधनं । अधर्मेण तिरश्चां श्वानशूकरादियोनेः कारणं
। मिश्राभ्यां पुण्यापुण्याभ्यां पुनरप्यस्य मनुष्यत्वस्य द्वारं । सर्वतो निवृत्त्या त्वपवर्गस्य द्वार
मित्यर्थः ॥ ७ ॥ अत्रापि दंपतीनां च सुखायान्यापनुत्तये कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तोस्मि
विपर्ययं ॥२५॥ अत्रापि मनुष्यत्वेप्यन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्त्यै विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोस्मीन
नु प्रवृत्त्या कदाचित्सुखं स्यात् । निवृत्त्या तु किं स्यात्तत्राह ॥ ७ ॥ सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपर
तिस्तनुः । मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वा भोगान्स्वप्स्यामि संविशन् ॥२६॥ सुखमस्य स्वरूपमेव । तत

सुखाय सुखप्राप्त्यर्थं ।३ जीवस्य ।२

भ.टी.
१४५

ईहा किं न प्रकाश्यते । तत्राह ॥ सर्वेति ॥ तनोतीति तनुः सर्वक्रियानिवृत्तौ अत एव प्रकाशतनुरि
त्यर्थः । भोगांश्च मनःसंस्पर्शजान्मनोरथमात्रजानशाश्वतान्दृष्ट्वा स्वप्स्यामि निरु
द्यमोस्मीत्यर्थः । तर्हि कदाचित्कथं दुःखं तत्राह ॥ संविशन्प्रारब्धकर्मफलभोगी ॥ ७ ॥ इ
त्येतदात्मनि स्वार्थं । संतं विस्मृत्य वै पुमान् । विचित्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति संसृतिं ॥२७॥
इत्येतदात्मनः सुखात्मकं रूपं स्वार्थं स्वप्रियेनैवमंतं पुरुषार्थं विस्मृत्य अत्र असत्यपि द्वैते ए
तदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ जलमिति ॥ ७ ॥ जलं तदुद्भवैश्छन्नं हित्वाज्ञो जलकाम्यया । मृग
तृष्णामुपाधावेत्तथान्यत्रार्थदृक्स्वतः ॥२८॥ तदुद्भवैः तृणशैवालादिभिः । जलकाम ।

घोरां संसृतिं
प्राप्नोति २

याजलेछया।स्वतःआत्मस्वरूपादन्यत्रउक्तषार्थेपरुपन्नएवंसुखस्पतिरूपयमेवकारणमुक्त
विपर्ययंदृष्टेतियडक्तंनद्विष्टणोति।देहादिरितिपंचभिः॥७॥देहादिभिर्दैवतंत्रैःआत्मनः
सुखमीहतःडःखात्ययंचानीशास्यचेष्टयामोघाःस्ततास्रुताः॥२८॥ईहतःइच्छतश्चैनी।
शाष्ठानिर्दैवस्यस्वतःप्रतःप्रारब्धाःक्रियाःमोघानिष्फलाएवभवति।क्रियाणांसफलत्वेपिफ
लस्यानुपयोगमाह॥७॥आध्यात्मिकादिभिःडःखैरविमुक्तस्यकर्हिचित्।मर्त्यस्यकृच्छ्रोप
नतैरर्थैःकामैःक्रियेतकिं॥२९॥मर्त्यस्यमरिष्यतःकृच्छ्रेणडःखेनोपपन्नैःप्राप्तैःकृच्छ्रंविनै मटी. १५६
वप्राप्तेष्वर्थेषुडःखंपश्यामीत्याह॥७॥पश्यामिधनिनांक्लेशंलुब्धानामजितात्मनां।भ

तदेवस्वं१

यादलब्धनिद्राणांसर्वतोभिविशंकिनां॥३१॥भयंप्रपंचयतिराजतइति॥७॥राजतश्चौरतेरेःम
शत्रोःस्वजनात्पशुपक्षितः।अर्थिभ्यःकालतःस्वस्मात्नित्यंप्राणार्थवद्भयं॥३२॥स्मोस्वेतम स्वात्पवर
नःकथंचित्त्यागभोगविस्मरणादिनानाशःस्यादिति॥प्राणवतांअर्थवतोंपभयंनित्यं
अतोऽन्तर्यद्देतुवाह्प्राणेजीवनेत्वर्थेवस्पृहानकार्या।इत्याह॥७॥शोकमोहभयक्रो
धरागक्लैव्यश्रमादयः।यन्मूलाःस्युर्तृष्णाजह्यात्स्पृहांप्राणार्थयोर्बुधः॥३३॥ननुएवंअन
र्थानन्तत्वं(?)तोपिनकेपिबिभिरुद्यंते।नवयथालाभेनतुष्यंति।तंतुकथंवैराग्यादिकंप्राप्नो
मितद्वाह।मधुकारेति॥७॥मधुकारमहासर्पौलोकेस्मिन्नोगुरूत्तमौ।वैराग्यंपरितोषंच

ज्ञानाय शिष्याववयो ॥३४॥ मधुमक्षिकाजगरौ । ययोः शिष्याहन्नपर्यालोचनया वैराग्यं ।
परितोषं च प्राप्ता वयं ॥३॥ विरागः सर्वकामेभ्यः शिक्षितो मे मधुव्रतात् । कृच्छ्राप्तं मधुवत् ।
वित्तं हत्वाप्यन्यो हरेत्पतिं ॥३५॥ वित्तपतिं हत्वान्यो वित्तं हरेदिति मधुमक्षिकादृष्टांतेन ।
शिक्षितं ॥ अजगराच्छिक्षितमाह । अनीह इति ॥३॥ अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छोपनतादहं ।
नोचेच्छये बह्वहानि महाहिरिव सत्त्ववान् ॥३६॥ सत्त्ववान् धैर्यवान् पीनचेष्टेंगवदन् यदृच्छया ।
प्राप्तात्परितोषं प्रापयति । क्वचिदिति षड्भिः ॥३॥ क्वचिदल्पं क्वचिद्भूरि भुंजेन्नं स्वाद्वस्वादु वा । क्व   मदी. १५७
चिद्भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुत क्वचित् ॥३७॥ श्रद्धयोपाहृतं क्वापि कदाचिन्मानवर्जितं ।

भुंजे भुक्त्वाथ कस्मिंश्चित् दिवा नक्तं यदृच्छया ॥३८॥ क्षौमं दुकूलमजिनं चीरं वल्कलमेव वा । व
से न्यदपि संप्राप्तं दिष्टभुक् तुष्टधीरहं ॥३९॥ चीरं जीर्णवस्त्रखंडं । वसे परिदधे दिष्टभुक् ।
प्रारब्धकर्मफलभोगी ॥३॥ क्वचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु । क्वचित्प्रासादपर्यंके
कशिपौ वा परेच्छया ॥४०॥ प्रासादमध्ये पर्यंके तत्रापि कशिपौ तूलिकायां ॥३॥ क्वचित्स्ना
तोनुलिप्तांगः सुवासाः स्रग्व्यलंकृतः । रथेभाश्वैश्चरे क्वापि दिग्वासा ग्रहवद्विभो ॥४१॥ चरे
विचरामि । क्वचिद्दिगंबरो विचरामि न च मानापमानकर्तृत्वं मम वैषम्यमित्याह । नाहमि
ति ॥३॥ नाहं निंदे न च स्तौमि स्वभावविषमं जनं । एतेषां श्रेय आशासे उतैकात्म्यं महात्मनि

।४२नाहं निंदामि न च स्तौमि। महात्मनि विष्णौ। एवं तत्त्वविदा स्थितो भूपायमाह। विकल्पमि
ति।४३।विकल्पं जुहुयाच्चित्तौ तां मनस्यर्थविभ्रमे। मनो वैकारिके हुत्वा तं मायायां जुहो
त्यनु।४३चित्तौ भेदस्याद्दृक्मनो दृष्टौ। तां चित्तवृत्तिं अर्थरूपो विभ्रमो यस्मिन् मनसि त
न्मनो वैकारिके अहंकारे। ततः अहंकारं अनु अनंतरं मायायां आत्मानुभूतौ तां मायां
जुहुयात् सत्यदृक्मुनिः। ततो निरीहो विरमेत् स्वानुभूत्यात्मनि स्थितः।४४सत्यमेव पश्य
तीति तथा।४।स्वात्मवृत्तं मयेत्थं ते सुगोप्यमपि वर्णितं। व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवान् हि
गवत्परः।४५मंददृष्ट्या लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं न तु तत्त्वदृष्ट्या। यतो भवान् भगवत्परः।

पर।१

।४५मंददृष्ट्या लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं न तु तत्त्वदृष्ट्या। यतो भवान् भगवत्परः।४।श्रीना
रद उवाच॥ धर्मं पारमहंस्यं वै श्रुत्वासुरेश्वरः। पूजयित्वा ततः प्रीत आमंत्र्य प्रययौ
गृहं।४६॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे आश्रमधर्मवर्णनो नाम त्रयो
दशोऽध्यायः॥ ॥१३॥ ॥चतुर्दशे गृहस्थस्य परमो धर्म ईर्यते। देशकालादिभेदेन उत्त
रश्रेयो विशेषरूपतः॥ गृहस्थस्य मुख्यं मोक्षमेतं अंगत्वेन प्रथमं वनस्थयतिधर्मेषु विहितेषु
तद्धि किं गृहस्थस्य मोक्षो न स्यात् इति शंकितचित्तः पृच्छति।१।युधिष्ठिर उवाच॥ गृह
स्थ एतां पदवीं विधिना येन चांजसा। यायाद्देवऋषे ब्रूहि मादृशो गृहमूढधीः।१।स्तस्य मे

साधु पृष्टं महाभाग लोकान् मम कुरु हृता। तचैनेन दर्शितं नैकर्म्यं येन कर्म सिद्धि।

क्तधर्मानास्थाय गृहे स्थितिर्यावदध्यायसमाप्तिः ॥१॥ श्रीनारद उवाच ॥ गृहेष्ववस्थितो राजन् ॥
क्रियाः कुर्वन्यथोचिताः । वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन् ॥२॥ साक्षाद्वासुदे
वार्पणं यथा भवति तथा क्रियाः कुर्वन् । गृहोचिताः । महत्सु कृपालूनुपासीत ॥२॥ शृण्वन्भ
गवतोऽभीक्ष्णमवतारकथामृतं । श्रद्दधानो यथाकालमुपशान्तजनावृतः ॥३॥ सत्संगाच्छ
नकैः संगमात्मजायात्मजादिषु । विमुञ्चेन्मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नवदुत्थितः ॥४॥ स्वयमेव मु
च्यमानेषु विमुच्यमानेषु । यथा स्वप्नादुत्थितः पुमान् । स्वप्नदृष्टेषु सुतादिषु संगं विमुंचति ।
तद्वत् । नचैवंभूतस्य कुटुंबजनैः परित्यज्यमानस्य कुतो गृहोचिताः क्रियाः स्युरत आह । या

वदर्थमिति ॥५॥ यावदर्थमुपासीनो देहे गेहे च पंडितः । विरक्तो रक्तवत्तत्र नृलोके नरतां न्य
सेत् ॥५॥ तत्र त्वनासक्तः बहिस्त्वासक्त इव नृलोके जनमध्ये नरतां मनुष्यतां न्यसेत्प्रकाश
कारं तावित्कुर्यादित्यर्थः । आग्रहं तु क्वापि न कुर्यादित्याह । ज्ञातय इति ॥६॥ ज्ञातयः
पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोऽपरे । यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्ममः ॥६॥ एवं सर्वानु
मोदने वित्तस्य व्ययप्रसंगात् कुतो जीवनं कुतो वा कर्मकरणं तत्राह । दिव्यमिति ॥७॥ दिव्यं ।
भौमं चान्तरिक्षं वित्तमच्युतनिर्मितं । तत्सर्वमुपयुञ्जान एतत्कुर्यात्स्वतो बुधः ॥७॥ दिव्यं वृष्ट्या
दिना जातं धान्यादि । भौमं निधानादि । आन्तरिक्षं अकस्मादेव प्राप्तं । अच्युतनिर्मितं यो

सोविश्वंभरोदेवःकथंभक्तानुपेक्षतइति।एतत्सर्वोक्तिंकर्मादिदैवाद्युक्तिमेनातपि
तात्राभिमानेनकार्यइत्याह।यावदिति।ठ।यावद्भ्रियेतजठरंतावत्स्वत्वंहिदेहिनां।अधि
कंयोभिमन्येतसस्तेनोदंडमर्हति।ठ।मृगेतिसार्धेन।ठ।मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृपखग
मक्षिकाः।आत्मनःपुत्रवत्पश्येत्तैरेषामंतरंकियत्।अतएवयंकमपिस्वगृहक्षेत्रेवा
प्रविश्यभुंजानंवाननिवारयेत्।मर्कोमर्कटः।सरीसृपःसर्पः।मक्षिकावा।तैःपुत्रैःएषां
मृगादीनांकियदंतरं।ठ।त्रिवर्गंनातिकृच्छ्रेणभजेतगृहमेध्यपि।यथादेशंयथाकालं
यावद्दैवोपपादितं।१०।अतिकृच्छ्रेणायासेनत्रिवर्गंनभजेत्।किंतुयावद्दैवोपपादितं।ताव

त्भजेत्।ठ।आश्वाघांतेवसायिभ्यःकामान्संविभजेद्यथा।अप्येकामात्मनोदा
रांनृणांस्वत्वग्रहोयतः।११।आश्वान्श्वघाश्चपतिताः।अंतेवसायिनश्चांडालादयःतान्
भिव्याप्ययथार्हंकामान्विभजेत्।स्वभोज्यादिभज्यदद्यात्।यद्यप्येकैवात्मनोदा
राभार्यातस्यांअतिथिशुश्रूषणेनियुक्तायांस्वस्यशुश्रूषादीयेत।यस्यांचग्रहणं।स्वत्व
ग्रहः।ममैवेयमित्याग्रहः।तामेकामपिसंविभजेत्।अतिथिशुश्रूषणेनियुंजीतेत्यर्थ
ःनत्वन्यथा।मंतव्यंयथार्हंविभजेदित्युक्तत्वात्।एवंवर्त्तनेनईश्वरोवशीकृतःस्यादित्या
ह।ठ।जह्याद्यदर्थेस्वप्राणान्हन्याद्वापितरंगुरुं।तस्यांस्वत्वंस्त्रियांजह्यात्यस्तेनह्य

प्रिया नः प्राणान् अजयात् तस्यामपि यं स्वत्वं जयात्।

जितो जितः॥१२॥ यद्दर्थयुक्तिमिदं चाप्येरजितोपीश्वरस्तेनजितएव। नन्वकथमेवं तस्यां
स्वत्वाभिमानो दाक्षिण्यादेः। तदविचारेणेत्याह॥७॥ कृमिविड्भस्म निष्ठांतं क्वेदं तुच्छं कले
वरं। क्व तदीयरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः॥१३॥ कृमिविड्भस्मसु निष्ठापर्यवसानम
ते यस्य तत् तदीयादेहार्थोऽरतिर्यस्यां या स्वमहिम्ना नभोपि च्छादयतीति तथा। किंचायि
चैर्यज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद्वृत्तिमात्मनः। शेषे स्वत्वं त्यजन्प्राज्ञः पदवीं महतामियात्
॥१४॥ सिद्धैर्दैवलब्धैः। यज्ञावशिष्टार्थैः पंचयज्ञशेषैरन्नादिभिः। महतां निवृत्तानां ए भटी १५२
तद्धि वृत्त एवेत्याह॥७॥ देवानृषीन्नृभूतानि पितॄनात्मानमन्वहं। स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजे

त पुरुषं पृथक्॥१५॥ देवादीन् पंचयज्ञदेवताः। आत्मानं चा एवं पृथगंतर्यामिणमेव य
जेत्॥७॥ यर्ह्यात्मनोधिकाराः स्युः सर्वाः स्युर्यज्ञसंपदः। वैतानिकेन विधिना अग्निहो
त्रादिना यजेत॥१६॥ ननु नरति निर्बंधो यज्ञार्थं कार्य इत्याह। नहीति॥७॥ न ह्यग्निमुखतो
यं वै भगवान्सर्वयज्ञभुक्। इज्येत हविषा राजन्यथा विप्रमुखे हुतैः॥१७॥ विप्रमुखेष्व
वैस्त्रादिभिर्यथा इज्येत पूज्येत न तथाग्निमुखतो हविषा इज्येत॥७॥ तस्माद्ब्राह्मण
देवेषु मर्त्यादिषु यथार्हतः। तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणाननु॥१८॥ ब्राह्मणेष्व
पि देवेषु पंचयज्ञेयदेवतासु च। मर्त्यादिषु अन्येष्वपि नरेषु पश्वादिषु। क्षेत्रज्ञमंतर्यामिणं यजस्व।

ब्राह्मणेभ्यश्च। देवेभ्यश्च पंचयज्ञे ब्राह्मणानां तु मन्वादियजने ब्राह्मणयजमानानां तु
संक्रान्त्यादिषु यजस्व। पापं तत्र ब्राह्मणस्थानेनं तं यस्य तां॥ कुर्याद्दापरपक्षीयं मासिप्रो
ष्ठपदे द्विजः। श्राद्धं पित्रोर्यथावित्तं तद्बंधूनां च वित्तवान् ॥१९॥ प्रौष्ठपदे। भाद्रपदे। ब्राह्म
यने विष्णुवे कुर्याद्व्यतीपाते दिनक्षये। चंद्रादित्योपरागे च द्वादश्यां श्रवणेषु च ॥२०॥ ती
यायां शुक्ल शुक्ले नवम्यामथ कार्तिके। चतस्रष्वष्टकासु हेमंते शिशिरे तथा ॥२१॥ शु
क्ले मासि शुक्लपक्षे। अक्षयतृतीयायामित्यर्थः। हेमंते शिशिरे च मार्गशीर्षादिमासचतु
ष्टयेपि याश्चतस्रोऽष्टकास्तासु ॥ माघे च सितसप्तम्यां मघाराकासमागमे रोकया।

त्रानुमत्योर्वा मासर्क्षाणि युतान्यपि ॥२२॥ संपूर्णचंद्रा पूर्णमासी राका अनुमतिश्चंद्रा सैकाङ्ग
मतिः। तथा मासर्क्षाणि तत्तन्मासनामप्रापकाणि नक्षत्राणि युतानि यदा स्यु
स्तदा। यदुक्तं त्रिकांड्यां। पुष्ययुक्ता तु पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा। नाम्ना स पौषो
माघाद्याश्चैवमेकादशापरे इति ॥ द्वादश्यामनुराधास्यात् श्रवणस्तिस्र उत्तराः। तिष्ठ
ष्येकादशी वा युजन्मर्क्षं श्रोणयोगयुक् ॥२३॥ अनुराधा श्रवण उत्तराफाल्गुनी उत्तराषा
ढा उत्तराभाद्रपदा वा द्वादश्यां यदा स्यात्। आसु उत्तरासु एकादशी वा यदा स्यात्तदा
वा जन्मर्क्षं श्रोणयोगयुक् जन्मनक्षत्रस्य श्रवणस्य वा योगेन युक्तं दिनं यदा। योगग्रह

णां संबंधबाहुल्यार्थो। न केवलं श्राद्धस्यैवैते कालाः। किंतु धर्ममात्रस्येत्याह। एतइति द्वा।
भ्यां॥७॥ एते ते श्रेयसः कालान्नृ. । श्रेयो विवर्धनाः। कुर्यात्सर्वात्मनैतेषु श्रेयो ऽमोघं तदा
युषः॥२४॥ तदेवायुषः अमोघं सफल्यमित्यर्थः॥७॥ एषु स्नानं जपो होमो व्रतं देवद्विजार्च
नं। पितृदेवनृभूतेभ्यो यद्दत्तं तद्ध्यनश्वरं॥२५॥ संस्कारकाले जायाया अपत्यस्यात्मनस्त
था। प्रेतसंस्था मृताहश्च कर्मण्युभ्युदये नृप॥२६॥ संस्काराः काल इति जायायाः पुंसवना
दिः। अपत्यस्य जातकर्मादिः। आत्मनो यज्ञदीक्षादिः। प्रेतस्य संस्था दहनादिः। मृताहश्च सां भटी. १५३
वत्सरिकं। यद्वा। अन्यस्मिन्नभ्युदयार्थे कर्मणि श्रेयः कुर्यादित्यनुषंगः॥७॥ अथ देशान्प्र

प्या २

वक्ष्यामि धर्मादिश्रेय आवहान्। स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते॥२७॥ बिंबं भग
८५ वतो यत्र सर्वमेतच्चराचरं। यत्र ब्राह्मणकुलं तपोविद्यान्वितं॥२८॥ यत्र यस्मिन्। सर्वमेतच्चरा
चरमस्ति तस्य भगवतो बिंबं रूपं यत्पात्रं यत्र लभ्यते स वै पुण्यतमो देशः॥७॥ यत्र यत्र ह
रेरर्चा स देशः श्रेयसां पदं। यत्र गंगादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः॥२९॥ सरांसि पुष्क
रादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितानि वा। कुरुक्षेत्रं गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः॥३०॥ अर्हैरुत्त
मैराश्रितानि॥७॥ नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली। वाराणसी मधुपुरी पं
पा बिंदुसरस्तथा॥३१॥ नारायणाश्रमो नंदा सीतारामाश्रमादयः। सर्वे कुलाचला राज।

न्मदेहं दृमलयादयः॥३२॥ सीतायारामस्य वन्याश्रमाख्या दिर्येषां॥ द्वयोः प्रथमश्रद्धणं वियो
गकाला सिन्नायेण॥टी॥ एतेषुएषुतमादेशा द्वेरचा श्रिताश्चये॥ एता देशा निषेवेत श्रे
यस्कामो ह्यमीदृशाः॥ धर्मोह्यत्रेहितः भूमां सहस्रादिफलोदयः॥३३॥ स्वर्गाश्रिताश्च॥
शि॰ स्थिरवृत्तिमाश्रिताः पूर्वंकृशालिग्राम लिंलार्वनदेश उक्त इत्यपीनरुक्त्यं॥ अत्र एषु देशे
षु ईहितः कृतः॥ सहस्रगुणमधिकस्य फलोदयो यस्मात् तथा॥टी॥ पात्रं वत्र निरुक्तं वे
क विशिः पात्रविन्मेः हरिरेवैक उर्वीज्ञायत्मयैवे चराचरं॥३४॥ हरिरेव पात्रं निरुक्तं निर्ण भ॰टी॰ १५५
ता तदेवाह॥टी॥ देवर्षयस्तु वै यस्तु तत्र ब्रह्मात्मजादिषु॥ राजन्यदयन्नुज्ञायां मतः पात्र

तयाच्युतः॥३५॥ देवेषु चक्रषिषु तन्मध्ये ह्यवतपोयोगादिसिद्धेषु॥ ब्राह्मणात्मजादिषु मन
कादिष्वपिमस्तु तत्र वदीये राजसूये॥ यद्यस्मादच्युतएव पात्रतया संमतः॥ सम्मतं वेदेषु म
ह्ना॥टी॥ जीवराशिभिराकीर्णमण्डकोशांघ्रिपो महान्॥ तन्मूलत्वादच्युतेज्या सर्वजीवात्म
तर्पणं॥३६॥ जीवराशिभिर्व्याप्तो ब्रह्माण्डकोश एव यो ऽ घ्रिपः॥ सर्वजीवानामात्मनश्च तर्प
णं॥ एतदेवपुरुषनामनिरुक्त्या दृढयति॥ पुराणीति॥टी॥ पुराण्येतेन सृष्टानि नृतिर्यगृ
षिदेवताः॥ शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषोह्यसौ॥३७॥ नृतिर्यगादिरूपाणि पुराणि श
रीराणि तेषु अंतर्यामिरूपेण प्रत्यगंशेनचयतः शेते अतः पुरुष इति सिद्धः॥टी॥ तेष्वेवम

गवान्जीवतारतम्येन वर्त्तते। तस्मात्पात्रमिद्रूपेण त्रिह्रि पुरुषो यात्मो नो यथेयते॥३८॥ता
रतम्येन तिर्यगादिभ्यः पुरुषे यस्मादाधिक्येन वर्त्तते। तस्मात्पुरुषः पात्रं। तत्रापि यावा
नात्मा ज्ञानांशः। यथा यथा तपआदियोगेन यत्र यत्र व्रतीयते तथा तथा सोपात्रमित्यर्थः
।ननु तर्हि प्रतिमादौ हरेः पूजां किमिति कुर्वंति। तत्राह॥ठ॥ दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणामवज्ञा
नात्मतां नृपत्रेतादिषु हरेरर्च्चा क्रियायै कविभिः कृता॥३९॥ मिथोऽवज्ञानमसन्मानात्
स्मिन्नन्यात्मा पुरुषे येषां तेषां भावं दृष्ट्वा क्रियायै पूजाद्यर्थं कविभिर्विद्वद्भिः॥ठ॥ ततोऽर्च्चायां
हरिं केचित्संश्रद्धाय सपर्यया। उपासंत उपास्तापि नार्थदा पुरुषद्विषां॥४०॥हरिमुपासंते

भ.टी.
१५५

उपासिताऽपि पुरुषद्वेषिणामर्थदा न भवति। पुरुषेषु द्वेषं हित्वार्चिता सती साऽपि मंदाधि
कारिणां पुरुषार्थप्रदा भवत्येवेत्यर्थः। पुरुषेष्वेव ज्ञानतपआदिभिश्च। पुनर्विशेषमा
माह॥ठ॥ पुरुषेष्वपि राजेंद्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः। तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुं॥
४१॥ यो वेदं धत्ते तं सुपात्रं विदुः। एतदेव कैमुत्यन्यायेन द्रढयति॥ठ॥ नन्वस्य ब्राह्मणा रा
जन्कृष्णस्य जगदात्मनः। पुनंतः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत्॥४२॥ स श्रीकृष्णस्य ब्रा
ह्मणाः। अनुगच्छतीत्यर्थः॥ठ॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे सदाचार
निरूपणे चतुर्दशोऽध्यायः॥ ॥ठ॥ ॥ततः पंचदशो सर्ववर्णाश्रमनिबंधनं। भारतः संग्र

द्दणाथवसर्व्यते मोक्षलक्षणं॥ सर्वेषामपि मोक्षसाधनकथनार्थमध्यायारंभः। तत्रश्राद्धग
तान्विशेषानाह॥ श्रीनारद उ०॥ कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथापरे॥ स्वाध्या
येन्ये प्रवचने येके वितज्ञानयोगयोः॥१॥ स्वाध्यायादिषु परिनिष्ठितेष्विति शेषः॥ ज्ञान
भा. निष्ठाय देयानि कव्यान्यानंत्यमिच्छता। दैवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथार्हतः॥२॥ क
व्यानि पितृनुद्दिश्य देयानि दैवे च हव्यान्यपि तस्मै देयानि। यथार्हतः इति सर्वज्ञानादि मटी·
तारतम्येन॥ द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा। भोजयेत्सुसमृद्धो पि श्राद्धे कु १५६
र्यान्न विस्तरं॥३॥ ननु विस्तरः कुतः प्राप्तः यन निषिध्यते। तत्राह॥ देशकालोचितश्र

द्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च। सम्यग्भवंति नैतानि विस्तरात्स्वजनार्पणात्॥४॥ स्वजनार्पण
त् जामाता चेन्निमंत्र्यते तत्पित्रादयः कथं वर्ज्या इत्येवं श्राद्धे विस्तरादित्यर्थः॥ देशका
ले च प्राप्ते मुन्यन्नं हरिदैवतं। श्रद्धया विधिवत्पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयं॥५॥ मुन्यन्नं आरण्य
व्रीह्यादि। हरिदैवतं हरये निवेदितं सत्॥ विप्रे निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतांतरमिति वच
नात्। पितृभ्यश्चैव तद्देयं॥६॥ देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च। अन्नं संविभजन्प
श्येत्सर्वं तत्पुरुषात्मकं॥ पुरुषात्मकं ईश्वररूपं॥७॥ न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्ध
र्मतत्ववित्। मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिः यथा न पशुहिंसया॥८॥ नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्ध

र्मभिरुक्तोन्यासोदंडस्यभूतेषुमनोवाक्कायजस्य ॥८॥ दंडस्य न्यासः हिंसायां त्यागो यः प
तादृशो अन्यो धर्मो नास्ति। अतएवोत्तमाधिकारिणो बाह्यानि कर्माणि त्यजंतीत्याह
॥ठ॥ एके कर्ममयान् यज्ञान् ज्ञानिनो यज्ञवित्तमाः। आत्मसंयमनेनीहा जुह्वति ज्ञानदी
पिते ॥९॥ एके अनीहाः निःकामाः ज्ञानदीपिते आत्मसंयमाग्निमिति आत्मसंयमने जु
ह्वति। मनो नियम्य तदंतराय तया त्यजंतीत्यर्थः ॥ठ॥ द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूत — सटी. १५३
निबिभ्यति। एष माकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृप् ध्रुवं ॥१०॥ मामेष ध्रुवं हन्यादि
ति। कुतः। अकरुणः। नकुतः असुतृप् प्राणतर्पकः। नकिं। अतज्ज्ञः। आत्मतत्वा

नभिज्ञः। तथा च श्रुतिः। नतं विदाथ्य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव। नीहारेण प्रा
वृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरंतीति। प्रस्तुतमनुवर्तयति। तस्मादिति ॥ठ॥ तस्माद्दै
वोपपन्नेन मुन्यन्नेनापि धर्मवित्। संतुष्टोऽहरहः कुर्यात् नित्यानैमित्तिकाः क्रियाः ॥११॥ विध
र्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः। अधर्मशाखाः पंचेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत् ॥१२॥ अधर्मव
त्साक्षान्निषिद्धवत्। क्रमममता हत्पंचापि व्याचष्टे ॥ठ॥ धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परध
र्मोऽन्यचोदितः। उपधर्मस्तु पाषंडो दंभो वा शब्दभिच्छलः ॥१३॥ धर्मबाधः मद्बुद्ध्यापि य
स्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मबाधः। अन्यस्य उदितो अन्यस्य परधर्मः। उपमेति व्याचष्टे। उ

पधर्मस्त्विति। शास्त्रस्यनित्त्वेदः अन्यथाव्याख्यानंयस्मिन्। यथादशावरान्नोजेयेत्युक्तेदश
म्यः अवरानिति। शास्त्रउदितिपाठेधर्मशास्त्रेमात्रंविप्रलब्धीतितथा। यथागांदद्यादित्युक्ते
मरिष्यंत्यागोःदानं॥ब॥ यस्त्विच्छयानृतंतुभिः आत्मात्मोद्यापमात्मपृथक्। स्वभाववि
हितोधर्मःकस्यनेष्टःप्रशांतये॥१४ स्वधर्मानुष्टानानंतरंधर्मत्तूयस्त्वार्थमपिपरधर्मोन
नानुष्टेयः। अनुपयोगादित्याह। स्वभावविहितइति॥ब॥ धर्मार्थमपितेहेतयात्रार्थंवा म.टी.
धनोधनं। अनीहाः नीहमानस्यमहादेरिवहृत्तिदा॥१५ अधनोधर्मार्थंधनेनेहेत। नापे १५८
क्षितइत्येतत्प्रपंचयति। अनीहेतिसार्धैःषड्भिः॥ब॥ संतुष्टस्यनिरीहस्यस्वात्मारामस्य

यत्सुखं। कुतस्तत्कामलोभेनधावतोर्थेहयादिशः॥१६ संतुष्टामनसःसर्वाःसदाशिवम
यादिशः। शर्कराकंटकादिभ्योयथोपानत्पदंशिवं॥१७ उपानद्गूढपादयोर्यस्य। तस्य।
॥ब॥ संतुष्टःकेनवाराजन्नवर्तेतापिवारिणा। उपस्थजिह्वकापण्यात्गृहपालायतेज
नः॥१८ गृहपालःश्वातद्वदाचरति॥ब॥ असंतुष्टस्यविप्रस्यतेजोविद्यातपोयशः। श्रवंति
इंद्रियलौल्येन। ज्ञानंचैवावकीर्यते॥१९ कामस्यांतंतुक्षुतृड्भ्यांक्रोधस्यैतत्फलोदयात्
जनोयातिनलोभस्यजित्वाभुक्त्वादिशोभुवः॥२० क्षुधयातृषयावजनःकामस्यांतंय
ति। क्रोधस्ययत्फलंहिंसातस्योदयान्निष्पत्तेः। दिशोजित्वापिभुक्त्वालोभस्यने

वातं यातीत्यर्थः॥ ॥ पंडिता बहवो राजन् बहुज्ञाः संशयच्छिदः। सदसस्पतयोप्येके असंय
मात्पतंत्यधः॥२१॥ इदानीं कामादिजयोपायानाह॥ असंकल्पादिति चतुर्भिः॥ ॥ असंकल्पा
ज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात्। अर्थानर्थेक्षया लोभं। भयं तत्वाभिमर्शनात्॥२२॥ अर्थेष्व
नर्थदर्शनेन तत्वावमर्शनात् आत्मानुसंधानेन॥ ॥ कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधि
ना। आत्मजं योगवीर्येण। निद्रां सत्वनिषेवया॥३॥ अन्यो भूतेभ्यो यज्जायते। तेष्वेव कृपया हि सटी· १५९
ताचरणेन दैवं तद्देवोपसर्गनिमित्तं तथा मनःपीडादि तज्जं याज्ञवल्क्येन। विमना विफला
रं जन्तः संमीदत्पतिमिमन्तः। आत्मजं देहजं योगवीर्येण प्राणायामादिबलेन सत्वनिषेवया।

सात्विकाहारादिना निद्रां जयेत्॥ ॥ आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दंभं महदुपासया। यो
गांतरायान्मौनेन हिंसां कायाद्यनीहया॥२४॥ आन्वीक्षिक्या आत्मानात्मविवेकेन। म
हतां सात्विकानां सेवया। योगस्य अंतरायान् लोकवार्तादीन्। मौनेन॥ ॥ रजस्तम
श्च सत्वेन सत्वं चोपशमेन च। एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत्॥२५॥ ननु कथं
गुरुभक्त्या सर्वस्य जयः स्यात् तस्यापि मनुष्यत्वेन तदवस्थत्वात्। तत्राह यस्येति॥ ॥ य
स्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुंजरशौचवत्॥२६॥ म
र्त्यासद्धीः मनुष्य इति बुद्धिः। तस्य सर्वशास्त्रश्रवणं कुंजरस्नानवत् व्यर्थं न तु गुरोरपि उ स्ता

त्रकलत्रादयः तेन नरमवमन्यते इत्याह॥८॥ एषवैभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः।
योगेश्वरैर्विमृग्याङ्घ्रिर्लोकोऽयंमन्यतेनरं॥२७०॥ एषसाक्षाद्भगवान्श्रीकृष्णः प्रधानपुरुषे
श्वरः प्रकृतिपुरुषयोर्नियंता। परमज्ञो लोकः एवं नरं मन्यते। तथा एष आत्मतत्वोपदेष्टा
गुरुः साक्षाद्भगवानेव नवेद। लोकस्य नवेद। माविविक्तिचांतिरित्यर्थः। एवं सर्वैरुपायैः का
मादिवेगं जित्वा यतेंद्रियो युक्त्वा ध्यानपरो भवेत्। अन्यथा तत्प्रतिपर्वशाखा वैकल्यं स्यादित्या
ह॥७॥ षड्वर्गसंयमैकांताः सर्वा नियमचोदनाः तदंता यदि नो योगानावहेयुः श्रमावहाः॥२
सर्वाश्चापि नियमचोदनाः इष्टापूर्त्तादयः षड्विंद्रियवर्गस्य संयमः तस्मिन्नेवैकस्मिन्नं

सटी.
२८०

तो यासां। तदेकपरा इत्यर्थः। न च तावतापि चरितार्था इत्याह। तदंताः संतो यदि योग
न्ध्यानधारणासमाधीन्न साधयेयुः। तर्हि केवलं श्रमावहा एवेत्यर्थः। एतदेव दृष्टांतेनाह॥
यथेति॥७॥ यथा वार्त्तादयो ह्यर्था योगस्यार्थं न बिभ्रति। अनर्थाय भवेयुस्ते पूर्त्तमिष्टं तथा
ऽसतः॥२९॥ यथा वार्त्ता कृष्यादयः। अर्थाः तत्फला नित्ययोगस्यार्थं मोक्षं न साधयंति। अ
स्तु अनर्थाय संसारायैव भवंति। तथाऽसतो बहिर्मुखस्य इष्टापूर्तादयः। एवं योगं युंज
तोऽपि यस्य कुटुंबादिसंगेन चित्तं विक्षिप्येत तस्यैतत्कल्पमाह॥८॥ यश्चित्तविजये यत्तः स्यान्निः
संगोऽपरिग्रहः। एको विविक्तशरणो भिक्षुर्भैक्ष्यमिताशनः॥३०॥ यश्चित्तविजये यत्तः उत्तम

ःसभिक्षुःस्यात्।संन्यसेत।तथाचस्मृतिः।ध्वंवाद्गतस्यगार्हस्थ्येध्यानयोगादिकारणं।लब्ध
यिवाऽऽह्वास्पष्टंसंन्यसेद्विचारयन्निति।भिक्षायांयाथार्थंमितमशनंयस्य॥॥देहोऽश्वचौस
मेराजन्संस्थाप्यात्मनमात्मनः॥स्थिरंसुखंयमंतस्मिन्नासीनर्ज्वंगमोमिनि।३१कुंत्समसं
स्य।सुखंयथासवत्येवमासीत।ऊर्ध्वमिस्यचारयन्नितिशेषः॥॥घ्राणापानौसंनिरुध्यात्घ्र
रुकुंभकरेचकैःयावत्मनसऽन्नामात्रस्वनाभाग्रनिरीक्षणः।३२यतोयतोनिस्सरतिम मटी·
तःकामस्क्तंत्रमनस्ततस्ततउपाकृत्यहृदिरुध्यात्लैर्बुधः।३३एवमभ्यसतश्चित्तंकालेना १६१
त्मीयमायतेः।अत्रनिशांतस्यनिर्वाणंयात्यनिंधनवह्निवत्।३४एवमभिशामभ्यसतस्त्र

यतेश्चित्तंनिर्वाणंशांतिंयाति।नचेत्तुनविक्षिप्यतेस्यात्।कोकामादिभिरिति॥॥काम
दिभिरन्नाविद्धंप्रशांताखिलवृत्तियत्।चित्तंब्रह्मसुखस्पृष्टंनैवोत्तिष्ठेतकर्हिचित्।३५
कामादिभिस्तुभितंयच्चित्तं।नत्रोत्तिष्ठेतायतःप्रशांताखिलवृत्तयोयस्य।कृतः।ब्रह्म
सुखेनस्पृष्टं।यस्तुप्रव्रज्यांकृत्वापिनोगंलिप्सुःतंनिंदति।यइति॥॥यःप्रव्रज्यगृहात्पू
र्वंत्रिवर्गावपनात्पुनः।यदिसेवेततान्भिक्षुःसवैवांताश्यपत्रपः।३६त्र्याणांधर्मादीनां
वर्गःसमंतादुप्यतेयस्मिन्तस्मात्।गृहात्।तान्धर्मादीन्वांताशीछिन्नोजीवि
र्ह्लक्तश्च।नचेदमघटितंदृष्टवादित्याह॥॥यैःस्वदेहःस्मृतोनात्मामर्त्योविट्क्रमिभस्म ःस

सात्। त एतमात्मपात्स्वत्वाश्लाघयंति ह्यसन्नमाः॥३७॥ येः पूर्वैस्त्वदेहः अनात्मादिरूपः
स्मृतश्चिंतितः त एव पुनर्देहं नात्मेति मत्वा श्लाघयंति श्लाघयंति पुपलक्षणी त्वं अन्यान
पि सुधर्मत्यागिनो निंदंति घास्यं॥छ॥ टद्रष्टुं क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि। तपस्वि
नो ग्राममेवाभिज्ञोरिंद्रियलौल्यता।३८। आश्रमापमदाद्येतत्खल्वाश्रमविडंबकाः। देवमा
या विमूढानां घ्रानुपेक्षेतानुकंपया।३९। आत्मानं चेद्विजानीयात्परं ज्ञानधुताशयः। कि
मिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुष्णाति लंपटः॥४०॥ तत्त्वात्मतत्त्वस्याभिज्ञः इंद्रियलौल्यमेव न सं
भवति। तथा च श्रुतिः। आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन्क सटी. १६२

छि२ टी२

स्य कामाय शरीरमनुसंचरेदिति॥ अज्ञस्य तु लौल्येन नरकपातापत्तेः अवमन्येत सदा तं
ज्ञानेयति तव्यमिती ममर्थः आत्मानं रक्षितं विविधशरीरं रथमेव चेत्यादिश्रुत्युक्तरथरूप
कधारेणाह। आज्ञः रितिष्ठितः॥छ॥ आज्ञः शरीरस्थमिंद्रियाणि हयानभीशुं त्वमन इंद्रि
येशं। वर्त्मानि मात्राधिषणं च सूतं सत्त्वं बृहद्बंधुरमीशसृष्टं॥४१॥ इंद्रियेशं मनः अभी
शुं रश्मी ताज्ञः। मात्राः शब्दादीन् वर्त्मानि गंतव्यदेशान् आज्ञः। सत्त्वं चित्तं बृहत् देहव्यापि
बंधुरं बंधनं। चित्तं विना ह्यनिबद्धमिव शरीरं भवति। ईशसृष्टमिति बंधनकर्तावीश
एवेत्यर्थः॥छ॥ अक्षं दशप्राणमधर्मधर्मौ चक्रेऽभिमानं रथिनं स जीवं। धनुर्हि तस्य

प्रणवं पठंति शास्त्रं तु बीजं परमेव लक्ष्म॥४२॥ प्राणादयः पंच। नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो
धनंजयः। इत्येवं दशप्राणाः स्मृताः। अभिमानं यादृक्कारं जीवं शारं। परं ब्रह्म स लक्ष्यं। यथ ध
नुषा शरेण लक्ष्ये निपात्यते। तथा प्रणवेन जीवो ब्रह्मणि एकीक्रियते॥ठ॥ रागो द्वेषश्च। ×५३
लोभश्च शोकमोदौ भयं मदः। मानो ऽवमानो ऽसूया च माया हिंसा च मत्सरः॥४३॥ रागा
दयो जेतव्याः शात्रवः॥ठ॥ रजः प्रमादस्तु निद्रालस्यश्च वस्त्ववमादयः। रजस्तमप्रकृतय सटी॰
सत्वप्रकृतयः क्वचित्॥४॥ तत्र रजो ऽपि निवेशाः। क्वचित् आरूढसमाधेः सत्वप्रकृतयो १६२
ऽपि परोपकारादिप्रवृत्तयः शात्रवः॥ठ॥ यावन्न कायस्थमात्मवशोपकल्प्यं। धत्ते गरिष्ठच

रणार्चनया निशातं। ज्ञानासिमच्युतबलो दधदस्तशत्रुः स्वाराज्यमुच्चउपशांतदृढं विभ्र
ह्यात्॥४॥ यावन्न कायस्थं परस्थमात्मवदुपकल्प्यमिंद्रियादि परिकरोऽयमिति। तथानूतं।
यावद्धत्ते। तावद्देवगरिष्ठानां चरणसेवया निशातं ज्ञानखड्गं बिभ्रत्स्वच्युताश्रयः
सन् निरस्तशत्रुः उपशांतः स्वांतं देवदुष्टो ऽनूबाह्यं रथादिकमुपेक्षते त्यर्थः। अच्युता
श्रयो ऽपावे बाधकमात्॥ठ॥ नो चेत्स्यमन्नमसदिंद्रियवाजिभूतानीत्योल्पथं विषयदस्यु
भुवि क्षिपंति ते दस्यवः सद्यस्तमसुं तमोंधसंसारकूप उत्कच्छस्तु नये क्षिपंति॥४॥ दस्त्र
संतो बहिर्दुरवायेइंद्रियावाजिनः स्वतश्च ते उत्पथं प्रवहंति मार्गनीत्वा विषयास्येषुद

स्तु शुद्धिरित्यपि पंक्ति। द्वयोः स्मृतेन वसद्वर्त्मानं तमोधैतमप्राप्याप्ने ऊर्ध्वस्तुस्मयं यस्मिन्। ननु च
वेदविहितेष्टापूर्तादिकारिणः संसारः कथमेवमनर्थप्राप्तिः स्यात्। इत्याशंक्य वेदोक्तकर्म
णां द्वैविध्यं दर्शयन् फलमाह। प्रवृत्तं चेति द्वाभ्यां।७। प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदि
कं। आवर्तते प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्नुतेऽमृतं।४७। हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशांति
दं। दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः।४८। हिंस्रं श्येनादिकर्म अशांतिदं। आदि
शब्दार्थविवरणं। दर्शश्चेति पशुः पशुयागः। सुतः सोमयागः।७। एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं। स.टी.
हुतं प्रहुतमेव च। पूर्तं सुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणं।४९। हुतं वैश्वदेवं प्रहुतं ब। १६४

लिहरणं। एतत्सर्वमिष्टमुच्यते। एतदेव यदि काम्यं। तर्हि अशांतिदं प्रवृत्ताख्यमपीत्यर्थः। आ
जीव्यं प्रपादि प्रवृत्तेन तकर्मणा आरोहावरोहाभ्यामावृत्तिं प्रवृत्तिप्रकारमाह।७। द्रव्यसू
क्ष्मविपाकश्च धूमो रात्रिरपक्षयः। अयनं दक्षिणं सोमो दर्श ओषधिवीरुधः।५०। द्रव्यस्य
चरुपुरोडाशादेः सूक्ष्मो विपाकः परिणामो देहांतरारंभकः। येन संपरिषक्तो गच्छ।
ति। धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानिनो देवाः। तत्र अपक्षयः कृष्णपक्षः। सोमः सोमलोकः। त
त्र भुक्तभोगस्य अवरोहप्रकारो दर्शयति दर्श इति। विपरीतलक्षणया विशिष्टेन
गम्यत्वचशोकाग्निना देहस्थलयेनादर्शनमुच्यते। एतदुक्तं भवति। भूतसूक्ष्मयुक्तो धूमाद्या

तिवाहकदेवताभिःसोमलोकंप्रापितस्तत्रभोगावसानेविलीनदेहोवृष्टिद्वारेणपृथिवी
रूधान्यादिमाध्यमिकक्रमेणजायते।एवंपुनर्नवदेहः॥बा॥चन्द्रेरेतइतिस्नेहशोपित्र्यानंपुन
र्नवः॥एकैकस्मिन्नादौपूर्वदेहत्यागात्पूर्वेदज्जायते।प॰पितृयानंप्रवृत्तिकर्ममार्गइतिस्नेहशोदे
हूपते।पुनर्नवमेवाह।एकैकस्मिन्प्रत्येकंक्रमेणबहुधातस्मांतिथ्यंप्राप्यइहत्नूमोजा
यते।तत्राधिकारिणमाह॥बा॥निषेकादिस्मशानांतैःसंस्कारैःसंस्कृतोद्विजःसन्मार्ग
रमतेयद्विविशिष्टंजन्मलभ्यते।प॰एवंचेद्विशिष्टाद्विकायेजन्मलभतइत्यर्थः॥निवृत्त मटी. १६५
कर्मनिष्ठस्यउपासनाविशेषमुपदिशन्नर्चिरादिमार्गेणब्रह्मलोकप्राप्तिमाह।इंद्रिये

भ्यइत्यादिना॥बा॥इंद्रियेभ्यःक्रियायज्ञान्ज्ञानदीपेजुह्वति।इंद्रियाणिमनसिसूर्मौवाविवेक
रिकंमनः।प॰द्रव्ययज्ञेषुइंद्रियव्यापाराणांश्रोत्रादीनांइंद्रियतावत्मात्रतांप्रापयती
त्यर्थः।एवमुत्तरत्रापि।ऊर्मौदर्शनादि।संकल्परूपेमनसिविकारिकंविकारयुक्तंमनो
वाचि।विध्यादिलक्षणयावाचाद्विमनःकष्टवाद्विविकारंभजति॥बा॥वाचंवर्णसमाम्नायेत्र
मोंकारेस्वरेन्यसेत्।ॐकारंबिंदौनादेतं।तंप्राणेमहत्यसुं।प॰वर्णानांसमाम्नायेसमुदाये
समुदायेतद्विशेषावाचःस्वरेस्वरत्रयात्मकेप्रणवेॐकारंबिंदौतंचनादेप्राणेसूत्रात्म
निअसुंसूत्रात्मानंमहतिब्रह्मणिप्रजनतो॥बा॥अग्निःसूर्योदिवाप्राह्णःशुक्लोराकोत्त

रः स्वराट् विश्वश्चतैजसः प्राज्ञः तुर्य आत्मा यमव्ययात्॥ ५४ अग्निरिति तत्तद्दशिमानिन्यो दे
वताः तःप्राप्नोतीति पूर्ववत्॥ दिवा अहः प्राह्णः तस्यैवांतः राकाशुक्लपक्षस्योत्तःस्वराट् ब्रह्म
एवं ब्रह्मलोकं गतस्य भोगावसाने मोक्षप्रकारमाह॥ विश्वइति। विश्वः स्थूलोपाधिस्तत्स्थू
लं स्वस्मे प्रविलाप्य सूक्ष्मोपाधिस्तैजसो भवति। सूक्ष्मं च कारणे विलाप्य कारणोपाधिः प्रा
ज्ञो भवति। कारणं च सर्वसाक्षित्वेनावयात्। प्राज्ञः स्वस्वरूपे प्रविलाप्य तुर्यो भवति। तेषां च व्या
पि यारिणां लये शुद्ध आत्मा भवति। मुक्तइति॥ यथे तेरावृत्त्वा निवर्तंते तथा न निवर्तंत इत्य भ.टी. १६६
र्थः॥ ५५॥ देवयानमिदं प्राहुः स्वाद्वापि तु पूर्वशः॥ आत्मयाजुपशांतात्माद्या त्यक्तोतेनिवर्तते।

॥ ५५ यएते पितृदेवानामयने वेदनिर्मिते॥ शास्त्रेण चक्षुषा वेदजनस्थोपि न मुह्यति॥ ५६ वेदे
न निर्मिते। ते धूममभि संभवंतीति श्रुतिः। तेऽर्चिरभिसंभवंतीत्यादिना वतिश्चयोः न विवि
च्य ज्ञापिते इत्यर्थः॥ जनस्थो देहस्थोपि न मुह्यति तत्र हेतुमाह॥ ५६॥ आदौ तेजतां मध्ये
२ ऽदृतं घरावरं त्तानं ज्ञेयं वचोवाच्यं। तमो ज्योतिस्त्वयं स्वयं॥ ५७ जनानां देहादीनां दौका
रणत्वेन। यस्स तथा बहिर्गतं अंतर्गतोऽस्ति परमवस्तु च अवतीर्य तमः अप्रकाशः ज्योतिः
प्रकाशः तत्तु सर्वं स्वयं ज्ञानी स्वयमेवानत्वस्माद्व्यतिरिक्तं वस्तु किंचिदस्ति। येन तु हे दित्य
र्थः॥ ननु तर्हि कथं पृथगर्थत्वस्यापि प्रतीयते। तत्राह॥ ५७॥ आबाधितोपि ह्याभासो य

थावस्तुतयास्मृतः। तद्वदैंद्रियकं सर्वमर्थत्वेन विकल्पितं। प॰ अबाधितत्वविरोधेन सर्वत
तोबाधितोपिस्वप्नाभासः इति बिंबादिर्वस्तुतयास्मृतः। तद्वदैंद्रियकं सर्वमनर्थत्वेन विका।
ल्पितं। नतुपरमार्थतः। कुर्वीट यात्। तदेवाह॥८॥ क्षित्यादीनामिहार्थानां छायानकतमा
पि हि। नसंघातो विकारो पि न पृथक् नान्वितो पि ह॥ प॰ क्षित्यादीनां पंचभूतानां छायाप्र
कल्पत्तु ध्यालंबनरूपं देहादिसंघातारंभपरिणमानां मध्ये कतमापि स्वल्पतमापि न भव
ति। नतावत्तेषां संघातः। वृक्षाणामिव वनं एकदेशाकर्षणे सर्वाकर्षणानुपपत्तेः। नह्येक
स्मिन् वृक्षे आकृष्टे सर्वं वनमाकृष्यते। नच विकारः क्षीरस्येव दध्यवयवी अपि नारब्धान्नपरिण सटी॰ १६३

मते। कुतः। प॰ किं स्वावयवेभ्यो वा परिणमते। तेभ्यो वा पृथक्। तदन्वितो वा। न तावदन्यं तं।
पृथक्। तथा प्रतीतेः। न चान्वितः। प॰ किं प्रत्यवयवं सर्वोप्यस्ति। अंशेन वा। आद्ये अंगु
लिमात्रे पि देहबुद्धिः स्यात्। द्वितीये तस्याप्यंशांगीकारे सति अनवस्था स्यात्। अतो पृ
थेवेत्यर्थः। एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा तद्धेतूनां क्षित्यादीनामपि मिथ्यात्वमेवाह॥९॥ धा
तवो वयविद्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना। न स्युर्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयवो तनः। प॰ धारयं
तीति धातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवयवैर्विना न स्युः। अवयविद्वात्तेषामपि तद्व
यवः सत्यः। इति चेत्तत्राह। उक्तप्रकारेणावयविन्यसति। अवयवोप्यंते नो असन्नेव।

स्यात्।अन्वयविप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिं विना तत्सद्भावे प्रमाणाभावादित्यर्थः।तदुक्तं पंचमस्
कंधे।एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमित्यादि।नन्वन्वयविनोऽभावे आगमापायिभिर्बाल्या
दिभिर्यो यं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं स्यात्।तदुक्तं षष्ठे:।आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वन
पायि यत्।तदस्मीति तत्राह।ठ।आभासादृश्यपत्रमसत्त्वावत् विकल्पे सति वस्तुनः।जाग्रत्स्वा
पौ यथा स्वप्ने तथा विधिनिषेधता।६२।वस्तुनः परमात्मनो विकल्पे भेदे अन्यसति।यद्वा वस्तुनो।
अविद्यया विकल्पे सति पूर्वपूर्वारोपमाहरणात्।स एवेति भ्रमः स्यात्।सत्त्वं तावदेवं यावद्विधि
निवृत्तिः।ननु सर्वं मिथ्यात्वे शास्त्रस्य विधिनिषेधता कथं।तत्राह।स्वप्नमध्ये जाग्रत्स्वापवत्।

स्वाप्यथेति।इदानीमुक्तमेवाद्वैतं भावनात्रयोपदेशेन दृढीकरोति।भावाद्वैतमितिद्वा
भ्याम्।ठ।भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथात्मनः।वर्तयन्स्वानुभूत्येह त्रीन्स्वप्नान्धु
नुते मुनिः।६२।वर्तयन्नालोचयन्स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेन त्रीन्जाग्रदादीन्त्रयःअ
वस्थाः।त्रयः स्वप्ना इति श्रुतेः।यद्वा वस्तुबुद्धिरेकः स्वप्नः तत्साधनं अधिकारिभेदेन कर्मभे
दबुद्धिर्द्वितीयः स्वप्नः।ततो मत्कर्मसाधितमेतत्फलं मामेव भोग्यमिति तृतीयः स्वप्नः।तान्धुनो
तिः धुनुते निवर्तयति।ठ।कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत्।अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावा
द्वैतं तदुच्यते।६३।कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यस्य मर्शनं आलोचनं।तंतुरेव न पट इति।ठ।यद्ब्र

ह्मणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणं मनोवाक्तनुभिः पार्थक्रियाद्वैतं तदुच्यते। ६४ मनोवाक्
तनुभिः कृतानां कर्मणां समर्पणं तैः समर्पणमिति वा। उद्देश्यफलभेदो हि क्रियाभेदहेतुः।
ईश्वरार्पणेन च तदभावात्क्रियाणामद्वैतं ॥६४॥ आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहि
नां। यत्स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते। ६५ आत्मनः स्वस्य जायादीनां स्वार्थः कामत
योः देहादीनां पंचभूतात्मकत्वेन भोक्तुश्च परमात्मत्वेनाभेदालोचनेनार्थकामयोर्यदैक्यदर्श
नमित्यर्थः। उक्तानामाश्रमधर्मान्संक्षिप्याह यदिति ॥६५॥ यद्यस्य वानिषिद्धं स्याद्येन यत्र
यतो नृप। स तेनेहेत कार्याणि नरो नान्यैरनापदि। ६६ यत् द्रव्यं येनोपायेन यतः सकाशा

भा.टी. १६९

चक्रन्दर्शीन् तथा श्रीकृष्णादेवतारकात्संसारादप्युत्तरतेत्यर्थः। श्रीकृष्णसेवामह
तामवज्ञया त्र्यस्यति। तद्रूपयावर्षिघ्नतीति दर्शयन्स्वपूर्ववृत्तान्तमाह। अहमिति सार्धैः प
चभिः ॥६८॥ अहं पुराभवं कश्चिद्गंधर्व उपबर्हणः। नाम्नातीते महाकल्पे गंधर्वाणां सुसंमतः
।६९ रूपपेशलमाधुर्यसौगंध्यप्रियदर्शनः। स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तस्तु पुरलंपटः। ७०
पेशलं सौकुमार्यं रूपादिभिः प्रियं दर्शनं यस्य ॥७०॥ एकदा देवसत्रे तु गंधर्वाप्सरसां गणाः। उप
हूता विश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने। ७१ अहं च गायंस्तद्विद्वान्स्त्रीभिः परिवृतो गतः। ज्ञा
त्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलनं शेपुरोजसा। ७२ तदाकर्णनं विधानदृष्टमपि उन्मत्तः सन्स्त्रीभिः

भा.टी. १७०

त्वा प्रस्तुतमुपसंहरति। एवं ते इति॥११॥ एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः। गृहेष्वपि
गतिं या यातरां ज्ञानक्रियाग्रः ॥१२॥ अयमेवश्री ब्रह्म प्रगतिं तत्क्रियाक्रमस्य प्रकृः।
एतच्च सर्वसाधारणमुक्तं। तत्रक्रमस्तु भक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहेतुरिति पांडवानेव लक्ष्मी साधन
लक्ष्माह। यथा हीति॥१३॥ यथा हि यूयं नृपदेव दुस्त्यजादापद्गणादुत्तरतात्मनः प्रभो। य
त्पादपंकेरुहसेवया भवानहार्षीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून्॥१४॥ देहं नृपदेव नृपैर्दैवैश्च सम। श्री
द्वायैर्देशाजादितिवा स्वात्मनः श्रीकृष्णादेवभगोर्दितोः। स्वंडपावन्नार्थः। उक्त वर्णा। १३०
तरतेत्यर्थः। यथा यथावत्। तमेव भजतेति शेषः। यद्वा यथा स्वापद्गणादुत्तीर्णस्त्वं यथा

रिष्टतो गतः ज्ञात्वा विश्वगुरुं जगन्नाथं। हन्तनां शत्रु रोजसा॥१२॥ रिष्टतः गायन्नेव गतः। तदा रो
मुत्तापंदकः॥१०॥ यादिवंशवृतामापूतश्रीः हतद्वेलनः। तावद्यास्यामहं जज्ञे तत्रा
पि ब्रह्मवादिनं॥१३॥ शुश्रूषयानुषंगेण प्राप्तोहं ब्रह्मपुत्रतां॥१३॥ धर्मस्तेगृहमेधीयो वर्णि
तः पापनाशनः। गृहस्थो येन पदवीमंजसा न्यासिनामियात्॥१४॥ श्रीशुक उवाच॥ इति देव
र्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभ। पूजयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविह्वलः॥१५॥ कृष्णपा
र्थावुपामंत्र्य पूजितः प्रययौ मुनिः। श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्थः परमविस्मितः॥१६॥ इति
दाक्षायिणीनां ते पृथग्वंशाः प्रकीर्तिताः। देवासुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः।

॥१७॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेअष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांयुधिष्ठि
रनारदसंवादेपंचदशोध्यायः॥ ॥छ॥ ॥समाप्तःसप्तमस्कंधः॥ ॥छ॥ ॥शिवमस्तु॥
सर्वजगतांपरहितनिरताभवंतुभूतगणाः॥दोषाःप्रयांतुनाशंसर्वत्रजनःसुखीभवतु
॥ ॥छ॥ ॥संवत् १६९८ वर्षेफाल्गुनवदि २ बुधेलिखितमिति॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
श्रीउमावरजयजय॥ ॥छ॥ ॥ छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥